

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 2 (144) март-апрель 2009 ж.

Учредительле –

КъМР-ни Жаш тѣлюсюню, Жамауат биригиулени
эм асламлы Информация коммуникацияланы министерствосу бла
Жазыучуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бѣлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Тѣппеланы Алим
Толгъурланы Зейтун
Шауаланы Хасан

ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ

НАЛЬЧИК – 2009

Толгъурланы Хамитни жашы Зейтун

Толгъурланы Зейтун Быллым элинде туугъанды. Ёсген а Къзахстанда Назаровка деген орус элде ёсгенди. Бусагъатлада ол республикабызны тышында да белгили, аты айтылгъан алимди, кесаматчыды, жазыгучуду.

Зейтун чыгъармачылыкъ иште эртте эс бургъан жашларыбыздан бириди. Сураг ишлеп ол 3-чю классда окъугъанында башлагъанды. Жашагъан элинде, окъугъан школунда да анга сурагчы (художник) дей эдиле.

Жазыб а орус тилде 8-чи классда башлагъанды. Район школда конкурсха къатышып, аны сураглары, «Тыш къыралда», «Партизанла» деген эки поэмасы биринчи жерни алып, ахча бла саугъаланнганды.

Къабарты-Малкъар къырал университетни ол къызыл дипломгъа бошاپ, «Коммунизмге жол» газетде сегиз ай ишлегенди. Артдаракъда орус литературадан университетге, бир жерге алты адам баргъан эришиуде хорлап, аспирант болады.

Бююнледе Толгъурланы Зейтун орус литературадан кандидат диссертациясын, теориядан а доктор диссертациясын къоруулагъан республикабызда биринчи адамды.

Алай аспирантурада окъугъан юч жылны ичинде Толгъур улу заманын кандидат диссертациясына берип турмагъанды. Университетни 3-чю курсундан башлап, ол ана тилде кесамат статьяла, очеркле, хапарла, фельетонла басмалайды. Диссертациясын жазгъан эки жылында да малкъар, орус литератураланы юсюнден статьяла, хапарла, фельетонла басмалауун тохтатмагъанды. Аны малкъар халкъ жырлары, Къулийланы Къайсынны, Каци улуну, Гуртуланы Бертни чыгъармачылыкъ ишлерини юсюнден статьялары илмуну бююннгю жетишимлеринден кем туююлдуле. Назмучулукъ бла байламлы илму ишини жангъылыгы онгмагъанды, бусагъатлада жазылгъанча, тынгылыды.

Зейтунну студент жылларында жазылгъан «Жашаудан дерс», «Ашыкъгъан суу тенгизге жетмез», «Алма терек», «Жол айырылгъан жерде», «Ханифа» деген хапарлары тамата жазыгучуладан махтау алгъан чыгъармаладыла.

Университетни 4-чю курсунда окъугъанда жазылгъан «Айыуташ»

деген повесть басмаланганда уа, керти да ана литературабызга тынгылы, жарык фахмусу болган жазычу келгенине окъуучула ийнанган эдиле. Ол заманда кесамат сёзге эс бурганла анга бийик багъа да бичгендиле.

«Айыуташ» повесть анга дери жазыла келген чыгъармаланы бирине да ушамай эди: тынгылы суратлау кьолайы бла, тилини шатыклыгы, байлыгы бла ол энчи чыгъарма эди, бюгюнледе да жаш жазычуну сёзге усталыгы ыспасха тийишлиди.

Толгурланы Зейтун бизни сёз искусствобуз бла, литератураны илмусу бла байламлы атын биринчиге айтырча чыгъармала жазганды. Юлгюге айтханда, 1970-чи жылда ол, республикада биринчи болуп, ана литератураны юсюнден монография басмалаганды. Ол жыл окъуна аны «Эрирей» деген повести басмагъа хазырланады. «Эрирей» малкъар литератураны чойрелигин, сыфатла къауумун, суратлау даражасын да жангыртхан чыгъармады. Кесаматчыла, аны олсагъат ангылап, бийик багъа да бичгендиле. Жазылган заманына кёре, Толгур улуну кишилигин бла фахмусуну жютюлюгюн ачыклагъан повестьди ол. Сёз ючюн, Орусбийланы Фатимат «Эрирей» Шимал Кавказда угъай, битеу да Россейде бек батыр чыгъармаладан бириди деп жазганды. Аны жангылыгыны, бийик суратлау даражасыны юсюнден Тёпеланы Алим эм башхала да жазгандыла.

Толгурланы Зейтунну «Эрирейи» совет кыраллыкыгъа, аны идеологиясына чурум салган, кемчиликлерин ачыклагъан биринчи чыгъармады. Аны белгилегенибиз, Зейтун совет властьха къажуу эди демеклик туююлду. Ол колхоз къурулушну юсюнден фахмусуна бла эслигине кёре жазганды. Фахмусу уа Толгур улуну алдамаганды, ары дери тохташхан махтау төрелеге терилтмегенди.

Наипхан, Ийналукъ, Шарау, Сары улу Сафар эм башхала повестьни сюжет жибин айнытхан, толу ачыклагъан сыфатладыла. Бютюнда колхозну председатели Сары улу Сафарны юсюнден энчи айтыргъа тийишлиди. Ол жарлы адамды, башын кечиндире билмеген, кырал юлюшге чыгъарган жерин къаран кълдыргъан, жажил инсанды. Болсада кырал саясат, идеология аны ол илишанларын эсге алмай, жарлылыгын сыйлап, элни мюлкюне оноучу этеди.

1930 жылланы терс ишлерин, кыралны жангылыч идеологиясын да Толгур улу Сафарны сыфатына, ич дунясы бла эсине сыйындырып, суратлау жаны бла тынгылы шартлаганды. Окъуулуланы, мюлк, ырысхы къурап, башларын кечиндире билгенлени кыралны саясаты бырнак этип, зынданлагъа атып, Сафарчалагъа ышанганды, аллайланы кьолаарына бергенди мюлкюн, оноун да. Алай, халкыбызда айтыла келгенича, кесине гебен эталмагъан кыралгъа черенми этерик эди? Ышанган башны ит ашар дегенлей, Сафарчалагъа таянып, алагъа ышанган кырал онгмады, ахырында уа тюп болуп кетди. Сафарча жажил кчулукчуланы хаталары кёплени ачитханды. Ол угъай, 1930 жыллада кырал саясатны жамауат бла демлешгени аллайланы билимсизликлеринден эди. Жарты молла дин бузар дегенлей, Сафар, мычмай гынттылы болуп кълып, аз-аздан кесин «бласха тенг» этеди, аны атындан сёлешип, колхозчуланы

буюкъдуруп-къоркъутуп жашайды. Шарау андан айтады, председательни кёзюне къарап, «собет блас» сен эсенг, аллай «блас» тюп болсун деп.

Кертиди, Сафар бушуулу къадарлы адамды. Нек дегенде, акъылы, билими жетмезлик ишни анга къыралны саясаты буюрады, алай Сафар-чала да къыралны бушуулу этгендиле.

Толгъур улуну повестини суратлау жаны бла усталыгын ачыкълар ючюн, чыгъарманы толу тинтирге керекди. Алай жазыгучуну сыфатла къурауда закийлиги окуучулагъа шарт белгиленип турады. Чыгъарманы хар жигитини кылыкь энчилиги, тил байлыгы, ич дунияларыны толу ачыкъланыуу - барысы да «Эрирейни» кыралыбызны махтаулу чыгъармаларына къошхан шартладыла.

Былайда дагыда сагъыныргъа тийишли бир суратлау илишан: Зейтунну «Айгуташ», «Эрирей» деген повестьлери бла байламлы малкъар проза жаз, жашырын тил бла, белгиле бла тынгылы хайырлана башлайды. Толгъур улугъа дери бизни прозабызда «белгиле» эркин жюриюегенлери кыйсы бирибизге да баямды. Сёз ючюн, «Айгуташ» жаланда повестьни аты туююлдо: туугъан жерине инсанни сыймеклигин неда сатхычлыгын кёргюзтген белгиди. «Эрирейни» алсагъ' а - «акъ къала», «хуна», «къалпакъ» дегенча белгилени магъаналары да кенгди.

«Къызгъыл кырдыкла», «Акъ гыранча» (1974 ж.) деген повестьлени асламы уа белгиле бла жазылгандыла дерге боллукъду. Аны айтханыбыз - Зейтунну чыгъармаларында жашау окуяла, илишанла, шартла, тынгылы суратланмай, белгилеге ётедиле демеклик туююлдо. Суратлау литературада белгиле толу ангылашыныр ючюн, кёзге кёрюнюрча, энчи шарт суратланнгандан сора, жаз тилге неда белгилеге алай ётеди. Толгъур улу ол жорукъну бузмайды. Сёз ючюн, «акъ гыранча» бек алгъа жаулукъду, тиширыуну башында аны тазалыгы, энчилиги шарт суратланнгандан сора, намысны, «адетни», белгисине алай ётгенди.

Толгъур улуну «Къызгъыл кырдыкла» деген повести суратлау даражасы бла шарайыпсыз чыгъармады. Аны ниети, магъанасы да белгилени болушлукълары бла ачыкъланады: «юч аягъы да акъсагъан марал», «бёрк», «тала», «акъ байтал», «тай», «къызгъыл кырдыкла» дегенча.

Повесть сюжет жиби бла, сыфатла къаууму бла, тилни ариулугъу, байлыгы бла да тизгинли чыгъармады.

Аны кысха сюжети былайды: инсан урушну жигити Къаспот жашлары бла колхоз кьой суююню кютген да, сакълагъан да этеди. Аны кьошу кенг, ариу, кырдыклы таланы кыйырындады. Уллу Ата журт урушну заманында, таланы юсю бла ётер умут этип, немец аскерчиле келедиле.

Къаспот жашларын, кичи, тамата деп къарамай, сауутландырып, душман бла уруш этеди.

Тала бош тала болмагъанын, ол Ата журтну белгиси болгъанын окуучу ангыларча повесть алай тынгылы жазылганды. Аны жигитлери уа - хар бири энчи кылыкълары бла - миллетибизни таза ниетлигин, кишилигин жыйышдырып, туугъан жерине сыймеклигин кёргюзтедиле. Анга кёре, «Къызгъыл кырдыклада» бир юйюрюню адамлары таланы къоруулайдыла неда малкъар халкъ, биригип, Ата журтун душмандан

Шауаланы Хасан бла Толгурланы Зейтун

кѳоруулайды дегре тийишлиди. Керитди, душман ёшюн уруп келгенин кѳргенде, барысы да бирча таукелленип, аны аллын тыяргъа базынмайдыла - кими жанына кѳоркъады, кими уа арсарлы болады. Ол жаны бла да Толгурланы Зейтун жашау кертиликге сакъ кѳзден кѳарагъанды. Былайда сѳз Къаспотну жашларындан бирини - Каракайны - юсюнден барады. Каракай, атасыны айтханын жаратмай, ким ючюн, не ючюн ёлюрге керекме, деп, таладан кетип къалады. Каракай мараучуду, атхан огъу тюзге кетмеген, билек кючю, кишилиги болгъан жашды. Алай эсе, ол атасын, кѳарындашларын да кѳююп нек кетди? Ёлюрге термиле эсегиз, ким угъай дейди, деп. Къылыгына кѳре, кимди ол, сатхычладанмыды огъесе кѳоркъакъладанмыды?

Окъуучулары асламы, кесаматчыла окъуна, Каракайны кѳоркъакъ адамгъа санап, аны бла чекленедиле. Болсада ол терс оюмду, Каракай заманны кѳыйынлыгъын, кѳыралны идеологиясын да тюз ангылагъан эм андан энчилеген, жюреги къачхан адамды. Сени тюп этерге угъай демей, терслиги болмагъанын ангыларгъа суймей, зынданнга атхан «бласны» кѳоруулагъанбыз деп, кѳырылыргъа нек керекбиз дейди ол атасына. «Бласны» тохташдырыргъа юлюшюн кѳошхан инсан урушну жигити Къаспотну аямагъан мыртазакъ бла биз кѳырылгъанлыкъгъа санмы этеркидиле, биз ташада не ючюн кѳырылгъаныбызны «блас» билликмиди,

«сатхычлагъа» санап кѳоймазмы деген сагъышы бла Каракай кѳырал саясатха къажалулугъун кѳргюзтеди. Къаспот «блас» ючюн жанын, къанын аямагъан адамды. Алай «бласха» кѳабыргъаларын жарашдыргъанла, хатасыз кѳойчуну кѳошуна келип, душманныча, тутуп кетгендиле. Бир ненча жылны Къаспот тутмакъда тургъанды. Болсада ол «бластан» ён-

гелемегенди. Неда «блас» бла туугъан жери тенг туююлдоле. Каракайны терслиги аны ангыларгъа суюмегени бла байламлыды. Ол къоркъакъ да, сатхыч да туююлдо, терс идеология бушуулу этген адамды.

«Къызгъыл кырдыкла» жаланда Ата Журт урушха жораланнган повесть туююлдо. Адам бла табийгъат, инсан бла туугъан жери, инсанны насыбы недеди дегенча соруулагъа жууап берирге итинген чыгъармады ол. Каракайны къадары, къылыгъы да повестьни кёп сорууларына жууапла излетеди, сакълыкъгъа юйретеди.

Каракай къарындашларын къоюп кетгени ючюн инжиллип жашайды, атасындан кечгинлик излейди - кишиден аны тапмайды. Адамлыгъы, кючю, насыбы да эрийдиле, тас боладыла. Энди андан жаныуарла, ташла, кёкде къанатлыла окъуна изгилтин боладыла. Тала да тебип, къайры эсе да кёчюп баргъанча кёрюнеди. Каракай, кючюн, намысын да къайтарыргъа термилип, табийгъатха жалынады. Алай табийгъат инсаннга саулукъну, адамлыкъны да бир кере береди.

* * *

Толгъурланы Зейтунну бир къауум чыгъармалары тема жаны бла, алагъа кёз къарамы бла да байламлыдыла. Сёз ючюн, «Эрирей», «Акъ гыранча», «Ашыкъ оюн» деген повестьлерин алайыкъ. Ючюсю да эл мюлкню айнытхан неда аны айныууна чырмаулукъ этген адамланы къылыкъларын ачыкълагъан чыгъармаладыла. Алай, хар заманны энчи шартлары, излемлери бла инсанланы инжилтген кемчиликлери болгъанларыча, Толгъур улуну темала бирикдирген повестьлерини энчиликлери да уллудула. Юч повесть тую дуняяны сыфатлагъан чыгъармаладыла дерге тийишлиди. Аны бла бирге, бизни заманыбызны жюрюшюн, кемчиликлени сылтауларын бла тамырларын Зейтунча жютю эслеп, кёрюп, тынгылы суратлагъан жазычула аздыла десек да, оздуруп айтханнга саналлыкъ туююлдо. Ол оюмлагъа аны 1983 жылда жазылагъан «Ашыкъ оюн» деген повести толу шагъатлыкъ этеди.

Чыгъарманы баш жигити Шабазды. Ол жаш, субай адамды, къойчуду, урунууу жигитиди. Тюз ниетли, ишден эриге-тала билмеген. Ол жаны бла Шабаз миллетни энчилигин, аны ёсдюрюуге усталыгъын, намысха сакълыгъын да, къылыгъын да бирикдирген адамды. Алай Шабаз алдаулу, ётюрюкге ёч заманда жашайды. Районну, республиканы къуллукъчулары, махтаугъа термилип, муратларына жетер ючюн не тюрюлю семиртиуден да артха турмайдыла. Колхозну таматалары районну къуллукъчуларыны алларында жойкъуланнган, районну таматалары уа обкомну секретарьларына жалыннган заман. Быллай жалгъан сынжыр а республикада, коммунист партияны Ара комитетинде башлана эди. Алай жалгъан эл мюлк жетишимле къуллукъчулагъа керек эдиле. Къыралны, халкъны алдап, булжутур ючюн. Ол алдауу уа къыйыны, ауурлугъу ишчи адамланы, жер сюргенлени, мал ёсдюргенлени малтап, жунчута эди. Эл мюлкде жалгъан ёсююню ётюрюю билинип къалмаз ючюн а, иш юсюнде

ишчилени да алдаргъа, терилтирге керек эди. Майдалла бла саугъалап, депутат этип, уллу жыйылыулагъа чакъырып, бийик билимни дипломларын юлешип.

Шабаз - «Ашыкъ оюнну» жигити, ол тюрлю алдауну, кѳзбауну тузагъына тюшюп, андан азатланалмай, бушуулу болуп кълганладанды.

Керитиди, Шабаз не уста эсе да, иш кѳллю къойчу эсе да, ич дуниясында чийи болмаса, алданмаз эди. Башха къойчу Мурайны жюз ана къойдан алган тѳлюсюню жартысын кесини ана къойларына жаздырып, жалган махтаугъа терилмез эди. Алай колхозну председателине районну, обкомну да къуллукъчуларына махтанырча, «къызыл байракъчыкъ» керек эди, Шабаз, бети ачылгъынчы, ол «байракъчыкъны» орунуна жюрютюлгенди.

«Ашыкъ оюнну» окъугъанла битеу айыпны, «къазан къараны»

Шабазгъа жагъадыла. Жазычу аны акъламайды, ол кеси да кѳзбау эте билген адамды. Хар инсан тамамлагъан ишини атламларына жууаплыды. Алай чыгъарма айыпны Шабазгъа неда председатель Ортабайгъа атап чекленмейди. Толгурланы Зейтунну мураты-къыралгъа тѳре болуп кълган жалган, ѳтюрюк даражалыкъгъа сѳгюу салыуду. Ётюрюк даражалыкъ кѳплени ѳшонлерине майдалла такъгъанды, алай эл мюлкню уа жылдан-жылгъа оюп, тюп этип тургъанды.

Эл мюлк жылдан-жылгъа таркъая, оюла баргъанын Зейтун «Акъгыранча» деген чыгъармасында да кѳргюзтгенди. «Ашыкъ оюнда» ол тозурау кѳп тюрлю суратлау мадарла бла ачыкъланады. Аладан бири къызыл Парий, Къуртады - къойланы кюрюрге, къойланы бѳрюледен сакъларгъа юйреннген ит.

Шабаз, къойчулукъдан айрылып, шахаргъа кѳчеди. Къурта уа ызындан келеди. Гѳзетчиликге юйреннген парий, шахарда «иесиз кългъанына» инжилип, къой сюрююню излей, элге кълйтады - тапмайды. Ахырында ол эл бла шахарны арасында жортуп турады - алгъын кѳрючю гебенлени, батанланы кѳрмейди, будай сабан шуулдап сюзюлючю жер энди жарты сюрюлюп, къаран кълалды. Къурта жашагъан эл бла шахарны арасында мал къош да кесича гѳзетчи парийни унутмагъан эди. Арып, ач да болуп, къош тийресине кълйтды Къурта. Къош парийлеге сагълыйып. Алай энди ол таныгъан къош оюлгъанды, бош кълган арбазын, хуна ичлерин мурса сыйырып. Огъурсуз, сыйдамбел парийле Къуртаны сан этмедиле: сюрюучюле къоюп кетген зауаллыла, ачдан кѳтюрюм болуп, къызыл парийге башларын кѳтюрюп окъуна къарамадыла.

Къурта, къой сюрюу кѳрюрге базынып, аны излегенден тынмай эди. Адыргысындан, умутундан азатланып кълалмай, кюн сайын Хадаужукъ бахчаны этегинден къарап, суу жагъада малла кѳрюрге термиледи - кѳрмейди, тапмайды. Анда-санда къарт кишиле эки-юч жабагъылы къойну ызларындан келгенин кѳрюп, шош-шош сынсыйды. Алай бла, эл мюлк жылдан-жылгъа тозурагъанын жазычу кѳп тюрлю суратлау мадарла бла кѳргюзтеди. Толгур улу чыгъармасын эртте (1983 ж.) жазгъанды, болсада автор ачыкълагъан кемчиликле бююннгю кюнледе бююн бек тамырлангандыла. Автор повестине «Ашыкъ оюн» деп бошуна атамагъанды.

Ол тюрлю аг.; окъуучулары сагъышландырып, жууап излетеди. Кертиди, Толгъур улу, айтханыбызча, жаз, жашырын тилге, гитче затланы, юйор жашауда, къолда жюрюген шартланы философия белгилеге айландырырга уста жазычуду. Сёз ючюн, «Кёк гелеу» деген романны атын эсигизге тюшюрююз. Мал ашамагъан, учхалауукъ, зыбыр кырдыкны, социализмни сууукъ идеологиясыны белгисича ёсдюрюп, романны аллындан башлап, ахырына дери чыгъарады.

«Ашыкъ оюнда» да ашыкъ алданган, терилген адамны белгисиди. Аны юсюнден айта, инсанны ич дуниясында жашырын къылыкъ шартлары болгъанларын, асламында ала адамны жюрегинде, сезимини теренинде жукъланып тургъанларын ачыкълайды Толгъур улу. Бир-бирледе инсанны ол «чий къылыкъ илишанын» уятып, тышына чыгъарып ючюн аз зат керек болуп да къалады. Шабаз аны билген, ангылагъан адамды, гитчелигинден сынап. Ол, ашыкъны мюйюшюн исси биз бла эсленир-эсленмес тешип, эриген къоргъашин тамычы бла ауурлугъун терсине женгдирип, кесине «къул» болурча этеди. Энди ашыкъ, кертиликден тайып, Шабазгъа керек къуллукъчулары барысына да: «Сиз бий кибиксиз - деп къычырады.- Ашагъаныгъыз, жукълагъаныгъыз да бий кибикди».

Ашыкъ, Шабазны хуржун жылыуундан айырылмаз ючюн, кесине тынчылыкъ излеп, жалынчакълыкъны бла текоталыкъны сайлайды. Алай бла къойчуну бла «жалынчакъ», ётюрюкчю ашыкъны къадарлары бирге ушашдыла. Ашыкъ, жалынчакъ адамны белгисине айланып, Шабазны ич дуниясын ангыларгъа болушады. Башхача айтханда уа, «жалынчакъ» ашыкъ повестьни баш жигитлеринден бириди. Алай, эртте-кеч болса да, намысын малтап, ёхтемлигин тас этген адам, аякъ тюпге тюшмей, малтанмай къалмайды: Шабазны байрагъы сыйырылгъанды, ётюрюкчю шуёх анга керек туююл эди - ол аны хуржунундан чыгъарып, сызып, сора юсю бла атлап кетеди -«ашыкъны къычырыгъын» эшитмей эди.

* * *

«Ашыкъ оюн» кенг магъаналы повестьди. Малкъар халкъны окъуучула билмеген, эсге алмагъан тарых, усталыкъ шартларын, фахмулулугъун ачыкъларгъа итинген. Ол угъай, миллетни эстетика сезимин ангылаууну энчилигин кёргюзтген чыгъармады дерге да тийишлиди. Былайда биягъы жаз, жашырын тилин шарт суратлагъан белгилени юслеринден айтырчады.

Миллетибизни тарыхы узакъ ёмюрледен бери айныйды. Аны кёп ауушлары болгъандыла, асламы белгилиди, алай тарыхны тинтилмеген, ангылашынмагъан шартлары аз туююлдуле. Тарых бла байламлы ол оюмну окъуучулары эслерине салыр, сагъышландырып мурадта Толгъур улу повестинде туугъан жерибизни дорбунларын, уллу мекамланыча суратлап, ким да ангыларча этеди.

Отлаудан тойгъан, къызыу кюн суудан къаннган къой сюрююню дорбунда солутхан Шабазгъа төре эди. Алай ол, дорбунда жюрюй, аны

ахыры-чеги къалайдады деп, излеп, айланып тургъанды. Жокъ эди дорбунну ахыры, тауусулгъан жери. Аны ичи, кюн тийип тургъанча, жарыкъ эди. Шабаз да, башхала да, сейирсинип, нюр жарыкъ къайдан-къалайдан келгенин кёрюрге итингендиле – кёралмагъандыла, билалмагъандыла.

Дорбун бош дорбун туююлдо: ташкъабыргъалары тюрлю-тюрлю оюула бла жасалып, тапкаларында быстыр, таш гинжиле. Къайры эсе да узакъгъа-бийикге къарагъан жамычылы кишилени суратлары, бёрю бла сермешген сюрюучю неда хыжысына таянып, сагъышлы сюелген къойчу. Дорбуннга кирип, аны нюр жарыгъында ёрге-энишге жюрюрге кёпле сюедиле. Артыкъда андан-мындан, узакъ шахардан келген туристле.

Зейтун кызы Зульфия бла

Туристле, быстыр, таш, агъач гинжилеге, ташдан жонулгъан тюрлю-тюрлю жаныуарлагъа сейирсинип, суйгенлерича сайлап, кеслерине саугъала этедиле, ызларына къайтханда, артмакъларына жыядыла - гинжиле тауусулмайдыла, дорбунну тапкаларында, мюйюшлеринде къабыргъа тюплерине атылып. Ол жаны бла дорбун нюр жарыкълы омакъ мекамгъа, музейге ушайды – эллиле, келген-кетген кирип-чыгъып тургъан.

Алай бла, дорбун малкъар халкъны тарыхыны, фахмулугъуну белгисича суратланады. Миллетни келечилери сурат ишлей билгенлерин, ташдан, агъачдан адам, жаныуар суратла, жоннган усталыкъларын, фахмулукъгъа санап, аны багъаларгъа кюрешмегендиле. Керексиз булжуугъа, эрикгенлерин кетерген жумушха санагъандыла. Халкъ, миллетибиз багъалагъан уллу иш юсюнде усталыкъ болгъанды, уучулукъда, мал ёсдюргенде, жер сюргенде, жигерликни сайлагъандыла. Аны сезими, жашауагъа къарамы алай эди.

Толгурланы Зейтун кесини жазычулукъ ишин илмудан энчи этмейди. Тюзюн белгилегенде уа, экисин да кесини инсанлыкъ борчуна санап, бир бирден айырмайды. Сёз ючюн, суратлау чыгъармаланы жазып ол университетни ючюнчю курсунда башлагъан эсе, жаш кесаматчыча, илмуда тёртюнчю-бешинчи курслада окъуна аты айтыла тебирегенди. Аны студент жылларында Къулийланы Къайсынны, Гуртуланы Бертни, Отарланы Керимни неда сабий литератураны, халкъ жырланы юслеринден жазылгъан статьялары магъаналарын бюгюн да тас этмегендиле. Ол жыллада

Толгъур улу малкъар поэзияны жазычулукъ жорукъларын да тинтип, ары дери окъуучула билмеген «тамырлы рифма», «толу, кем къуралгъан рифмала» дегенча илму ангылавланы бизни тил байлыгъыбызгъа къошханды.

Бусагъатлада аны «Заман бла литература», «Малкъар проза», «Литератураны теориясы», «Отарланы Керимни лирикасы», «Движение балкарской поэзии», «В контексте духовной общности» дегенча эм башха Шимал Кавказны, орус халкъны литератураларына жораланган илму китаплары илму дунясына белгилидиле.

Толгъурланы Зейтун бизни ана литературабызны, Шимал Кавказны, орус халкъны литератураларыны айныу жолларын толу билген, терен ангылагъан алимди эм жазычуду. Ол себепден кесини илму-тинтиу ишлеринде Россейни халкъларыны бир бирлери бла байламлыкъларын ачыкълап, ушашлыкъларын, энчиликлерин да тынгылы кѳргюзтеди. Толгъур улуну махтаулу илишанларындан бири – литератураны теориясын тынгылы билгени бла чекленмей, хар илму категориягъа кесини энчи кѳз къарамын тохташдыргъан инсанладанды. Юлгюге айтханда, аны китапларында «жазыу хат», «жазыу амал», «суратлау литературада чойрелик», «социально-саясат сапарыш» дегенча ангылатмалагъа ол бирси алимлеча угъай, кесича, энчи халда, жангыча къарайды. Алай бла, адабият илмуну айнытыугъа, жангыртыугъа кесини къыйматлы юлюшюн къошады. Сѳз ючюн, миллет литературалада «критический реализм» тохташханмыды огъсе тохташамагъанмыды деп, кѳп жылланы ичинде илму дуняда даулаш селеймегенди. Аны юсюнден Толгъурланы Зейтун кесини оюмун жазгъанда, белгили алимле, аны фикирин къабыл кѳрюп, ыспас этгендиле.

Толгъурланы Зейтун, халкъыбызны жаш адамларына да уллу эс буруп окъутхандан сора да, ала илмуну жолуна тюшерча эс тапдыргъан жазычуду: аны болушлугъу бла кѳп жашла бла къызла илмуну кандидатлары, докторлары болгъандыла. Бусагъатлада да Толгъур улу жазычулукъ иште, илмуда да кесини инсан борчуна сакъ къарагъан, анга кѳре миллет маданиятыбызда алда баргъан адамларыбыздан бириди.

ГУЗЕЛАНЫ Жамал,
филология илмуланы доктору,
профессор.

ЖАЗЫУЧУНУ БАЙ ДУНИЯСЫ

Быйыл бешинчи майда филология илмуланы доктору, КъМР-ни илму-суну сыйлы къуллукъчусу, литература жаны бла Къабарты-Малкъарны Къырал саугъасыны лауреаты, жазыучу Толгъурланы Хамитни жашы Зейтунга жетмиш жыл болады. Ол кѣп фельетонланы, очерклени бла хапарланы, бир къауум повестълени бла романланы авторуду. Кѣп литературоведение статьяла, Къулийланы Къайсынны, Отарланы Керимни, Зумакъулланы Танзиляны, Бабаланы Ибрагимни, Мокъаланы Магометни дагъыда башхаланы юслеринден бир талай ишле жазгъанды. Малкъар литератураны орус литература эмда Север Кавказны халкъларыны литературалары бла байламлыгыны юсюнден белгили монографияла да аныкъыладыла. Вузгъа бла республиканы орта билим берген школланына малкъар литературадан окъуу китапланы автору да олду.

Толгъурланы Зейтун жазыу иш бла сегизинчи классда (орус тилде) кюрешип башлагъанды. Суратлау сѣзню устасыча эмда литературоведча, ол студент жылларында окъуна (1960) атын айтдыра башлагъанды. Къабарты-Малкъар къырал университетни белгили жаш критикча эм жазыучуча бошагъанды.

Зейтун миллет литературагъа келиую бла суратлау сѣз хазнабызны жангыртхан эмда байыкъландыргъан, энчи хаты болгъан жазыучуду. 1963 жылда окъуна Толгъур улуну «Айыу таш» деген биринчи сабий повести бла окъуучула шагъырейленгенлерин, ол тилини ариулугъу, образланы алааматлыкълары эмда тукъумда жюрюген сыйлы затладан башлап, малкъар юйню от жагъасына дери да туугъан жерни табийгъатын уллу суратлау кюч бла кѣргюзталгъанын белгилерге боллукъбуз. Жазыучуну чыгъармачылыкъ ишини ол халда кѣзге терк эсленирча башланыуу жылдан жылгъа ёсе, кюч ала баргъанды. Аны бла бирге ол илму ишин да бийик даражада бардыргъанды. Энчи айтханда, 1968 жылда ХХ ёмюрде орус литератураны юсюнден кандидат диссертациясын къоруулагъанды. Эки жылдан сора уа малкъар литератураны историясында биринчи монографияны бла «Эрирей» повестъни автору болгъанды.

* * *

Беш жылы да толмагъан жашчыкъ 1944 жылда битеу малкъар халкъ бла бирге туугъан жеринден зор бла кѣчюрюледди. Толгъурланы юйюрю Къазахстанга тюшгенди. Кѣп да бармай а жашчыкъ атадан, анадан да ёксюз къалгъанды. Анга жууукълары къарагъандыла. Кеси сабийлеринечча, иги болгъандыла, ач, жаланнгач этмей тутхандыла. Зейтун орта школну алтын майдал бла бошагъанды.

Тогъуз жылы болгъанда окъуна, кѣчгюнчюлюкте тургъан таулуладан эшитген халкъ жырларгъа эс буруп башлагъанды. Артда уа, абадан болгъандан сора, ол кыргъа, сѣзге да устала айтхан макъамлагъа тынгылар, сѣзлерин да жазып алып муратда малкъар элlege кѣп жюрюгенди. Хар окъугъан китабы, ана тилинде эшитген хар жангы кыр неда жомакъ

Зейтун бла Чынгъыз

Зейтунну эсинде кългъандыла, туугъан культурасыны башхалагъа ушамагъан сейирлик дунясын ачхандыла.

«Ёзен жылаула» деп эрттеден да жюриютюлген къзаха халкъ макъам, закий Абайны юсюнден Мухтар Ауэзовну романлары да, малкъар тауланы бушуулу кюйлерича, анга жууукъ болгъандыла.

Аны ол айырма бошагъан Къабарты-Малкъар кырал университетде окъугъан жылларында окъуна Зейтун «Коммунизмге жол» (бусагъатда «Заман») газетни штатха кирмеген бек тири корреспондентлеринден бири болгъанды. Ол заманда окъуна аны жазгъан затлары кыйматлыгъа, уста жазылгъаннга саналгъандыла. Жылны ахырында анга ахча саугъа берилип тургъанды. Университетни бошاپ, газетде ишлерге келгенлей окъуна, ол тюрлю-тюрлю китаплагъа бла илму жыйымдыкылагъа рецензияла жазгъанды, аны газетде басмаланган критика статьяларын бла фельетонларын барысы да суйюп окъугъандыла, хар затны юсюнден да къоркъмай, тюз айта, жаза билгени кёплени сейир окъуна этдиргенди.

Толгъур улу кесини малкъар литературада жангылыкыгъа саналгъан, лиризмден толу биринчи хапарларын студент жылларында окъуна жазып башлагъанды. Алада миллет энчиликни уста кёргозте билиую артда аны чыгъармачылыкъ фахмусуну толу ачыкъланыууна себеплик этгенди.

«Бёрю атар бёркюнден белгили болур» дегенча, Зейтунну фахмусу жаш заманында окъуна тюрлю-тюрлю формалада кёрюне келгенди. Сёз ючюн, ол кесини шуёхларыны – бирге окъугъан тенглерини юслеринден кёп кюлкюлю затла къурагъанды, студентле аланы бир бирлерине айтып, бир бирни кюлдюргенлей тургъандыла. Ала кёплени ауузларында, кишиге хаталары жетмеген анекдотлача, бююнлюкде да журюйдюле, Зейтун шуёхларындан, нёгерлеринден къайсысыны юсюнден эсе да жаш заманында къурашдыргъан анек-

дотну неда кюлкюлю хапарны, ол затха кеслери шагъат болуп неда тынгылап тургъанча, бусагъатда да айтыргъа суйген чамчыла тубейдиле. Былайда аны музыкасын профессионал театры сахнасында жырлагъанларындан эсе, орамда сызгъырып айлансала бегирек къуаннганыны юсюнден белгили композитор айтхан сёзле Толгъур улуну эсине келедиле.

Ол жыллада окъуна Толгъурланы Зейтун малкъар къырал драма театры артистлери салгъан пьесаланы юслеринден онла бла саналгъан статьяла жазгъанды. Кёп заманны ичинде аны оюму малкъарны миллет театрыны жашауна багъа бериуде баш магъананы тутуп келгенди. Белгили драматургларыбыздан бири Боташланы Исса Зейтунну кесини пьесаларына кёре салынган спектакльлерини баш арбитрине санагъанды.

Аспирантураны бошагъандан эмда кандидат диссертацияны къоруулагъандан сора, ол Къабарты-Малкъар илму-излем институтну буюрууу бла 1920-1960 жыллада малкъар поэзияны къуралыуну эм ёсюу жолларыны юсюнден монография иш жазгъанды. Историяны бла литератураны теориясындан специалистле анга уллу багъа бергендиле. Ол малкъар литературоведенияда биринчи илму монография болгъанды эмда бизни республикада филология илмуну андан ары кюч ала барыуунда магъаналы жерни тутханды. Аны окъуй, жаш алимни бу проблеманы этапларыны бла миллет-жанр эм суратлау-стиль төрелерини къуралыуларын тинтиуде тюз багъа бере билиуюне, оюмуну теренлигине бла усталыгъына сейир этесе. Жыйырманчы-отузунчу жылланы поэзиясына былайды деп багъа берип къояргъа тынч болмагъан эсе да, ол жыллада литература жашауну поэтикалы суратын тюз ангылап, къыйын кезиулени да эсге алып, автор ол сур заманны ачыкълауну тап кёргюзталгъанды. Сёз ючюн, отузунчу жыллада малкъар поэзияны баш ниет-эстетика жолуну юсюнден оюм эте, алим ол заманда бизни миллет суратлау культурабыз къуралгъан чекледе аны ниет ызын бла регламентин тюз белгилейди: «Тохташхан шарт төрелери болмай, болгъанларыны да дуняа культура бла байламлыкълары къарыусуз болгъан чыгъармаланы къурагъандыла ала, биринчиликни жашау образлагъа угъай, политика борчлагъа бла ниетлеге бере. Башхача айтханда, малкъар поэтле заманны проблемаларын тамамлаугъа кеслери кёзлери бла кёрюп, бирге жыйышдырып, оюм этерни орунуна, башларында алгъадан болгъан ниетле, политика онгла бла келгендиле» деп, алай оюм этеди ол Къулийланы Къайсынны, Шахмырзаланы Саидни, Отарланы Керимни, Гуртуланы Бертни, Макытланы Сафарны, дагъыда башхаланы чыгъармаларында поэтикалы лексиканы бла сюжет-хапарлау элементлени энчиликлерин тинте.

Къыркъынчы-жетмишинчи жылланы малкъар поэзиясын тинтиуюню юсюнден да алай айтыргъа боллукъду. Ол неда бу тюрлю жыйымдыкъны, поэманы неда назмуланы циклин тинте, Толгъурланы Зейтун шарт авторну ич поэтика дунясындан хыйсап этеди. Бу жаны бла алим 1960 жыллада Зумакулланы Танзиляны лирика дунясы-

ны къруралыууну энчилигини юсюнден сейирлик оюм айтханды: «Ол литературагъа, битеу къралны ниет жашаууча, жангырыуну процесси баргъан алакат кезиуде келгенди. Поэтесса, аз да аман акъылы болмагъан сабийча, таза ауазы бла акъырын селешгенди. Болсада Зумакулланы Танзиля жашагъан аллай алакат дуняда окъуна гюлле бла бирге ачы турмала, мурсала да ёсерге боллукъ эдиле. Аны кесини ёсюю терк эм ышангылы халда баргъанды. Битеу да алакат поэтика ышанлары – сесе билиуюню жангылыгъы, ангылаууну жютюлюю эмда ауазыны алакатлыгъы, сейирлик лиризми – аны «Светильник» деген жангы китабында бегирекда ачыкъ болгъандыла.

1978 жылда Толгъурланы Зейтун малкъар тилде поэзияны, прозаны эм назмуланы къруралыуларыны проблемаларыны юсюнден «Заман бла литература» деген ат бла илму-популярный статьяларыны жыйымдыгъын чыгъарады. Былайда Тёппеланы Алим эм Гузеланы Жамал бла бирге, ол ана тилде стильни, лексиканы, илму критиканы бла литературоведенияны жазыу иште кёргюзтюню энчиликлерини къруралыуларына ахшы юлюш кършханын белгилерге керекди. Китапны студентле, школланы устазлары, вузланы преподавательлери эм битеу саулай да культурада ишлегенле кенг халда хайырланганларын айтыргъа керекди.

1984 жыл алим жашны иги ишлеген, хайырлы жылларын да бири болгъанды. Ол бу жыл «Движение балкарской поэзии» эм «Лирика Керима Отарова» деген монография тинтиулери басмалайды. Ала литературоведни уллу усталыгъы болгъанын ачыкъ кёргюзтгенден сора да, кеслерини ич магъаналарына кёре, илму жаны бла этген ишине ол не кезден къарагъанын да кёргюзтгендиле. «Движение балкарской поэзии» деген монографиясында автор Север Кавказны халкъларыны жангы жазма литератураларында, энчи айтханда, малкъар, къарачай, кърарты, ногъай эм башха тилдеде чыкъгъан суратлау чыгъармаланы бир бирге ушагъан жерлерин ачыкъларгъа итингенди. Алим бу регионну литературасыны жанр, поэтика эм типология жаны бла проблемаларыны – аланы кёлден айтыла келген фольклор терелеринден шендююлю суратлау формаларына бла амалларына ётюню юслеринден да айтады. Север Кавказны халкъларыны мифология чыгъармачылыкларыны теория эм этика вопросларын тинте, Толгъурланы Зейтун магия, анемизм, адеп-тёре дегенча категорияланы да хайырланады, динни юсю бла эркин этмеюню байламлыгъына, мифден суратлау-билиу образгъа, поэзияда субъектив мурдорну къруралыууна, дагъыда башха затлагъа кърарайды. «Мечиланы Кязим» деген бёлюмде уллу поэтни кърыйын, бири бирине чюйре келген чыгъармачылык жолун ачыкълай, Толгъур улу малкъар поэзияны мурдор ташын салгъан назмучуну кёп кезиуде аланы сюжетлерини мурдорун сыйлы къруан тутхан, басмаланмагъан поэмаларыны юслеринден да билдиреди. Китапта Кърулийланы Кърыйсынны чыгъармачылыгъыны башланган кезиюу тинтиледди, ол кеси халкъыны кёлден айтыла келген эмда жазма суратлау поэтика

культурасыны бек алапат төрелерин хайырланганын кёргюзтеди.

Монографияны «Рождение лирического героя» деген бёлюмюнде, бу проблеманы тинте, алим малкяр поэзиядан иги да кенгге чыгдады эмда анга онтогузунчу эм жыйырманчы ёмюрню башында Север Кавказын халкларыны чыггармачылыклары бла байламлыкда кырайды, малкяр лириканы кёп миллетли Дагыстанны, энчи айтханда, Махмудну, Чанкини, Кызакъ Ирчини, Гамзатны, Цадасаны назмулары эмда поэмалары бла ушашлыкларына уллу эс бурады.

Монографияда Отарланы Керимни лирикасыны энчиликлерин кёргюzte, автор бек алгъа аны эртте жазылгъан поэзиясыны ич эстетика-философия кыуралыууну кезиулерин ачыккылайды. Алим уллу поэтни чыггармачылыгында табийгъатны суратлау эмда патриот лирикасы аны кесини миллет-эстетика оюму бла кыаты байламлы болгъанларына, андан сора да поэтни «Булутчукъ» деген назмусу, Лермонтовну «Тучка» деген белгили назмусуча, фахмулу жазылгъанына эс бурады.

Толгъурланы Зейтунну «В контексте духовной общности» деген монографиясына Дагыстанны, Адыгеяны, Север Осетияны бла Кырачай-Черкесияны илму дуниясында уллу эс бургъандыла. Автор анда север кавказ регионну суратлау сёзюню юлгюсюнде бююннюгю литература процессни бир кыауум деменгили проблемаларына кырайды: шёндюгюлю романда, реализмни, историзмни принциплерини баш белгилеринден биринеча, суратлау чюйреликни (конфликтни) амалына бла стилине, эстетика эм стиль мардаларына, жарыккыландырыу тенденцияларына бла энчиликлерине, суратлау сезимде поэма жанрны ич кымылдаууна, инсанны бла социумну эволюциясына, дагылда башхаларына. Тинтилген чыггармаланы ич кыйматларын-дан хыйсап эте, ол илмуда эрттеден тохташып, келген жорукъланы юслеринден кыралны уллу критиклери эмда литературоведлери бла эркин даулашады. Алим суратлау прозада (Тёппеланы Алимни «Ауур тирмен ташла» деген романыны юлгюсюнде), энчи адамны дуниясыны кыуралыууна эмда реализмни шарт историялы ниет категориясыча (И.Маюбашны романларыны юлгюсюнде) адеп-кыылык эстетика чюйреликни кёргюзтюнюю формаларыны кёп тюрюлюклерини энчиликлерине тийишли эс бурады. Бизни акылыбызгъа кёре, аны миллет энчиликлерин эсге алыу бла тенглешидириу халда ол кырагъан север кавказ романы энчи бёлюю литературоведенияда жангылыкды.

Былайда алим Север Кавказ литературоведенияда лирика-эпика оюму эволюциясын ниет жаны бла кёргюзтюрю ючюн, поэма жанргъа биринчи кере эс бурады. Регионну литератураларында лиро-эпика энчиликлерини суратлау-философия эм поэтика-стиль энчиликле бла байламлы аны сейирлик оюмлары бардыла.

Кыулийланы Кыайсынны, Зумакулланы Танзиляны, М. Кештовну, Бабаланы Ибрагимни поэмаларын тинтиуню юлгюсюнде Толгъурланы Зейтун аланы болушлуклары бла литературада, бу направление

миллет суратлау феноменча, композиция структураланы бла ич магъананы кёргюзтююню компонентлерин бёледи.

1997 жылда ол, малкъар тилде «Литератураны теориясы» деген окъуу пособияны чыгъарып, вузланы преподавательлерине, илму къуллукъчулагъа бла окъуучулагъа ахшы саугъа этгенди.

Къарачай-малкъар литература ана тилде окъутулгъан университетде, педколледжде бла орта школлада кёп жылланы ичинде педагоглары арасында ич жанрлары литература формаларыны, поэтиканы, стильни, композицияны, дагъыда башха затлары терминология къыйынлыкъларын ангылауда бир кибик эм ышангылы жолла болмагъандыла. Ол жаны бла китап малкъар культурологияда жангычылыкъгъа саналгъанды. Лирикада, драмада, лиро-эпикада бла прозада жанрлары классификациясыны ич къыйматын тынгылы ангылата, алим аллай лексика-стилистика амаллары табады, анда илму терминологияны амаллары иги да къарыусуз болгъан малкъар тилни бирде арталлыда киши эслемей тургъан сейирлик онлары ачыкъланадыла.

Университетни малкъар тил эм литература кафедрасыны историясында 2000 жылда ол биринчи кере бу окъуу юйню бла педколледжни студентлерине «Малкъар литература» деген окъуу китапны чыгъарады. Анга малкъар халкъны жазычуларыны бла поэтлерини битеу белгили суратлау материаллары киргендиле. Тинтилген проблемагъа Север Кавказны бла Россей Федерацияны литературалары бла байламлыкда къаралады.

Аны жыйырманчы-отузунчу, къыркъынчы-эллинчи эм андан ары жыллада поэтикалы эм проза жанрлары тохташыуларыны вopосларына битеу хар жаны бла да къараргъа къолундан келгенди. Аны бла бирге окъуу пособияда Мечиланы Кязимни, Къулийланы Къайсынны, Отарланы Керимни, Зумакъулланы Танзиляны, малкъар литератураны дагъыда башха белгили адамларыны лирика дунияларыны энчиликлерине да тынгылы къаралады.

Толгъур улуну китабына алтмышынчы жыллада кеслерини атларын айтдыра башлагъан фахмулу тёлюню келечилери да киргендиле. Ала Мокъаланы Магомет, Бабаланы Ибрагим, Тёппеланы Алим, Шауаланы Хасан, Гуртуланы Элдар, дагъыда башхаладыла. Литературабызгъа артдаракъ келгенлени атлары да унутулмагъандыла: бу жаны бла Бегийланы Абдуллахны, Додуланы Аскерни, Ёлмезланы Мурадинни дагъыда башхаланы айтыргъа боллукъду.

Бу китапны юлгюсюнде анга дери бу жаны бла бир тюрлю зат болмагъан къарачай-малкъар тилни илму литературоведение стилини къуралууунда Толгъурланы Зейтунну уллу къыйыны болгъанын да белгилерге керекди. Ол неда бу авторну чыгъармачылыкъын тинте, алим битеу хар жаны бла да жетишимлерин эм кем жерлерин да кёргюзте, аны энчи чыгъармачылыкъ дуниясына терен киреди.

Суратлау чыгъармачылыкда литератураны алгъа барыууна чырмаулукъ этген тапсыз затлары юслеринден да китапны бир ненча

башында айтылады: бегирек да социально-политика заказ, суратлау-эстетика мардалыкъ, къажалукъну неда чойреликни теориясы дегенча, дагъыда башха затланы юслеринден.

Толгъур улуну тинтиу ишинде поэтлени тюрлю-тюрлю тёлюлерини байламлыкъларына эмда прозаны бла драматургияны айныуларыны тюрлю-тюрлю кезиулери бла байламлы теория жолланы бир къауум проблемалы вопросларына тынгылы къаралады.

Авторну жазычулукъ фахмусу бара-бара битеу хар жаны бла да ачыкъланганды. Ол процессге аны, идеология жаны бла чыгъармаларын да къошуп, битеу барысы да киргендиле. Совет литератураны деменгили кенглигинде малкъар авторну «Эрирей», артда уа «Акъ гыранча» деген чыгъармалары къыралны официальный идеологиясыны бир къауум тохташхан догмаларыны бла мифлерини жашау кючлери болгъанларыны проблемасын биринчи кере хар жаны бла да кючлю кёргюзтгенди, аны уа, айтыргъа, ишни жангыча къурауну кезиунде кёп критикле белгилегендиле. «Жетегейле» деген романда социальный аманлыкъ малкъар литературада бола келген схемагъа кёре бийни неда контрреволюционерини сыфатларында энчи кёргюзтюлмегенин 1984 жылда Орусбийланы Фатима тюз белгилегенди. «Эрирей» повестьде Сары улу Сафарны сыфаты, 1930 къайгылы эм къыйын жылланы проблемаларын кёргюзтюуну 1970 жылланы россейли север кавказ прозасыны бек иги жетишимлеринден бирине санаргъа боллукъду. Эштада, Толгъур улуна дери литературагъа жамауат-этнический адамны социуму артдан-артха миллети бла байламлы битеу кесинде болгъан иги затланы барысын да тас этип къойгъан къырал чиновникни ёсдюрген суратлау образны къоркъмай литературагъа ачыкъ кийирген болмагъанды.

Малкъар поэзияны кеси аллына айныууну, кеси аллына ёсююню иги да белгили бир сынауу болгъанды деп айтсакъ, прозаны кезиунде уа жамауат сезимге кёре бир бирни оюмуна толусунлай тёзе, ангылай билиуну къуралыуунда Толгъурланы Зейтун бек биринчи болгъанды деп, базынып айталлыкъбыз.

Жазычуну-прозаикни андан ары ёсюу жолу тарих-философия роман бла байламлыды. Аны «Жетегейле» эм «Кёк гелеу» («Голубой типчак») деген дилогиясы 80-90-чы жыллада малкъар литературада эпикалы хапарланы жангы бетин ачады. Анда заманны кенглигини категорияларыны юсюнден оюм миллет, жамауат менталитет бла къаты байламлыкъда бериледи.

Жазычу ана тилни битеу сёз байлыгъын уста хайырланады, ол аны архаизмлери бла, сёлешиу стильлерин башхалада болмагъанча къурау, жаз тил бла эмда кванторный формулаланы хайырланыуну энчиликлери, жамауат тёрелени бла адетлени ачыкълау бла халкъ тилни культурасын терен билгенин кёргюзтеди. Ол затланы барысы да бизге Мухтар Ауэзовну тили-дини бла да жууукъ къазахлыланы тёрели жашауларыны, миллет эм этнография болумлары битеу хар жаны бла да толу эм тынгылы кёргюзтюлген роман поэтикасын

оқуучуну эсине тышюредиле. Аны бла бирге Толгъур улу уллу жазуучуну бир тюрлю затына къатылмай, толусунлай кесини стилин сакълагъанды.

Романны поэтикасы къыйын суратлау-эпикалы эм энчи-лирикалы символлагъа – оппозициялагъа кёре къуралгъан малкъар прозаны биринчи бек уллу чыгъармасына биз авторну «Кёк гелеу» деген китабын санар эдик. Бир бирлерин кёрюп болмагъан тиши бёрю Гажай бла огъурлу ат Алакёз кибик персонажланы къурауда ол зат бютюнда ачыкъ эсленгенди. Былайда къаугъаны суратлау сёзню кючу бла жаз тил бла айтылгъан энчилиги адамны жашаууну къыйынлыгъы бла кёргюзтюледи. Автор кёп къыйынлыкъ сынагъан саусуз тиширыу Халиматны бушуулу къадарыны юсюнден хапарны уллу усталыкъ бла жазады. Ол къыйынлы тиширыу ол жашагъан система сынатхан азаплыкъны кётюралмай, акъылдан шашады. Аны характеринде бла айтханларында жарсыуларын, къужурлукъну, малкёз эгечи Айшат аны ауругъанын хайырланып, Халиматны бла аны ючжыллыкъ жашы Кърымны бир бирден айырып, артда уа жашха къаллыкъ мюлкню къолуна этерге кюрешген осал тиширыуну кёз къарамын психология жаны бла уста суратлагъанды.

Романда эки жашырын, бир бирден кенг тургъан, жанлары болмагъан затланы символ-оппозициялары авторну лирикалы оюмларыны монологунда иги да эпикалы ёлчемлеге жетеди. Халкъ суйген кырдык – кёк гелеу, анга ким тийсе да, кёп къыйынлыкъгъа тубетеди: кючлю атла эм бёкем кишиле, кеслери да сунмай тургъанлай, санларына жара, къыяу тышюре, аны юсюнде учуп жыгъыладыла. Фольклордан алынган бу кырдыкны образы ариулукъну бла огъурлулукъну белгиси, контексте уа 20-30-чу жылланы системасыны белгиси боладыла. Аны къыйынлыгъы муслийман динни жюрютгенлеге бла жамауатны эркинлигин къоруулагъан Темукку, Алий эм Муса эфендиге жетгени романда ийнаныулу суратланганды. Бу адамла, идеологияны жаратмай, халкъ адетлени бла тёрелени, миллет динни жаяргъа кюрешгенлери ючюн азап чекгендиле.

Аны суйген адамла бла малла анда аякълары учуп, санларына чып тышюрген кёк гелеуча, халкъгъа къуллукъ этерге деп келген жангы власть кёп кезиуледе кюйсюзлюгюн кёргюзтеди. Аны себепли халкъда жюрюген бу сёзле:

Гелеу кёрсенг – жер сорма,

Келбет кёрсенг – эр сорма

деген оюм ариулукъну, игиликни, огъурлулукъну белгиси болуп къалмагъанын да айтады жазуучу.

Персонажланы ич монологлары, андан сора да суратлау предмет дуняны (ташны, агъачны, атны, итни, кырдыкны) ич монологлары Толгъур улуну поэтика романыны композиция амалыдыла. Аны юсю бла къыйын, стиль категорияча, чюйрелик къуралады. Малкъар литературада аны романларына дери даулаш неда чюйрелик бош алай къарыусуз болгъан эсе, идеология магъананы тутхан эсе, авто-

рну регламент салынган чекледен чыгып, бу проблеманы иги да кенгертирге эм теренлендирге кьолундан келгенди, аны адам улу сыйлы кьрген, багъалагъан затлагъа жууукълашдырылгъанды, ол а аны повестьлерини бла романларыны ахшы жетишимлеридиле.

Толгъурланы Зейтунну хапарларыны, повестьлерини бла романларыны чыгыулары малкъар литературада поэтиканы суратлау-эстетикалы категорияларын кьурау дегенча, магъаналы эм жангы качеству ишге айланганды. Ол Малкъарда эмда битеу Север Кавказда Октябрь революцияны, коллективизацияны, Ата журт урушну, депортацияны, кьырал органланы жанындан идеология зорлукъну кезиулеринде болгъан тийишли эс бурурча ишлени алгъадан бола келгенича кьыралны жанындан идеология кьргюзтюулеге кьере суратлаудан иги да бир жанына кетип, кеси билгенича, тюз ангылагъаныча, алай кьргюзтгенди.

Жазычуну табийгъат берген фахмусу, адамны жашаууну бек кыйын, бек алапат, бек сейирлик кезиулерин тюз кьргюзтюп жаза билиую, бизни акъылыбызгъа кьере, тауушлукъ миллет сыфатланы кьурауда эмда бизни алай тынч болмагъан жашауубузну битеу хар жаны бла да толу эм тынгылы кьргюзтюуде мындан ары да Толгъур улуну кьеп зат этерге кьолундан келир деп ышанабыз.

МАЛКЪОНДУЛАНЫ Хамит,
Гуманитар тинтиуелени
Къабарты-Малкъар институтуну
къарачай-малкъар фольклор
секторуну таматасы, филология
илмуланы доктору, КъМР-ни
илмусуну сыйлы кьуллукъчусу.

КЪАСПОТНУ ЖАШЛАРЫ

«Къызгъыл кырдыкла» деген повестьден

Къыркъарда тау этеклери шош боладыла. Табийгъат, жайны къыстау ишлерин тындырып, энди солургъа тохташханды. Не терекле шууулдамайдыла, не чыпчыкъ жырламайды. Къуш окъуна, тырнакъ илиндирир зат излей, кёкде къанат къакъмай жүзеди. Жаланда ууакъ жаныуарла тынчаймайдыла. Къургъакъ чапыракъланы тюбюне ташая да чыгъа, чычханчыкъ не эсе да излейди. Кирпи къысха-къысха жортады. Не ийисгейди, не сайлайды? – Жашчыкъ аны билмейди.

– Атам, ма кирпи! – деп къычырады ол.

Азреталий башын кётюрдю. Бу тийрелеге ол биринчи келгенде, бешалты жазны ашыргъан эди. Андан бери былайны тереги, кырдыгы да жыйырма бла жети кере кёгергендиле.

Былайны топурагъын, сууун да, къышын, жазын да Азреталий бек сюеди. Ма алайда мыдых тукъузгюлени, тюртюлени, келинлени баш ауларыча, акъ къайынланы да, анасыны сары лаудан жаулугъунлай, шош акъгъан чапыракъланы да...

Азреталий ёрге туруп, алгъа – жашчыгъы Тахирге, ызы бла уа эски къош оруннга къарады. Аны оюлгъан къабыргъаларын къанатлыла эртте бийлегендиле, ортасында уа, тюз от жагъасында тамырланып, жангыз назы ёседи. Жылдан жылгъа къабыргъала кеслерин кырдыкга, мурсалагъа басынчакълата барадыла. Назы уа – бийикден бийикге – анга кюн, хауа да эркин жетедиле. Аны былайда ким орнатханды, уругъун адаммы, желми келтиргенди? – Азреталий билмейди. Алай ол акъ, тамгъалы къабыргъаланы, жангыз назыны да сюеди. Ма бу беш къабырны, арлакъда лыппырланы, гымых жюлюннген талачыкъны да сюеди. Талачыкъ, лыппырла да Азреталийни кёзюне мудах кёрюндюле. «Жер! Адам сенден айырылса, аны жашауу, дуниясы такъыр болады. Ол ёлсе уа, ёксюзлюк санга да жетеди. Тала, мени атамы къол къыйынын кёп жылланы кёргенсе – ол сени тели ханслагъа хорлатмай тургъанды: гебенле – байлыгъын. Энди атам ёлгенди. Жер! Адам ёлсе, анга сенден бек киши да къайгъыра болмаз. Аны ахлулары унутсала, ахтынып, ичинге оюласа, къарындаш къарындашха этмегенин этип, къабырларын кёк къатапа бла тышлайса, гюллеринги къызгъанмайса. Биз – сени сабийлеринг – хар бирибиз ёлген сайын, ачы бушуу сынайса, анча кере чал боласа. Сау бол ана хатеринг ючюн, кырдыгын ючюн да... Къарындашларымы, атамы къабыр юлюшлери ючюн, манга берген жылыуунг ючюн да сау бол! «Намысым бла ёлсем манга жилямагъыз, – деучю эди атам. – Намысым бла ёлсем, жылы юйюме киргенлей, кирirme жерге, сабийликде анамы къоюнунда жатханлай, жатарма къабырымда», – деучю эди. Сора нек жиляйма? Жилямайма, жилямайма...»

* * *

Къыркъарда тау этеклери шошдула. Азреталий къарап тургъан къабырлача, кёкде жюзген айча, шошдула терекле, гебенле, гымыш тала, «таш сюрюу» да. Ала, бешик жырча, жукълап тургъан сабийча, шошдула...

* * *

Къабырланы тёртюсю эскидиле. Ала къазылгъан кюн салыннган алма терекле кёп кере чакъгъандыла, сын ташлары анга жыйырма кере шагъат болгъандыла. Бешинчини уа... Аны алыкъын мылы топуракъ ийиси кетмегенди. Ол Азреталийни атасы Къаспотну къабырыды, къалгъанла – тамата къарындашларыны. Ала былайда элден, адамладан узакъда энчиликни сайлагъандан жатмайдыла. Тёрт къарындашха къабыр юлюш тау этегинде нек жетгенин эллиле биледиле да, Къаспот ёлгенде, аны осуятын толтурургъа киши эринмеди. Киши сал басхычын тутаргъа, танг къарангысы бла дууасына жюрюрге ауурсунмады. Мындан бир ай алгъа гебен башына миналгъан, хайт деген къарт энди...

Азреталийни биягъы кёлю толду. Ол атасыны алай, билмей тургъанлай, ёлюп къалгъанын не кече, не кюн унуталмайды. Ауруп, ишден, мурккудан окъуна айырылмагъан эди.

Къаспот уста къоллу адам эди. Аныча ариу, тынгылы бешик киши ишлеялмагъанды. Тюз айта эселе, Азреталийни атасы ишлеген бешик тебиретилмеген юйюр элде жокъду. Ол аны ючюн ыспас не махтау излемегенди. Тилетип да кюрешмегенди. Сабий туугъанын билсе – андан арысын анга айтыр кереклиси жокъ эди. Алай ахыр бешигин бошайлмагъанды – накъышла сала тургъанлай, артына шош аууп къалгъанды. Ол заманда эллиледен къайсы эсе да, жарсып: «Къаспотну бешиги, жырча, жартылай къалды», – дегенди. Къартны салын юйюнден чыгъаргъанда, бешикни да чыгъардыла. Элни бек таматаларындан бири кесини ахыр, ёмюрлюк къарангы бешигине, элни бек гитчеси уа ол ишлеген сыйдам, кюн таякъларыча жарыкъ, жылы бешикге салыннган эдиле.

Атасы ёлюрюню аллында Азреталий бери, талагъа келген эди. Ол кюн жашны эсинден кетмейди.

* * *

Къаспот таланы чала эди. Тюзюн айтханда, ол кесини малларына эркин жетерча бичен эртте хазырлагъанды. «Атам къартлыгъында малкёзлюк этеди ансы, кесин бу къызыуда былай нек къыйнарыкъ эди?» – деп Азреталийни кёлюне аз келмегенди. Таланы ол жашлыгъындан къартлыгъына дери чалып тургъанды. Андан болур, эллиле ол жерге «Къаспот тала» атагъан эдиле. Бусагъатда да аны аты алайды. Айхайда, тала Къаспотха энчи юлюшге берилмегенди, не кеси бийлемегенди. Колхоз къуралгъан жыллада, биринчи къойчу болуп, ол былайда аны сюрюуюн кютгенди. Таланы чалып да ол кезиуде башлагъанды. Андан бери

Къаспотну аллына чабып, талагъа киши сугъанакълыкъ этмегенди. Алай энди Къаспот къартды, аллай бир малкёзлюк неге керекди, анга бичен керек эсе – барды. Азреталий а шахарда жашайды. Жаш эшите турады, эллилени бир къауумлары артыкъ ыразы туююдюле. «Ол иги таланы Къаспот бийлегенди да», – дейдиле. Азреталий атасына кёлундегин айтды.

Къаспот чалгъысына таянып бираз тынгылады. Ол борбайлы, кенг жаурунлу къартды. Азреталийни сабийлигинде атасы анга деменгили кёрюнюучю эди. Энди уа: «Бир заманда да артыкъ уллу санлы болгъан болмаз», – деп келеди кёлуне.

Къаспот, тынгылауну ийип, сюеледи. Нек тынгылайды? Не сагъыш этеди? Кёкде, зыбыр сакъалыча, акъ булутчукъламы, туугъан жерини кюзюнден къоркъуп, кёчюп баргъан зурнукламы сагъышландыргъандыла? Ол, кёзлерин аз къысаракъ этип, тынгылайды.

– Кесинги нек къыйнайсамы дейсе? – Къарт биягъы узакъгъа къарады, мудахыракъ болду. Азреталийни айтханын жаратмагъанды.

– Алай бош сунаса, жаш. Не таланы, не бу эски къошну тийресини бичени манга керек туююдю. Билмеймисе, гебенлерим не колхоз маллагъа, неда баш иесиз къалгъан тиширыулары малларына жетиучюдю. Чалгъан а кесим этерикме. Мен саулукъда киши чалыргъа келмез. Эллилени кёбюсю намыслыды, адеплиди. Сен айтханда да болур бир зат, алай, билеме, келлик туююдюле.

Къарт шырхы тутуп тебиреди, Азреталий – ызындан. «Атамы керексизми сагъышландырдым?» – деп, сокъурана барады жаш. Къаспот, биченчигине кёзю къарагъан таланы чалып, къалгъан жерлени малтап кетиучюледен туююл эди. Быйыл кырдыгы жукъа эсе, экинчи жыл къалын болур дегенни айтып, сенек аууз бичен ючюн ол сау къой сюрюю сыйыныр жерни чалычуду. Таулуну аягъы жетген жерде къаудан болмазгъа керекди. Айыпды деучюдю.

Шырхыны аягъына чыгъып, Къаспот биягъы чалгъысына таянды.

– Мен ёлсем да, сен былайланы унутма, – деди ол нек эсе да. – Мен а, эрттенден ингирге дери туз арбагъа жегилип айлансам да, былайладан къачалмаз эдим. Былайлагъа сени къарындашларынгы къызыл къанлары сингенди. Жаз башында жер андан кёпчюйдю, къарындашларынгы къанларына боялгъан кырдык чыгъады. Туугъан жерибиз бизге туугъан жерлик ол заманда этеди – анга не къаныбыз, неда тузлу тер сууубуз сингесе...

Азреталий атасыны эмен тамырлача, бутакълача, къаты къолларына, чыммакъ сакъалына, тишлерине, кюн къызартхан къысха боюнуна къарай кетди да, ичинден аны кёп кере кюйген, алай огъурлулугъуна кемлик тюшмеген жер бла тенгледирди. Жугъ а айтмады.

– Энтта къайтарып айтама, эсингде болсун, – деди дагъыда Къаспот бираздан, – ёлсем, къарындашларынгы жанларында асыра. Аланы къанларына боялгъан къызгъыл кырдык мени къабырымы юсюнде да шууулдасын, ол узакъ сермешибизге шагъат болгъан къайын терекле мени къабырымы къатында да субай къызлача сюелсинле...

* * *

Азреталийни сагышларын аякъ тауушла бѣлдюле. Келген аны бек тамата къарындашыны кичиси – Каракайды. Ол киши ортасындан иги да озгъан, узун бойлу адамды. Азреталий билгенден, Каракай, жашлыгъында чечек бетли болса да, чырайсыз туююл эди. Энди уа нек эсе да, кюйген турукъча, къаралгъанды. Сакъалы, буруну, жаякълары да жютю болгъанча кѣрюнедиле. Жукъу эсиртген, ырмах адамныча, кѣз тюплерине ау тюшгенди.

Каракай, чапыракъла бла кесин булжута тургъан Тахирчикни къатына барып, къубултур умут этди. Алай жашчыкъ, къолунда муркку бутагъын, чапыракъларын да атып, абына, атасына къачды. Каракай бираз абызырады.

– Атам сау заманында къарындашларым жатхан жерге аягъымы басдырмаучу эди, энди кеси жатхан жерге жилий-жилий келгенме. Къарындашларымы къарасын киялмагъанем – энди киейим, – деди Каракай, жууукъ келе.

– Жатханланы алларында, бу жерни кырдыгыны, терегини, ташыны алларында да бир кере ассы болгъанса. Ол аз сунупму келгенсе?! – Азреталий орта бойлу, гиртчи адамгъа ушайды. Бети акъсылдымды, жукъады.

– Не айтханлыгъынгды ол?

– Сен бери жюрюрге тийишли туююлсе. Атамы осуяты алайды, – деди Азреталий, мудах къара кѣзлерин Къаспотну къабырындан айырмай.

– Тау этегине, агъач къыйырына келгеннге сана да къой.

– Агъач кѣпдю, тау этеклери кенгдиле. Сен анда бѣрюча улуп да айлан, бери келме ансы.

– Къарындашым, тапсыз сѣлешесе, мен таматангма да, – деди Каракай, алгъаракъ тепчий.

– Тамата таматалыгъын эте билсин. Къарындашларынгдан а былайдан башынгы алып къачхан кюн окъуна айырылгъан эдинг.

– Мен ёлюмден къачханем.

– Сен адамлыгъынгы, эрлигинги, намысынгы, сууукъ ташныча, кенг быргъап, жангыз да ауананг бла къачханенг. Къайтып, табарыкъмы сунганенг? Ол кюн ала былайда кюйгендиле.

Азрет, сен сабий эдинг, – ол балан бармагъы бла Тахирчикни кѣргюзтдю. – Ма бучукъдан хазна туююл эдинг – не билесе? Огъурсуз, жазыкъсыныусуз жан эди да, атабыз къарындашларыбызны жойду, мени харип этип кетди.

– Азреталий андан ары Каракайны сѣюне тынгыламай, Тахирни къолундан тутуп, жолуна тебиреди. Аякъ тюпде къургъакъ чапыракъла мирзеу сууурулгъан таууш этедиле. Кюн жылыуу хычыуунду. Къайдан эсе да кѣгет ийис келеди.

«Не десенг да, дуня тарды», – деди Азреталий ичинден. Кѣлюне алай нек келип къалгъанын а кеси да ангыламайды. Каракай ючюн болур. Суйсенг, суймесенг да, бир жол бла жюрюрге тюшеди. Азреталий анга жарсыйды. Тийишлисича ёлюу – жашауча бийикди. Алай Каракай

андан къачды. Энди анга къабырлада къабыр юлюш, Азреталийге уа жүрек тынчлыкъ жокъду. Биреуге палах келсе, эллиле жетерле да, аны харип этмезле. Эл кеси харип этсе уа, ким келир?! Туугъан жеринде, кёкде да Каракайгъа туугъан журтуну налаты къарындашларыны къанлары бла жазылып къалгъанды. Ол Азреталийни ауур жүгю болгъанлай турлукъду. Не десенг да, ала бир киндикден айырылгъандыла. Халкъ экисине да къарындашлагъа къарайды. Азреталий ол кирген жол бла элге, шахаргъа кирирге суймегенин кёпле билмейдиле. Алай бир бирлерин кёрюп болмагъанла бирге тюбешселе, дуня алагъа кийик жолчукъдан тар болуп, кюнню кёзю, къарындашларыны ёшонлеринде сууугъан къанлай, къаралып къалады...

– Сен ётюрюкчюсе! – деди Тахир, бираз баргъанлай.

– Сора нек? – Азреталий, тохташып, энишге, жашчыгъына ийилди.

– Биз энтта да аппабызны къоюп барабыз. А сен а, энди келсек, чыгъарыкъды дегененг.

Азреталий, жукъ да айтмай, Тахирни ызындан тебиреди.

– Чыгъарыкъ туююлмюдю? – деди дагъыда жашчыкъ.

– Угъай, биз аппабыздан айырылгъанбыз.

– Жулдузла, кюн чыгъадыла да. Сора уа? Адам да кюн кибикди деученг да сен. Сора аппаны ма бери алып кетгенде... – Жашчыкъ ызына бурулуп, бармакъчыгъы бла къабырланы кёргюзтдю. – Ынна: «Жулдузларым эртте кёмюлген эдиле, энди кюнюм батды», – деп жилай эди. Батханлыкъгъа, кюн дагъыда чыгып турады. – Айтчы, аппа къачан чыгъарыкъды? – деп къысыды Тахир, атасышы къолундан тута.

– Сен уллу болсанг, школгъа барсанг...

* * *

Каракай, тау этегинде жангызлай къалып, тегерегине къарай, бираз мычыды. Ол эрттеден бери былайлагъа келирге онгу болмай тургъанды. Жашлыгъында таныучу жерде жукъ тюрленмегенди. Биягъы тала талалай, ма ол жугъур таш да. Ол ташны башындан Азреталий аны къучагъына кёп кере секиргенди. Энди уа, душманынача, ачы сёлешип кетди. Бу жугъур ташны юсюнде Каракай атасыны, кесини да чабыр миделлерин къурутуучу эди. Къош жокъду, жаланда – хуналары. Жангыз назы. Нечик бийикди... Алгъын заманда, былайны чыкълы кырдыгын жырып, атасы бла къойланы ызындан барыргъа Каракай да суйгенди. Алай бусагъатда ол аны эсине тюшюрюрге окъуна къоркъады. Былайны наныгъын эзерге, чапыракъ тауушуна тынгыларгъа, ана къолларыча, жылы жауунуна жи бирге сие эдим дерге кеси кесинден уялады. Суйгени уа кертиди. Энди эркин туююлдю. Каракай аны ангылайды. Бу тийре озгъан жашлыгъын, атасын, къарындашларын, къой къыркъыргъа келиучю къызла, жашла бла ойнап, кюлюп, сёлешиучюсюн жангъыдан эсине салды да, тамагъы бууулду. Энди ала бары да думп болгъандыла. Жерине суймеклигинден эсе, Каракай ол жашауну сайлагъан эди. Ким бла, не бла къалды? Бары да тас болдула, биргесине уа – жаланда налат, къара ауанасы...

Каракайны санларын къалай эсе да бир тюрлю къарыусузлукъ бий-

леди, кёзлери ачыдыла. Ол, кючден атлай барып, Къаспотну къабырыны къатында гелеуге чёкдю.

«Атам, мен сенден кечгинлик тилей келмегенме... Билеме бермезлигинги. Къабырынгы къатында жиляргъа эркин эт деп тилей келгенме. Эл бла къууаналмай, аны бла жилялмай тургъанымлы, ёмюрюм озуп барады. Бир жангылгъанны Аллах да кечеди дейдиле. Туугъан атам, къоншуларым кечмедиле. Дуния манга къарангъды. Кесиме да: «Къузгъун къанатынлай къаралгъанса», – дегендиле... Эшитемисе, атам? Бир зат да эшитмейди. Жангызлыкъны азабын берип нек кетдинг? Къарындашларымы душман ёлтюрдю эсе, къанлары мени юсюме къатханлай нек къалды? Билалсам эди, мен къадарымдан жашау угъай, башха зат тилерем. Къадарым, башымда туз туюгенлей да тур, жангызлыкъны сынатма деп тилерем. Ажашдыра эсенг, жашаууму юз деп тилерем. Ташла санларымы эзип турсунла, жерни налатыны ауурлугъун а сынатма, деп тилерем. Энди тилегенден файда жокъ. Манга дуния да жокъ, жол нёгер да жокъ... Эшитемисе, атам? Эшитмейсе! Сен хар заманда мени жарсыуума къадау ташлай тынгылау-ченг. Сен жазыкъсыныусуз, ташжюрек болуученг. Алайлай кетдинг. Къабыр топуракъ сени да жылытмасын...»

Ачугъа хорлатып, ёлген атасына айтмазлыгъын айтханына жюреги бютюнда бек эзиллип, Каракай, кёзлери жукъ кёрмей, ёрге турду. Сора, тентирей барып, оюлгъан къошну хунасына олтурду. Андан да турду да назыгъа мангылайын тиреп, къатынча жиляды.

«Менича, сен да жангызса, харип, нёгерлерингден кенгде къалгъанса. Ажашхан зурнукъча, жиляй-жиляй, сен кюнюнгю, кеченги оздураса. Кел, бир къош болайыкъ... Огъесе менден сендамы къачарса?»

«Къачалсам, къачарем. Жилягъан а этмейме. Бутакъларымда жылтырагъан – жилямукъ туююлдю – балауузду».

«Санга жангызлыкъ неди! Кюн жылытады, сууунг, ашынг эркинди. Бир бирле, кереклерин тапсала, башхалагъа жарсымайдыла. Сен аллайладан болурса. Кёремисе, нечик кенгсе, бийиксе».

«Инжилгенинг ючюн бош махтанаса. Аны сен кесинг сайлагъанса. Мен жангызлыкъны сайламагъанма. Нёгерлеринден кенг къалгъан жангызлыкъ туююлдю. Мени тамырларым жерни теренинделле, аны биргесинеме. Мен жилямайма. Жангыз ёссе да, терек тереклей къалады, тереклигин этеди. Къадарым башха болмаз. Адам а...»

«Билеме не айтырыгъынгы. Къыйналма. Къадарым къыйынды».

«Сени къадарынг жокъду. Къадары жаланда халкъ бла жашагъанны болады».

«Сен, жансыз зат, сен, кёхтуйню кёклюгюн алгъан зат. Адам туююлсе дергеми кюрешесе манга?»

«Сюйгенингча ангыла. Бирлени бауурларын бийик таулада къушла чучхуй, башхаланы уа аулакълада таш туюпледе кёзлерин къаргъала къаза, жашау алай келе келеди... Къарачы ары...»

«Недиле бу къанат тауушла? Къайдан чыкъдыла, къайдан? Къаргъала, къап-къара къаргъала. Дунияны къаргъаламы алып къойгъандыла? Нечик кёпдюле, акъгъан чапыракъладан да кёп. Мен баргъан жерни тереклерин

чапыракъла кегертмей, къаргъала нек къаралата болурла? Мен туугъан жерни жабалакъ агъартмай, къаргъала нек къаралата болурла? Ёмюрюм сизни бла барады. Кёгюм, кюнюм да – сиз. Огъесе ёлгенгеми санайсыз, мыллыкгача нек жыйылдыгъыз? Огъесе былайны къан ийисинми сезесиз? Къан ийис кызыл кырыдыклада, терекледе. Къачайым. Къачыу, къачыу!...»

* * *

Бу адам мени атамды деп Азреталий Къаспотну къачан таныгъанын билмейди. Сёзсюз, бек эртте таныгъанды. Алай Къаспот бир кетсе, кёпге дери къайтмай да, жашчыкъ атасыны сыфатын, хычыгуун тюшюн унутханча, унутуп къоя эди. Бир кюн а Азреталийни жашауна, сейир жомакълай, шош кирди. Андан сорду Къаспотну сыфаты бир да унутулмады.

Жашчыкъ анасы бла юй башларында эди. Эккяй нартюх сууурады, Азреталий а бош алай сюеледи. Къыркъарны суугъу къоркъута башлагъанды да, эллиле отунларын, сыгынларын аямайдыла. Кёксюл, къара тютюнле, ожакъладан бирча чыгъып, бийикде, Азреталийни кёзю кючден илиннген жерде, жайыладыла. Жел жокъду.

– Жашчыкъ, ма тобады, атанг келе турады, майна, – деди Эккяй, таудан элге кирген жолгъа къарай. – Чап аллына, хайда!

– Азреталий жеринден тепмеди. Ол, юйбашдан жерге тюшсе, атлыны кёралмай къаллыкъды. Мындан къарагъан жашчыкъгъа уа атасы бир сейир кёрюнеди, башына, боюнуна да булутла чулгъап келгеннге ушайды – башлыгъы алай акъды. Тюбюнде аты уа андан да акъ Уллуланы: «Къыш тау артында кёп мычымаз, жетер» деучюлери Азреталийни эсине тюшдю да, атасыны келгенин къышны келгени бла тенглеширди. «Акъ киши акъ атына минип, келеди! Чаби-чаби». – Жашчыкъ, къарс къагъа, ёрге-ёрге секирди.

– Тели, «атам» десенг а.

Керти окъуна, къыш сууукъду. Къаспотну къоллары, къулакълары, боюну, сакълалы, эринлери да, олсагъатда сауулгъан сютлей, жылы болуучудула. Алай Азреталий къышдан чыртда къоркъмайды. Къыш келмей къалса, анга ол ариу эмен чанасы неге керекди?..

– Юй башына минип къарамасанг а, тёзалмаз эдинг, – деп, орамдан биреу Эккяйны къакъды. Ол Къаспотну жууукълашханын кёрюп айта эди. Азреталийни анасы жууап къайтаргъынчы, орамдан сёлешген озду, атлы уа жетди. Алай Къаспот, юйге къайтмай, энишге айланды. Ол угъай эсенг, юй башындагъыланы эселегенча этди.

Эккяйны жомакъларындан сора, тюшюнде жашчыкъгъа акъ атлы, нар-тла, акъ марал, акъ къуш келе тургъандыла. Алай ол акъ къушну къанатына неда акъ атха миннгинчи, маралны боюнун сылагъынчы, ала думп болуп, Азреталийни кёп термилтгендиле. Бир-бирледе уа жашил ёзенле-ни башларында, акъ булутлача, шош жюзюп, жашчыкъны ызларындан чапдыргъандыла. Жууукъ келирге къойгъан эселе да, жетдирмегендиле. Жашчыкъ тюн, тюш деп хазна айырлмай, ол сейир жашил ёзенни излей тургъанды. Жашырын излей эди. Анда тутхан акъ атына минип, нарт

кеси боллукьду, акъ маралны сютюн элни ауругъанларына кеси юлеширге сюеди. Алай, не бек кюрешсе да, Азреталий излеген ёзенин табалмады. Кече кёреди да, кюндюз тас этип кьояды. Сейир тьююлмюдю, ары барып, уллула кеслерине акъ атла сайламагъанлары, маралланы саууп, элде битеу ауругъанланы сау этмегенлери?! Биле болмазла. Азреталий биледи – гитчеден табалмайды. Атасы тапханды. Тюбюнде акъ атын, айхай, анда тутханды. Энди ол жашчыгъын да ары элтирге керек эди. Ол а кетип барады. Не бек тилесе да, акъ кьуш инбашына, арбазгъа кьонмаучуду – атасы кетип барады. Не бек кьычырса да, акъ зурнукла, «кьрыу-кьрыу» этип, озуп кетиучюдюле – атасы кетип барады...

– Атам, бери кьайт!

– Къаспот эшитмеди, атыны кьуйругъу ызындан сююзюледи. Башлыгъыны кьанатлары кьуш кьанатларыча кьагъыладыла.

– Атам, кьайрыса?! – жууап жокъ. Азреталий жилады.

– Не этесе, теличик...

– Кетип барады...

– Прабленде жумушу болур. Хар заманда да алай этиучюдю. Тын, уллу жаш! Бусагъат кьайтады. Тын, адамлагъа эшитдирирсе.

Азреталий, юй башдан тюшерге унамай, атасыны аллына кьарагъанлай турду. Кюн бата башлагъан эди. Анда, узакъда, жашчыкъ жаяулай ары хазна жеталмаз ким эсе да тюртюню эзип, сууун таула башында булутлагъа аз-аз кьуя барады. Артда уа ала, бир бирге кьошула, уллу бола кетдиле да, кюнню кёзон жапдыла. Энди анда тюртю суу ичген булутла угъай, жангыз бир байракъ – кьызыл байракъ барды. Ол кемсиз уллуду, таугъа чанчылыпды. Аллай уллу байракъ кимни болур, аны ким кётюре болур? Азреталий биледи – байракъ тау артында жашагъан нартланыды. Бираздан а нартла байракъны жеринден кёчюрдюле да, кюн жашчыкъгъа, кёз кьысыды. Бусагъатда ол гыржынны жартысы тенглиди, юй башына, арбазгъа, жолгъа – саулай элге алтын суу ичирди.

Азреталий атасыны кьайтып келгенин кёрдю. Алай энди ол кёп болмай былайтын озгъан тьююлдю. Къаспотну башлыгъы, бети, аты да кьызгъылдымдыла. Биягъында атны кенгден эсленген уллу кьара эрик кёзлери энди кьып-кьызыл мыдыхлагъа ушайдыла.

– Нек тураса, жашым, юй башында? – деди Къаспот, атындан тюшюп, Азреталийге кьучагъын жая. Жашчыкъ секирди.

– Атха миндирейимми?

– Хау а! – деди Азреталий, атасыны боюнундан кьаты кьучакълай.

Аны гымых кьара сакъалы зыбырды, тютюн ийис этеди. Атасы жашчыкъны бийикге кётюрдю.

Жерден ат алай бийик кёрюнмей эди. Энди хар зат – арбаз, арбазда томуроу да, босагъа аллында жатхан кючюк да кьайры эсе да энишге кетдиле, узайдыла. Жашчыкъны башы тегерек айлана башлады – кьоркъгъан а этмеди. Жыгъылса, ачырыкъ тьююлдю – акъ ат аны тюбюне жалкъасын жаярыкъды. Азреталий биледи: эшек туягъын салады, ат а – жалкъасын. Аз да кьоркъмайды. Тейри кьылычха мингенлей кьууанды. Алыкъын а тейри кьылычха да минер. Алгъа былай кьыйырчыгъына. Хар заманда

аны кыйыры не жерге, не таугъа тирелип туруучуду. Тирелмесе да, ма бу атха минсе, жетер да, юсуне чыгъар. Тейри кыйлычдан секирсе уа, аны тилеги толлукъду. Арбазларына акъ маралла келирлерин, акъ зурнукла къонарларын тилерикди, элде Азреталийча жашчыкъла уа акъ тайларын, акъ къушларын тапсынла, дерикди ол. Бусагъатда уа, тейри кыйлычха минип, андан секиргинчи, жашил ёзеннге барып, кесини тайын тутаргъа керекди.

– Аття, сен мени жашил ёзеннге элтириксе да? – деди жашчыкъ, къолларын атны жалкъасындан айырмай.

– Не жашил ёзенди ол?

– Ма сен бу атны тутхан ёзен. Алгъа бу да тайчыкъ эди да?

– Айхай, элтирме, элтмей а! – Къаспот, Азреталийни тюшюрюп, атны иерин алыргъа киришди.

– Мен да анда тайны тутуп, быллай уллу этерикме. Охому? Ингирде бары да, Къаспотну къарындашындан туугъан къатын келтире эди да, аны тоюна барыргъа хазырлана эдиле. Азреталий, от жагъада атасыны тобугъуна олтуруп, жылыугъа тынгылайды. Анасы отоу мыйюшонде эски къюбюрню ачды да, андан дух ийис урду. Эккяй тойгъа неда къонакъгъа тебиресе, дарий жыйрыгъын кийип, акъ гыранчасын къысыгучуду. Бюгюн аланы, Къаспотну кёк чепкенин да чыгъарды. Азреталий анасыны башында акъ гыранчаны бек сыйюучюдю. Ол аны анасын къалай эсе да бютюн ариу, сыйдюмлю этеди. Жашчыкъ, Къаспотну тобугъундан тюшюп, жёбелеп барып, жаулукъну шош сылады. Сора, кёзю башхагъа илинип, сейирсинди. Кюбюр ненча ачылгъан эсе да, ол аны бир заманда да кёрмегенди, анасы да къарамагъанды. Саргъылдым, тёртгюл къаты къагъытдан жашчыкъгъа экеулен къарайдыла. Экисини да къызыл жулдузлу, хайнух кибик, чюйбаш, узункулакъ бёрклери. Аллай бёркю адамланы суратларын Азреталий тамата къарындашларыны китапларында кёп кере кёргенди. Бек жигитлени, батырланы бёрклери къызыл жулдузлу неда «къызыл къашхалы» болуучудула. Жашчыкъны атасы да жигитледенди: ёнге уа акъ ат аны юсуне миндирирми эди? Алай туура быллай бёрк киерча жигитди дерге уа... Огъесе атасы тыйюлмюдю, жангылгъанмы этеди? Бек ушайды. Сакъалы жокъду ансы. Айхай, экиси да атасына ушайдыла.

– Амма, бу кимди? – деди ол ахырда.

– Ол а – атангды.

– Аттяммы? Бу а?

– Атангы къарындашы.

– Азреталий аны бир кёрмегени сейир тыйюлмюдю?

Жашчыкъ биягъы Къаспотну тобугъуна олтурду.

– Сени къарындашынг бизге нек келмейди? Бизни сыймеймиди?

– Ол узакъгъа кетгенди, бек узакъгъа.

– Тау артынамы?

– Андан да узакъгъа.

– Ол а, харип, атангдан мажалыракъ эди, шибиля таякъ кибик, окъдан кёзюн жуммагъан, – деп кючсундю Эккяй, суратны жашчыкъдан алып, къюбюрге сала.

Анасы нек кючсюннгенин жашчыкъ ангыламады. Атасы да мудах болду. Огъесе, Азреталийге айтмагъанлыкъгъа, къарындашы ёлгенми этгенди? Элде адамла ёле-ёле тургъандыла. Алай ала бош адамладыла. Аттяны къарындашы уа жигитди. Жигитни, къызыл жулдузлу бёрк кийген жигитни, ёлюп ким кёргенди? Жашчыкъ анга ийнанмайды. Ол кёп затха терк ийнанып къалгъанычча, кёп затха да ийнанмай эди, кёп затны билмей эди. Бусагъатда жашау анга кенг, ариу, ырахат кёрюнеди. Желинлери сютден толу ийнеклени ингирде элге ырахат киргенлерин, эрттен-ингир къайын отну тютюню ожакъладан ёрге тынч созулгъанын ол бек сюеди. Бешикден энди айырылгъан сабийлени гылыулагъа минип жортханларын, бирле уа, ат боюнуна алып, орайда бла къыз къачыргъанларын кюн сайын кёреди. Жашчыкъла уллу болсала, къыз сайлагъанларын, алагъа эгечле, къарындашла туугъанларын ол биледи. Гитче сабийлени туююшоучюлерин, итлени талашханларын, малла бир бирлерин уруучуларын да биледи. Алай, атасы кибик, уллу кишиле туююшген этедиле, элде бир бирлерин сюймегенле бардыла деп билмей эди. Ким айтса да, ийнанмаз. Элде ырахат, монг жашау къурау ючюн, кёпле бир бирлерин ёлтюргендиле деп эшите турса да, ийнанмай эди. Ёлтюре болурла, алай ала узакъдадыла. Элде жашау анга жарыкъ, къууанч жанындан ачылгъанды. Ол аны жалаңда алай кёреди. Кеси алыкъын къарыусуз, гитче болгъанын ангылай тургъанлай, Азреталий мадарсызгъа, хомухха ичинден айып этерге юйренгенди. Бир жол аны тамата къарындашы, Каракай, отундан келип, юйде хазыр аш тапмай, жилигъанын жашчыкъ унутмайды, Андан бери Каракайны бирси къарындашларынга сюймейди. Азреталийни жүрег а кимден да бу кючлю батырды деген адамларына илешеди, неден да бек жыйрыкъ бетли затланы сайлайды. Къызыл-къолан жарыкъ кийген, акъ жаурукъ къысхан къызланы бек ариулагъа санап, ызларындан аз бармагъанды. Тойда къуру да аллайланы излей, элни ненча ариу къызы барды деп санаучуду. Аланы бюгече да кёрлюкдю – къууанчы жүрегине сыйынмайды. Атасы ол тилегенни толтурса, андан да бек къууанырыкъ эди. Унамады.

Азреталий, Къаспотча кенг атларгъа, аякъларына аякъ ызларына салып атларгъа кюреше, алай барады, Къаспот, кёк чепкенин кийип, белин кюмюш бели бау бла тартдыргъанды. Ол, баям, Азреталий сайлаучу къызыл жыйрыкълыладан да субайды. Жауурунла алай кенг болмасала, анасы анга «къыз кибик» дей турур эди. Ол а, алай айтмай, къуруда «акътерек кибик деучюдю. Бийик болгъаны ючюн айтады. Эккяй аны инбашына кючден жетеди. Азреталий нек эсе да, ата бла жангыдан ёхтемленди. Эх, биягъыча ол чюйбаш бёркюн кийсе, бютюнда иги боллукъ эди. Не кюрешди – унамады. Нек? Огъесе жигит кёрюнюрге сюймеймиди? Азреталий а сюеди. Элде кишини чюйбаш бёркю жокъду, къайдан боллукъду! Къаспотну барды, аланы элде ким биледи – киймейди сора?! Азреталий тенглерине айтыр эди, не файда, ийнанырыкъ туююлдюле.

Жашчыкъ арбазда кеси кибикле бла кёп чапмады, ойнамады. Не этерик эди, ол айтханнга хазна къулакъ салмайдыла. Азреталий атасыны бёркюню, акъ атыны юсюнден хапар айта эди. Жашил ёзенде хар сабийни акъ тайы жортады. Аны тутхан тынч туююлдю. Жалаңда Къаспот тутханды,

ёсдюргенди, минип окууна келгенди. Энди, жашил ёзеннге барып, Азреталий да тайчыгыын тутарыкыды. Жашчыкыла ийнанмайдыла. Ийнанмай эселе, турсунла! Турсунла – артда кёрюрле. Андан эсе, уллулагъа кьошулуп, кесине ариу кыыз сайласын.

Азреталий, адамладан толу арбаздан ётноп, юйге кирди. Жангызлай кирип келгени ючюн анасы бла ол турган къатынладан, бегирек да юй мойюшде сюелген ариу кыызладан уяларакъ болуп, Экжайны тобугъуна таянды. Аны жыйрыгынданмы, огъесе алайчыкыда кьобузчу кыызданмы – кимден эсе да конфет, къалач ийис урады. Азреталий, эс жыйып, кыызладан бек омагъын сайлагынчы, кьобуз согъулуп башлады. Андан-мындан: «Ы, маржа, Къаспотну бир тепсетигиз!» – деп кычырдыла. Къаспот кишиле бла ич отоудайды. Алай отоуну эшиги ачылыпды.

– Къартлыгында не этесиз муну? – деди Экжай, жанындагыыла эшитирча. Анасы атасына «къартлыгында» деп бош алай айтханын Азреталий ангылайды. Ол бир заманда да тыш адамланы къатларында кеси адамларын, жашларын махтамаучуду.

– Эй-хей, Къаспот, бир кёз ачдыр, маржа! Къаспот, къамичи ургъанча, отоу ортасына чыкыды. Гюренде, баям, эс жыйды, азчыкъ мычыды. Сора билеклерин кётюрдю – кёкде булутламы жюзедиле, кюмюш аймы барады? Къаспот гюренни ичи бла эки къаты айланып, жокку сюелген кызыланы алларында биллинер-биллинез тохтап, башын энишгерек ийди. Кызыланы бири алгъа атлады. Ол Азреталий сайлаучуладан эди: юсюнде – кызыл атласдан жыйрыгы, башында акъ гыранчасы. Табанларына жетген къара эшмелери чайкъалдыла. Атлес жыйрыгы – «ёртен» жайылып, гюренни жарытды. Къаспот, сакъ жауун ургъанча, аны сол жанына ётдю да, «сюрюп» тебиреди. Сора «ёртен» селейди да, къарс урду. Эйхей! Къош-къош тийип, кылычламы чыгъадыла? Къаспот, къолларын гёген боюнуча иничге белине тиреп, аякъ бюгеди.

Азреталийни атасы энди жаш тойюлдю – тамата сабийине он сегизден атлагъанды. Ол гырхы адам тойюлдю, ауур санлыды. Хар ким Къаспотха сейирсинип къарайды: терклигинг тау жели бламы эрише, огъесе теркликге жел сенденми юйренгенди?! Мюйюз кибик сыйдам къаялагъа жугъутур тири ёрлейди. Тириликге ол сенденми юйренгенди?! Тау суула, бийик акъ тёппелеге алгыыш эте, энишге терк саркъадыла. – Теркликге ала сенденми юйренгендиле?! Кыыз – «ёрт гюрен сюелгенлени бетлерин жангыздан жарытып, суху желде акътерекни чапыракълары сюзюлгенлей, сюзюлдю. Аны ызындан Къаспот – кюш тюгюнден женгилди.

Угъай, Къаспотдан тириликге, теркликге жел, жугъутур, тау суула да юйренмегендиле. Аны туугъан жер жылы ана бешиги. Къаспот анга жүрегин саулай бергенди, жер а ёз бийиклигинден, кийикле, суула терклигинден, къанат женгиллигинден – чомарт юлюш. Ол юлюшню халал этген тынч тойюлдю. Къаспот биледи. Алай, халал эталмаса, намысы, къара бугъейге къар тугулча, чачылмазмы?

«Хайт де! Асса! Асса! Хей!»

Къаспот аякъ бурунлада, адам бийиклигинден бёрк жерге жетгенден эсе терк, гюрен айланып чыкыды.

– Жаша, оллахий, Къаспот...

* * *

Эрттенликде биринчи кере уянганында, Азреталий отоуда киши кѳрмеди. Отоу жангыз кѳзлю, жер туюплю, кенгди. Не жарыкъ кюнде да –къарангы, жаз а сууукъду. Эшикден киргенлей, онг жанында къабыргъа узуну жыйгъычда тегене, тулукъла бла мирзеу челекле турадыла, бирси къабыргъала аллында уа – юч агъач ундурукъ, мюйюшде кюбюр. Сора, тѳгерегине тогуз адам олтурурча, кенг, тѳгерек от жагъа. Азреталий мында кеси жангыз къалыргъа суймейди, киштиклеринден къоркъады Биргесине жукъласа неда къойнуна алса, къоркъмайды. Алай киштик асламында юй ортасында, мюйюшледе чѳгюучюдо да, аны жаннган кѳзлеринден сора жугъу кѳрюнмеучюдо. Бюгюн а къоркъурукъ туююлдо. Гур-гур этип жаннган къайын от отоуну жарытады Тапканы, Азреталийни бетин, юсюнде атасыны къочхар тонун, от башында талгъыр киштикни да жарытады. Жылыу, тонну къыздыра келип, жашчыкъны санларына жайылды. Ол хычыуун эди да Азреталий жангыздан къалкъыды. Кѳпмю-азмы жукълады, адамланы ауазлары аны уятдыла. Алай, къымылдамай, жашчыкъ къулакъ салды.

– Юйюнге келечича, къонакъча келгенме. Душманынгыча ашырма, маржа.

– Душманча келген эсенг, душманча кетерсе. Алай, мен кимге эсе да атымы бермегенликге, сен кѳлкѳалды нек боласа?

– Тоба, тоба! «Кимге эсе да» деп къалай айталаса? Сау тарда элени таматасы туююлмюдо?! Хурметсизлик керекмейди.

– Хурметсизге хурметсиз болгъан сейирмиди?

Азреталий, сѳз атасыны акъ атыны юсюнден баргъанын жаратмай, от жагъа таба къарады да къонакъны таныды. Ол, кюн сайын арбаздан арбазгъа кирип, адамланы ишге чакъырыучуду. Аты Мусабийди. Бек иги адамды. Азреталийге тубесе: «Къалайса, жигит?» – демей бир озмагъанды.

Мусабий от жагъада бош алай олтурады. Къаспот а, саргъыл миделни, титип, къурутады.

– Санга къойла ызындан барыргъа бир зат табылмаймы къаллыкъды? Берсенг – игиди башынга. – Мусабийни отха айланнган жаягъы къызарып, бир кѳзю уа къарангыда, киштик кѳзюча, жылтырады.

– Мен кесими кишиден аманнга санап турмайма. Тамбла ол мени атыма минип чыкъса, халкъ манга не айтыр?

– Да сен, акъ байталгъа минмей, башхасына минсенг, къаратонму къаллыкъса?

– Къаратон къалама деп къоркъмайма. Аллахны ахшылыгъындан алтысы ѳседи. Сени къуллукъчунг къаратон къаллыкъ эсе да, байталны берлик туююлма. Тай заманындан бери къолумдады.

– Ант жетмезлик, орунуна башхасын берирбиз. Таматаны кѳзю къарагъан эсе, не айталлыкъбыз? Айхай, тюз да правленнге келгенинглеи, къайдан чыгъып къалды эсе да...

– Алан, къызмы тилейсе, нек къадаласа? Ариу жюйрюк атны мен кимден да бек сюеме. Сора, сени ол «таматангы» башында сууу бар эсе, бир

эр киши минип айланган атны тилерге къалай базаынады? «Мен андан игиме», – деп къалай айтады? Кёп заманланы ариу къызлагъа бла ариу, жюйрюк атлагъа кёпле дау этгендиле. Сени айтханынг ол затланы мени эсиме тышюреди. Эндиги заман биреу биреуню атдан тышюрюучю заман туююлдо деп жашайбыз. – Къаспот, мидел къурутханын къоюп, чабырларын уууп башлады.

– Сора сен атдан тышмей жашаргъа сюесе? Аллаи ахлуларынг болуучелле, таныйбыз. Андан эсе, аланы унутуп, тамагъынгы къабынынга жыртырмай турурму эдинг. Жинсиз жерден жин чыгып къалады.

Мусабий бу арт сёзлерин, нек эсе да, башын алгъаракъ созуп, шош айтды.

– Къоркъутургъа кюреше болурса дейме?

– Менден къоркъмазса, къоркъуругъундан къоркъ.

– Игини кёлоне тиерме деп къоркъама ансы, ол сени «мамунгу» уа аман кёзюне жолугъайым, – деп, Къаспот аз ышарды.

Мусабийни отха айланган жаягъы бишген къошунча болду. Сора ол секирип турду да:

– Сенде уа бар кёреме! – деди. – Айхай, сен акъ атдан башхасына къайры жарашаллыкъса?! Эфендини къайын атагъа бош сайламагъан эдинг. Сен унутсанг да, ол ишчиклеринги унутмагъанла бардыла.

– Мен сенми болгъанма, къайын атамы ким экенин унутуп?! Эфендилени уа игилери жокъмуду, хайбуан?!

– Аха, сора! – андан ары жукъ айтмай, Мусабий чыгып кетди.

Къаспот отха къарап бираз олтурду. Азреталий къатына келлик эди, нек эсе да, алай бош келип къалыргъа базынмады. Кесини уянганын, мында болгъанын билдирирге сюйюп, къургъакъ жетел этди.

– А-а, жашым, уяныпмы къалдынг?

– Хау а! – Азреталий жалан аякълай от жагъагъа келди. Жер юй тып сууукъ эди. – Аття, Мусабий атынгы бер деп нек айтады? Кеси тай тутуп, ат ёсдюралмаймыды?

– Айхай, хазыргъа бисмилля тынчды.

– Мен а алай этерик туююлме, мен кесим ёсдюрлюкме. – Жашчыкъ къара кёзлю, акъ тегерек бетлиди. – Сен мени ары элтмей къойма. Охому?

– Элтмей а, элтирикме. Бар, кийин! – Къаспот Азреталийни чабырчыкъларыны тыплерин жангыдан тизе башлады.

* * *

Азреталий, тынгылы кийинип, эшикге чыкъды. Не сейирди: бюгече жатханында бир къарчыкъ да жокъ эди, энди уа... Жашчыкъ къар жаугъанын мындан сора да кёргенди. Туура былай болуб а – угъай. Арбаздан .суу боюнуна дери, андан ары – таулагъа дери хар нени да сют кёмюкча чыммакъ, жумушакъ къар жапханды. Агъармай бир зат да къалмагъанды. Эски чалы, къазыкъ башлары, терекле, къышхыр жалай тургъан эшекни сырты, ит оруннга сыйынмай къалгъан къара маске къуйругъу – Азреталийни кёзю къайсы бирине илинсин! Арлакъда, къоншуларыны юй арт-

ларында, гитче жашчыкыла, Къаспотну ышымы тенгли жашчыкъ къардан акъ адам ишлеп, къатыны къачхан къызбай Къайтукъну терезе тубюнде къычырадыла:

– Къайтукъ, Къайтукъ! Къатынынг къайтып келгенди, Къайтукъ...

Къайтукъ, гитче, алаша кишичик, башында угужугу эски къалпагыъ бла, юй мюйюшден къарады. Жачыкъла, къачып, тѣшге ѳрледиле. Алай Къайтукъ кишини да къуумай эди. Ол юй башлагъа, таулагъа, арбазлагъа тѣгюлген сютге – акъ дунягъа шош къарайды. Къачхан сабийлигини ызындан – акъ дуня къууанчына эркин кѣмюлгенлеге сукъланып къарайды.

Тюзюн айтханда, Азреталий, шуѳхлары, «акъ къонакъны» да къоюп, бусагъатда кетип къалыргъа артыкъ бек суймейди. Ала бла бир кесек жоргут, сора атасы бла узакъгъа, бек узакъгъа атланырыгъын билдириге керекди. Киши кѣрмей кетип къалгъандан анга не файда чыгъарыкъды. Кете эселе уа, ма тюз да бусагъатда. Шуѳхлары тѣшден къарап тургъанлай...

Азреталийни насыбы тутду. Къаспот аны жангы къардан да акъ атны боюнуна алгъанда, шуѳхлары сын болдула. Сейирмиди, быллай атха аладан алыкъын киши да минмегенди. Азреталий жашчыкълагъа: «Къоркъмагъыз, жашил ѳзеннге жолну мен сизге да кѣргюзтюрме, анда акъ тайларыгъызны тутаргъа болушурма», – деп къычырыргъа умут этди. Къычырмады. Нек эсе ол асыры ѳхтемленип эди да, алагъа жаланда кѣз къыйыры бла къарап къойду.

Азреталий, анасындан туугъанлы, узакъ жолгъа биринчи атланады. Керти, Экъяй бла эл къыйырында тирменнге бара тургъанды. Алай, ненча баргъан эсе да, андан эрикмегенди. Тирменнге элтген жолну жанында жашчыкъ танымагъан не таш, не юлѳкъу терек, ол кѣрмген не эски нал, не оюлгъан хуналада чыпчыкъ уя жокъ эди Жол анга ол хар затын да уста билген жомакъ эди. Энтта да алайлай къалгъанды. Бюгюнню жолу уа Азреталийге къаллай жомакъ айтыр, не бла къууандырыр? Биз аны къайдан билейик? Ол кѣргенни, эслегенни биз кѣралмабыз. Бир-бирде жол бизни терк талдырады, экинчи кере барыргъа тюшсе да, анга бютюн терк юйренебиз, арбазыбызгъа юйреннгенлей. Алай Къаспотха бу жол, бу къудурет, жашау кесича, жангылай къалгъанлай туруп, эрикдирмез. Андан талса, эриксе, кесин жашаудан талгъаннга, эрикгеннге санар. Байталны да акъырын андан атлатады. Аны туякъ тауушу шошлукъну бузмайды. Къаспот тереклени инжилери жумушакъ къаргъа акъгъанларын, юслеринде акъ гыранчалары ауурлукъ этген бутакъланы шош чыкъырдагъанларын эшитте барады. Жашчыгъы да, кесича, туугъан жерини жолларындан эрите, тала билмезин сюеди. Аны шош бешик жырына тынгылай ѳссе сюеди.

«Азреталий, бюгюн жол санга не кѣргюзтсе сюесе?»

«Ол жомакъда айтылыучу батырланы жерин кѣргюзтсе сюеме».

«Сен гитчечиксе, туугъан жер не болгъанын билмейсе».

«Билирге сюеме».

«Алай эсе, манга къара да къой, мен аны бир этегиме».

Азреталий бла ким сѣлешеди? Ол кимни ауазына жууап бередиди? Акъ

минчакълы тереклегеми, тау суучукъгъаamy? Байтал тохтап, андан суу иче эди. Жашчыкъ къарады да, аны тюрлюнде тюрлю-тюрлю ташчыкъла кёрдю. Уллу, гитче, кызыл, жугъур ташла. Кенглиги уа эки арба жолну бирге къошханлай. Суу, терен къарны инбашлары бла эки жанына тюртюп, алай саркъады. Аны саркъгъаны – терк, жыры уа шошду, сагъышлыды.

«Сен былай нек ашыгъаса? Туугъан жерингденми къачаса?»

«Мен ашыкъмасам, акъ жабыу мени жарты жол жукълатыр, муратыма жеталмам».

«Сора сен андан да бек ашыкъ, ашыкъ! Сени къар басарын суймейме».

Азреталий сейир этди. Ол бир заманда да адамдан башха бла сёлешмегенди. Сёлеширге жарарын да билмегенди. Огъесе хар адам атасына, анасына тилленгенча, туугъан жери бла сёлеширге да тилленген кюнюмю болур?! Алай эсе, жашчыкъ, сен жолгъа бош чыкъмагъанса. Санга мени алгъышым да жетсин: журтунгу ауазы жолларында талмай жюрюрге кёллендиргенлей турсун!

– Агтя, бу саулай мени туугъан жериммиди? – деп сорду жашчыкъ, башлыкъ къанатын ауузундан эниш тарта.

– Айхай, сени туугъан жерингди.

– Нечик уллуду! Не замандан бери келебиз, къыйырын а кёрмейме.

– Аны къыйыры жокъду, уллулугъун ангылар ючюн а сен аны бек сюерге керексе, – деди Къаспот.

– Бек, бек сюергеми керекме?

– Алайсыз жарамайды.

– Нек?

– Санга къалай ангылатайым да... Ол – сени ат боюнуна алып баргъан атангды, бешигинге ийилген анангды.

Жашчыкъны тамагына нек эсе да бир тугул тыгъылып, не энишге, не ёрге бармай, тохтап къалды. Бююнню сезимча сезим аны бир да бийлемеген эди. Не? Къаллай сезим? Азреталий билмейди. Кёзлери аз заманы ичинде чарс кёрдюле да, эки жилимукъ иер къашха тийип чачылды. Жашчыкъ толгъан кёзлерин атасындан букъдурургъа кюрешди. Не болгъанды? Аны жилирыгъы чыртда келмейди, сора жилимукъла къайдан чыкъдыла? Азреталий аякъ бармакъларын, ташха уруп, бек ачытса, неда аягына шинжи кирсе, аны кёзлери анда толуучудула. Бююн а? Угъай, жашчыкъ аны ангылаталлыкъ туююлдо. Ол жаланда бир затны биледи. Жилимукълары ачыгъандан чыкъмайдыла. Эндиге дери жангыз анасы болгъан сунуп тургъанды. Дагыда быллай сейир, уллу анасы болгъанын а билмегенди.

Бираз баргъандан сора, къалын агъач жолну эки жанындан кеннге къачды. Къаспот бла Азреталий акъ талагъа чыкъдыла. Тала саулай тизгин-тизгин тишле бла сырылыпды. Ала жашчыкъны ююнден да узундула, бийикдиле. Юслеринде къалын, акъ жууургъанларында кюмюш жулдузла анга кёз къыса жанадыла. Къайда эсе да, Азреталий кёралмайды, жумарукъла, сызгырып, шошлукъну кёзге кёрюммеген жабыуун жыртадыла. Алайлай, билмей тургъанлай, чартлап-чартлап, журла тишлени

артларындан чыкъдыла да, сызылышып, агъач таба къуюлдула. Азреталий, ызларындан къарап, аланы тай сюрюу юркюп баргъаннга ушатды. Не жаныуарладыла, деб а атасына сормады. Тили айланмады, бютюн бек элгендиреме деп къоркъду да, солууун тыйды. Журла къайтмадыла. Тохтап, артха къарамадыла – агъачха кирип кетдиле. Анда, бийикде, акъ тауну зыгъыр, таш «бел бауундан», биягъында сызгъыргъанла болурла, жумарукъла кётюрюлюп, тюзюнлей, къар юзюлгенча, энишге айландыла, ызларындан а – къара къуш. Жашчыкъ сормай тёмеди.

– Жумарукъла къушдан къачадыла, – деди Къаспот.

– Журла уа?

– Элгеннген этгенликге, журла адамдан къоркъмайдыла, бёрю къуумаса. Ма бусагъат къайтырла, ырахат тохтап, бичен ашарла.

– Сора къушла, бёрюле жерибизни душманларыдыла. Мен аланы сюерик туююлме, – деди жашчыкъ бираздан.

– Керти айтаса, туугъан жеринги хар затын, хар жаныуарын тенг соймезсе. Кийигин сюерсе, жумаругъун сюерсе, къаргъасын – угъай. – Алай Къаспот, жумарукъланы жеталмай, энди акъ тала башында къалкъыгъан къушха къарап, аз тынгылады. – Бёрю – кийиклени, къуш – жумарукъланы къууарла. Анда уллу хата жокъду. Ата журтунга соймекликге жетгенде жеринги эки аякълы душманларын кёрюп болмагъанынгча, аны бёрюсюн, къушун, къузгъунун окъуна аллай бир сую. Жерибизни журун, душман элгендиргенден эсе, кесини бёрюсю къуусун. Ата журтунда жашап, аны къадарына сансыз къарагъандан эсе, узакъдан туугъан жерини жилиянын, бёрюсюн кёрюрге термилип тургъан игиди, – деди Азреталийни атасы. Алай ол сёзлени жаланда жашына айтып къоймай, кеси кесине да айта эди. Къаспот дуняда бек уллу насыпха туугъан жерине керти соймекликни санайды. Жашлары бла ушагъында, сюрюу къыйырында да болсун, журтуна соймеклик сёзлерин, намаз керекленича, къайтарып-къайтарып шыбырдачуду. Бюгюн да шыбырдады:

«Жерим, жилиянынга, бёрюнге окъуна тенг этип къой, душманынга тенг этме. Кийигинги къотур мюйюзюне атымы туягъына тенг эт – душманынга тенг этме...»

Къаспот бла Азреталий таланы къыйырына чыкъгъанлай, къалын агъач, биягъы жууукълашып, жолну тар этди. Жашчыкъны атасы терек бутакъланы онг къолу бла сакъ бюге, байталын алай бардырады. Къанатлыла уа, тукъузгюледен тюртюге, мурккулагъа ётюп, жубана, аланы къып-къызыл инжилерин акъ жабыгъта агъыздыла.

ТАУРУХЛУ ТАЯКЪЧЫКЪНЫ ИЕСИ

Юрий Хатуевич Темирканов мени бек суйген жерлешимди. Аны юсюнден кѐлюме келгенни айтыргъа сюеме. Кесим да Санкт-Петербургну (Ленинградны) филармониясында, Киров атлы опера эм балет театрда ол дирижѐрлукъ этип, концертлеге, опера спектакльлеге къараганма.

Айтхылыкъ дирижѐрну юсюнден кѐп статьяла, очеркле да жазылгандыла. Музыковед Михаил Бялик дагъыда журналистле, алимле да Юрийни жашаууну, чыгъармачылыгыны юсюнден да бир ненча китап басмалагандыла.

1976 жылда Юрий Хатуевични Киров атлы опера эм балет театрда музыка жаны бла башчы этип салгъанлары барыбызгъа да къууанчлы хапар болгъан эди. Европаны айтхылыкъ театрыны сахнасында кѐп устала ишленгендиле – балетмейстер Морис Петипа, жырчы Фѐдор Шаляпин, художник Константин Коровин. Элли жылдан артыкъ заманны композитор, дирижѐр Эдуард Направник музыка жаны бла анда башчылыкъ этип тургъанды. Энди сыйлы жерни фахмулу жашха, дирижѐр Юрий Темиркановха, ишин айыпсыз этер деп ышангандыла.

Бир жыл, жай айлада, Ленинградха барып, Юрийге тюбемесем, аны концертине къарамасам, болалмазлыгымы англайма. Алай бла мен 1977 жылда къыралыбызны шимал арасында Киров атлы театрда келеме. Анга кесини алгъын аты къайтарылгъаны себепли мындан ары Мариинский театр дерикме.

Баш дирижѐрну кабинетини къайда болгъанын биллип, ары тебирегенимлей, эшикни сакълагъан киши, аллыма чыгъып:

– Ахшы жаш, къайры барасыз? – дейди.

– Мен Нальчикден келгенме, Темирканов бла бир жерлиме. Аны кѐрнюрге сюеме, – деп, жууап этеме.

– Юрий Хатуевич ишге 11 сагъатха келликди, – деп билдиреди.

Заманымы къалай ашырыргъа билмей, алайдан узакъ болмагъан консерваториягъа барама. Мен анда къабартылы опера студияда окъугъаным себепли кесими суйген устазларыма, танышларыма тюбеп, озгъан жылланы юсюнден кѐп хапар айтдыкъ.

Театрда къайтып келгенimde, ол биягъы киши, мени таба атлап: «Сизни тенгигиз келгенди», – дейди. «Тенгинг» деп ол мени Темиркановха тюберими аллында къаллай бир жунчугъанымы билмей айта эди.

Юрий Хатуевич кабинетинден чыкыгъанында, мен, терк окъуна къатына жууукъ барып:

– Салам алейкум, Юрий! – дегенimde, ол, манга къарап, ышара: «Алейкум салам, кел бери», – деп кесине чакъырады.

Баш дирижѐрну кабинетинде артыкъ зат кѐрмедим. Аны бла хапарны

ана тилибизде бардырдыкъ. Юрий Хатуевич Ленинградда (бюгюннюгю Санкт-Петербургда) 14 жылындан бери жашап, кесини тилин унутмай, ариу сѣлешгенине сейир этдим. Ол театрны спектакльерине тюшген къыйын болгъаны себебли билет сатып алыргъа болуш дедим. «Нек айтасыз алай? – деп, Юрий Хатуевич кѣлкълды болду. – Мен театрны коллективине башчылыкъ этип тургъанлай, сиз билетни сатышмы аллыкъсыз?! Къайда тохтагъансыз?» - деди.

– Киров атлы районда фатар тутам.

– Ол асыры узакъды, – деп, баш режиссѣрну болушлукъчусун чакъырып, театркъа жууукъ болгъан къонакъ юйде манга отоу кереклисин ангылатды. Андан сора администраторкъа хар спектакльге тап жерде эки жер къояргъа кереклисин айтды.

Юра себеблик этип, «Советская» къонакъ юйге кѣчеме. Андан Мариинский театркъа 15 минутха жетесе. Театркъа келсем, хар заманда эки жерим хазыр эди. Тюз къарындашынача къайгъыра эди манга.

Ол кюнледе искусствону керти да зауукълугъун сынагъанма. Театрны сахнасында Верди, Россини, Чайковский, Бородин, Глинка, дагъыда аллай айтхылыкъ композиторланы чыгъармалары согъулгъандыла.

Ишлеген жеринде аны сыйы-намысы бек жюрюйдю. Аны оюмуна белгили композиторла, режиссѣрла, дирижѣрла да тынгылайдыла.

Ленинградны культура жашауунда 1982 жылда уллу магъаналы иш болгъанды. Мариинский театрны сахнасында Юрий Темирканов Чайковскийни ѳлюмсюз операсы «Евгений Онегинни» салады. Бу ишинде Юрий Хатуевич, музыка башчы болуп къалмай, режиссѣр-постановщик да болгъан эди. Ол театрны тарыхында быллай тѣре биринчи кере сыналгъанды.

«Евгений Онегинден» сора Юрий Хатуевич Мариинский театрны сахнасында Чайковскийни «Пиковая дама» операсын салгъанды. Бюгюн да анга адамла суююп келедиле. Анда Темирканов, къуру дирижѣр болуп къалмай, биягъы режиссѣр-постановщик да болады.

Юрий анда 12 жыл ишлеп, аны тарыхында уллу ыз къойгъанды. Ана башчылыгъы бла кѣргюзтюлген операла СССР-ни Къырал саугъасы бла белгиленгендиле.

1988 жылда Евгений Мравинский ѳледди. Белгили дирижѣр 50 жылны Ленинградны филармониясыны академиялы симфония оркестрине башчылыкъ этип тургъанды.

СССР-ни культура министри, баш дирижѣрну, алгъын бола келген адетдеча, буйрукъ бла салмай, жашырын къол кѣтюрюю бла сайларгъа дейди. Кѣплук хорлап, Юрий Темирканов Ленинградда Шостакович атлы филармонияны симфония оркестрини таматасы болады.

Бюгюнлюкде Санкт-Петербургну симфония оркестрини дирижѣру эм художестволу башчысы Юрий Темирканов кѣп къыраллагъа барып, усталыгъын кѣргюзтгенди.

***Берд ЯХОГОЕВ,
РФ-ни Журналистлерини союзуну члени.***

КЪАРЫНДАШ ОТ ЖАГЪАДА

УВАЖАЕМЫЕ БРАТЬЯ!

Выражаю Вам глубокую благодарность за подготовку цикла произведений чеченских поэтов и писателей в переводе на балкарский язык.

Отрадно, что вы обратились к нашей культуре, к нашей литературе, к современной жизни чеченского народа. В этом я вижу глубокое понимание редакцией журнала того факта, что ознакомление людей через духовные ценности другого народа, есть самый надежный путь к единению и глубокому взаимопониманию между народами. Это крепче и фундаментальнее любой клятвы, любых заверений или обещаний.

Осознание Кавказом острой необходимости тесного единения всех народов, проживающих в нем, во имя укрепления единства и целостности нашей общей Отчизны - великой России и является тем краеугольным камнем, на котором держится мир вообще. Судьбы народов Кавказа во многом схожи. А если говорить о чеченском и балкарском народах, то не только историческое прошлое, но и новейшая история проверила на прочность наш дух и несгибаемую волю, оторвав от родных очагов на целых 13 лет. Балкарские писатели и поэты с глубоким сочувствием к чеченскому народу воспринимали жестокие события совсем недавних лет, происходившие на многострадальной чеченской земле.

Эта трагическая общность тоже диктует нам суровые уроки того, что нет альтернативы сплоченному пребыванию всех нас на священной земле Кавказа вместе с представителями всех народов России. А художественное слово и есть тот скрепляющий материал, который не горит, не рушится, а способно передавать из поколения в поколение все лучшие человеческие качества народов.

Я благодарю вас за такое благородное начинание. Думаю, что наши литераторы не останутся в долгу, и надеюсь, что такое духовное общение перерастет во взаимные поездки писателей, деятелей культуры друг к другу для более конкретного общения. Руководство Чеченской Республики этому будет только радо.

Желаю всему балкарскому народу мира и процветания, а творческим людям - удач в избранном деле!

Президент
Чеченской Республики

Р.А. Кадыров

МАРТАН ЖЕРИ

Туугъан жерим – Мартан сууну тийреси,
Башха жерледен жокъду башхалыгъынг,
Къазаякъ чапырагъыны иеси –
Букъунг аны жамлагъанды башларын.

Алай, жылла озсала да тюрене,
Бютюн рахматлы кёрюнесе манга,
Жюрюрге юйреннгеними кёргенинг,
Мартан жери, кёлюмдеди ийманынг.

Анам кезлеучю эди бойнун сууну,
Ол заманда ышаргъаны – эсимде,
Къалын кырдыкъда мен тас боллукъ сунуп,
Къойнуна кётюрюр эди, кючсуне.

Сабийлик кюнле – татлы эсгериуле,
Озуп кетген хычыуун кюнлерибиз:
Ала мени, тюненеча, эсимде:
Кюлгеним да, жилягъаным да – кемсиз.

Ёзен жел сыйдамлагъан тюе ташла,
Къабакъ аллында эски къанга шинтик.
Уллу атам, сагъышын тутуп таша,
Ол шинтикде кечиннгенди, иш этип...

Жашлыгъымда, букъдургъандан не асыу,
Къоркъутхандыла мында: жол узакъла,
Гылан улуу, элия шибилясы,
Кенгдеги таулада бийик мудахлыкъ.

Энди сууну тауушу да – жыр кибик,
Кёклюгюн тас этмеген кёк арауан...
Сен эдинг манга биринчи суймеклик,
Мен ёлгюнчю киши кирмез арагъа.

ТАУЛУЛАНЫ ЮСЛЕРИНДЕН ТАУРУХ

Биягъы мени жүрегим – таулада,
Бир да таудан къарамымы бёлмейме...
Эсими бир къужур хапар аулады:
Неси барды тауланы халкъ билмеген!

Атыгъызны туякълары от чагъа,
Таулагъа къуууласыз жамычылы,
Анда уа эр кишиле – бозачыла,
Къызла уа, къаракёзле, къубулчакъла.

Атым кимни бёле эсе жукъусун,
Анга айтама – бери жууукъ турсун:
Туугъан журтуму асыры сүйгенден
Жыр этеме тауланы юслеринден.

Ёмюрлеге орналыпды ангыма
Чынар басхан тауларыма сүймеклик:
Ол – Ата журтуму хаят ангымы,
Ол – атадан къалгъаннга берилмеклик.

Кёпню кёргенди былайы. Къылычын
Къыннга салмай тургъанды таулу жерим.
Орнатыргъа къоймагъандыла къачны
Къалам алыргъа бошамагъан эрле.

Алай, къушжюреклене юйлеринде
Келбетли акъсакълал аппаларыбыз
Къырал келечилени кёллерине
Жетгендиле, келишимге ишлеп ыз.

Сёзню багъасын билгендиле къартла,
Бире женгилликге бермеди кесин.
Тилбаракъны билдириую – къыхатын,
Аскер башчыны буйругъу уа – кесгин.

Тёрене къаты болгъанды хукмусу
Мурдарлыкъгъа, тоноулукъгъа, сатлыкъгъа,
Терсни жазасын бериую сур усу
Балтасын аямайды осаллагъа.

Ата журтну сүймеклик, намыс, бетлик –
Сингип эди мында бешик жырлагъа.
Жашын гыржын чайнаргъа юйретирик
Эрликни дерсин юйретгенди алгъа.

Къагъанакъгъа ана ёшюн салгъанда,
 Жыр айтханды, осуят этген кибик:
 «Жан дуккулум, хар заманда бол алда,
 Къоркъакъ болсанг, ол эрге – ёлген кибик;

Жигитге жигит нёгер да табылып,
 Душманынгы юзалырса тюнгесин.
 Алдаса уа жылыууна тыпырынг,
 Суйген кызынгы, ашыгъып, излесенг,

Адам бетине къараргъа уялып,
 Элге чыкъсанг, арт бурур ожакъ тютюн;
 Ариу сёзлерим ичингде от алып,
 Ёлюр от болсун санга ёшюн сютюм».

Атларын, тутханлай дайым огъары,
 Жигитлени бийикге учурурда,
 Сырыйначыла сырыйна согъарла,
 Таурухлада айтырла таурухчула.

Булутладан иги да ёргелеге
 Кетген тауланы даммырлы жашлары
 Жюрекледен ётдюре жюреклеге,
 Жылла оза, ол таурухла жашарла.

Жаным толуду аллай таурухладан,
 Ол – кыйын да, тынч да болгъан сууалым.
 Ата журтуму суйген тауларымдан
 Бир да кёрмезсиз мени артха салып.

* * *

Кыйынды къартлыкъны жетип келгени,
 Жашауну да къайтмазлыгъы – тууратын.
 Кюн оздуму, – жалан жаным, элгенип,
 Билдирди – бир кюнюбюз къалды артда.

Жашауум напчаланнган назмулада
 Боллукъ туююлдю, жанымы кыйыры:
 Жанкъозну кёрген иш болсанг жазлада,
 Ол боллукъду санга тюбеген жырым.

Баллини фаркъына кирип къайтырма,
 Не – тынгылаукъ кырдыкча талада,
 Юзюлюп къалгъан сырымы айтырма
 Танг аязны келе келип аллында.

Гуртуланы Салих кёчюргенди.

АГЪАЧ ТИНЖИЛЕ

Ханар

Узакъ болмай, бир кысха шибиля таууш чыккыды. Ол тауушдан уянды да, Дени бек алгъа терезеден ургъан ай жарыккыгъа эс бурду. Ол кезиучюкде кьоншу отоуда сабийчик жиялмысырап тохтады. Кечеги шошлуккыну дагыда ушкоч атылгъан тауушла кьозгъагъанда, Дени ангылады ол тауушла не тауушла болгъанларын. Ал такыйкыада акылына келгени бу болду: ол кеси башына эркин кыралда жашайды, ол себепден а жанына кьорккыу болур амалы да жоккыду.

Бирси отоуда сабий жангыдан жиялгъанда, Дени ол отоугъа ётпюп, бешик жуургъанчыккыны кыйырып, “Шагъадатны” оккыду – сабий тюшюнде жияй эди. Анасы айтхан эди бирде Дениге: мёлекле, келип, аны ата-анасы ёлгенлерин билдирсе, сабий тюшюнде ол заманда жиялчюду. Алайчыккыда Денини эсине ол сёзле тюшдюле. Нечик огъурсуз сёзледиле ала, ойнап айтылгъан эселе да, атасындан бла анасындан башха муну кьоруулар жан болмагъан сууккы, огъурсуз дуниягъа келген сабий жаннга. Мёлекле ойнамай айта эселе уа? Ала бу гитче адамчыккыны жашаугъа хазырлай а болурламы, ачыуну кыйынлыккыны алгъадан оккына сынап кёрюрча?

Жер – ол адамны жанын сынаргъа жаратылгъан бир жаханымди. Сынау а адам туугъанлай оккына башланады. Жашау инжилиудю, жашау ачыудю, адам жаны дегенинг бек аз, он жылдан бир кере, сынаиды ырахатлыккы.

Сабийни, анасы уянып:

– Къалккыпмы къалдым, – деп, уялмиш сёлешди.

Аны жумушаккы кьоллары тебиретген бешикни бир тюрсгю эхчелиую сабийни жиялуун, элек бла нартюх унну элегенча, дуниягъа чача, элейди. Ол жиялу тауусулуп кетгинчи элеп турлуккыча.

Дени, кеси отоууна кыйытып, столгъа олтурду. Ол агъачдан жонуп ишлеген сыфатла стол юсюнде сюеледиле. Ала ай жарыгкында жиялнжырмиз кыалын орманда жашагъан бир аламат хайыуанланы элеслерича кёрюнедиле.

Дени эртте, сабийлигинде оккына, атасы кьойчу кьошха элтген заманлада юйреннгенди агъачдан адам сыфатла ишлерге. Атасы бир да бюсюремей эди жашыны ол хунерге тюзелгенине. Магъанасыз ишди деучю эди ол, аны юсюне уа адамны сыфатын ишлерге дин да этмейди эркин. Алай, кыанына сингнген ол хунер да тынгыламай эди ол тюрлю насыятлагъа.

Бирде уа Дени “Къыш тау элде” деген ат бла скульптура композиция

ишледи. Аны бийиклиги бир метрди, метр жарымы да – кенглиги. Анда кышны жангыз да бир кюннюно ичинде элде болгъан ишлени кѳргюзтюрге эди мураты: столну къатында бийик къала сюеледи; аны тийресинде андамында юйле бардыла; тѳшледен сабийле чанала бла учадыла; берлакьда элни ара майданына элни эр кишилери жыйылгъандыла; аланы къатлары бла, биченгеми, отуннгамы бара болур эди – эки ѳгюз жегилген чананы ызындан биреулен сюркеле барады; арлакьда уа, шаудан къатында, жаш бла кыыз сюеледи; бир жашчыгъ а къойларын суугъа сюрюп къайтып келеди, къатында да бир жубу кѳк парийи. Ол композициягъа Москвада кѳрмючде эс бургъанларындан сора уа, тюз жол сайлагъанына бир да ишексиз болду.

Ол кезиуден сора юйню агъач сыфатла толтурдула, атасы уа анга ыразы болмагъанын букьдурмай эди: «Мени отузжыллыкъ жашым алыкъа гинжиле бла ойнайды, аны тенглери уа юйлю-юйюрлю эртте болгъандыла», – деп жарсый эди ол.

Бир кюн, кыш донгат эрттенликде анасы от тамызыргъа кюреше тургъанын кѳрюп, атасы, сайлап, скульптураладан бек уллусун алып, жарып, юзгелеле этди да, печге атып, анасына от тиргизме къойду. Дени, отну жаннганына къарай, ичинден кесини чыгъармасыны жилиуун эте эди. Атасы, аны мудахлыгъын эслеп, кѳллендирирге кюрешди: «Бир багъалы адамынгы асырагъанынга жарсыгъанча, не жарсыйса? Энтта да ишлерсе агъач гинжиле, азмыдыла отун жаркъала. Майна, арбазда кесим келтирген отунла, сайла къайсын сюйсенг да. Была тауусулсала, агъачда уа азмыды агъач?»

Дени тынгылап къойду, жюрегинде атасына олсагъатда окьуна кечимлик да туууп. Эрттен азыкъ ууахтыда атасы лакьырда халда сѳлеширге кюрешгенде да тынгылап къойду, тынгылап къойду (артда ажым этеригин да билмей), атасы, атын чанагъа жегип, къарда ыз къоя, агъач талагъа биченге кетгенде да.

Ол кюн чана бла бичен келтирирге кетген атасы къайтыр заманындан кеч къалгъанда, ол чана ыз бла, талакъ солуу эте, ары къууула, кеси кесине эте эди тырман: шо бир сѳлешип къалыр ючюн окьуна сѳз къайтарсам эди уа анга. Жылла оза баргъаны сайын ол ажымы жюрегинде керелене, ауурдан-ауур жюк бола бара эди.

Къар тумалагъан таланы тюз ортасында, чанагъа жюкленнген биченни юсюнде, бети да хапуланып, ѳлюп тургъан атасын эслегенде, Денини ол ажымы, жюрегин да, мияланыча, ууакъ кесеклеге чачдырып, чартлап чыгъып, къаппа-къарангы сууукъ бийиклеге – башха адамланы ачыулары эм жарсыулары кечиннген жерлеге – кетерик болду. Дени алгъа ол ажымыны адыргысын ангылагъанча да болду, алай, анасыны бла гитче къарындашыны къадарлары энди кесини боюнунда болгъанларын сезип, жюрегин кюйдюрюп тургъан ол ажымны кесинде къалам къойду.

Аны сабий заманында ачылгъан фахмусу аз-аздан суууй башлагъанын ангылады да, ол, аны сууутуп къоймаз ючюн, кече-кюн демей ишлеп турду. «Эл тийресинде болгъан агъачны кырып бошай кетгенсе» – дей эдиле, ойнап, къоншулары. Кюн кюнню алышдыра, заман терк оза барады; алгъа кыш келеди, ызы бла – жаз, андан сора – жай, ол кетгенлей а – кюз. Сора бары да жангыдан къайтарылады – жаш адамла уллаядыла, уллай-

гъанла къарт боладыла, къартла уа, онгнган къарамларын къююп кетерик жашауларына ата, ёле барадыла. Жаланда Дени тюрленмейди. Аны, тохтап къалгъанча, заман тюрлендирмеди.

Кюнлени бир кюнюнде андан он жылгъа кичи эгечи келгенде, Дени, кеси да билмей тургъанлай, тюрленип къалды. Эгечини жашчыгъы бла къызчыгъы эгечинден эки жыл кичи къарындашыны сабийлери бла ойнай боладыла. Жашчыкъладан къайсы эсе да бири къызчыкъны жиятады да, Дени аланы жарашдырыргъа чабады. Ма ол кезиучюкде киреди башына акъыл: «Неди мени бу этгеним?.. Адамланы юйюрлери, муратлары да бар: юй ишлерге, мешина сатып алыргъа, сабийлени школга къуаргъа, ашатыргъа, кийиндирирге...» Аны уа бир тюрлю къайгъысы жокъ. Аны иши, жумушу да – агъачдан гинжиле ишлеген. Алай... Фахмусуна не бек берилип къюрешсе да, ала бир заманда да ышармайдыла, сёлешалмайдыла, къарындашындан, эгечинден туугъанланыча, жиягъан тауушлары чыкъмайды, суппа-сууукъладыла ала, аладан ургъан сууугъ а муну жюрегин да суууталдыла. Сора, ишлер къарыуу къалмагъанлай, кече белине дери, тюнгкелери тюшюп олтурду да, тёшеги-жууургъаны да болмагъан къуру агъач ундурукъгъа таянды. Жукъу уа кирмеди кёзюне.

Танг эрттенликде кёзлерин ачханда, жай кюнню таякълары терезеге жарыкъ уруп тура эдиле. Арбазда сабийле ойнайдыла, тауукъла, къанкъылдап, болгъанны жабыгъа алдырадыла..Анасы, жатма тюбюнде къюреше, аны уяннганын эслеп, ашаргъа чакъырды.

Артда, гитче тёгерек тепсиге олтуруп, жылы гюттюно сындырып, сют башха тийдире, аузуна къабып, ызындан чай уртлай тургъанлай, эсине дагъыда бир акъыл келди: сахаргъа кетерге керекди ол, элде ким ангылайды аны этгенин, сахарда уа эслерле фахмусун, багъа берирле ишлерине.

Анасы къоншулары Бекисатха аны туудукъчугъун Дениге тилей баргъан кюн а аны элден таза да кёлю чыкъды. Бекисат да, анга тынгылагъан угъай эсенг, къаты-къаты сёлешип, ызына къайтарып ийгенди. Анасы, келе келип, ол ачыуу бла башына къысып баргъан жаулугъун да бияры жетдирип: «Кесим терсеме, игиликни ангыламагъан хурнотсузлагъа барсанг...». Анасыны кёлуне Бекисатны къаты сёлешгени алай бек да тиймеген эди. Аны тепдирген а: «Бек керек эди гинжиле бла ойнагъан киеу манга!» деп, жашын сындыргъаны эди. Денини да жанына тийдиле ол сезле. Муслийман адамы динине берилгенча, кесини жанын аямай, алай берилип этген ишин ыспассыз этгенлери бек ачыу тийди. Алай, башха эллилени айтханларына тынгылап турсанг, къуру Бекисат тюйюл эди аны ишлерине алай ыспассыз кёзден къарагъан. Бирде уа ол, анасыны къудору сатып этген ахча къысдырыкъчыгъын да алып, эрттенлик автобус бла сахаргъа кетип къалды. Бир ненча айдан сора уа ол элде болгъан амалсызлыгъындан да амалсыз болду. Ол сахар къыйырда фатаргъа тохтагъан юйчюкде бир тюрлю жылъу жокъ, жангызлыкъ да бек къыйын кёрюнюп башлады. Элде, не десенг да, бир заманда сахаргъа кетип, анда белгили болургъа боллугъунгу сагъышы окъуна бир ышыкъ бола эди. Шахарда уа ол да жокъду. Алай, не къыйын болса да, ол агъач жоннганын къоймайды, ол, ичинден жияй-жиляй, къадальп ишлейди.

Гинжиле да алгъындан эсе, игирек, табыракъ да ишленгенча кёрю-

недиле. Аны жан кыйынлыгы гинжилеге кёчюп кьалгъанча, аланы кёзлеринде Денини мудахлыгы кёрюнюп кьала эдиле. Хар агъач «сабийин» ол, тюз да битдиргенлей, суратчылары тюкенлерине сатаргъа чыгъарады. Болсада, багъалары артыкъ уллу болмагъанлыкъга, ала сатылмайдыла. Ол, ортадан кюн оздурмай, тюкеннге жорююдю. Тюкенчиле анга, ышармиш этип:

– Бир аламат ариуладыла сени скульптураларынг! Алай киши сатып алмайды ансы... – деп кьоядыла.

Бирде уа “Элде кыш кюн” деген композициясыны аллында бир чырайлы кыыз тохтады. Кёп сюелди. Суратха ышанлап къарап туруп, кассагъа барып, ол суратны багъасын тёледди. Тюкенчи тиширыула экиси да анга сейирсинип къарадыла да, бир тюрлю ышармиш этдиле.

– Дагъыда бир сурат нек алмайса? – деди аладан бири, терезе къатында сюелип тургъан Дениге да кёз кысып.

– Бир кюнде дагъыда алырма, – деди кыыз.

Ол эшикге чыкыгъанлай, Дени, тюкенчи кызыланы кыыл-кыыллары да кьулакъларына чалише, ызындан тебиреди.

Бир ненча кюнден тюкенде аны суратларындан бири да кьалмады: бир ненчасын ол кыыз сатып алды, кьалгъанларын ол кеси анга сауыгъа берди. Андан арысында ала экиси да сахар орамлада, терек чапыракъланы, саргъала, кыызара, жерге тюшгенлерине къарай, айландыла. Ызы бла уа къар хапучукъла да, ол чапыракълагъа ушар, бийикледе учундула. Аланы экиси да, суймекликлери кёклеге алып кетип, къаты кышны суукуьлугъун сезмейдиле, аланы жашау жели, ол къар хапучукъланыча, бийикледе учуралды. Ол кюнде, ингирле, кечеле сейирлик насыпдан толду эдиле. Бир къарлы ингир не кече бирсине ушамайдыла.

Ала экиси да темир жол къатында бийик жатма тюбюнде сюелип, жел ол жатманы къангаларын кыжылдатханына тынгылайдыла. Нек болгъанын Дени кеси да ангыламайды, алай аны эндиге дери жашагъаны, мындан арысында боллугъу да бу желге кьажар сюелген бу жатмагъа ушар кьалдыла. Жашау мынга бир белги бергенлигиме болур эди? Угъай, Марима бу жатманы юйге, жылы юйге, айландыраллыкъ туююдю, муну кийикленген жанын кьолгъа юйреталлыкъ да туююдю. Кертидамы жетмез кючю Мариманы алай этерге? Кесини бу оюмлары ётюрюк болуп кьалсала бек сюерик эди Дени: ким биледи: жангызлыкъны этин-женин элек этген желлеринден муну жанын бу кыыз сакълар эсе уа. Бир сууукъ кыш ингирде, кёп хапар да эте турмагъанлай, ол Мариманы фатаргъа тутуп тургъан юйюне келтирди. «Не кьадар аз адам билсе бу ишими, ол кьадар иги боллукъду», - дей эди кеси кесине Дени. Мариманы уа башха эдиле умутлары. Артда, жарым жыл озгъандан сора, айтхан эди ол, халкъ кыйылып, уллу той этип келирге сюйгенен.

Юйюр жашау не заманда да инбашлагъа ауур жюкню салады. Аны, ауурдан-ауур бола барган жюкню, тюбюнде кьалмаз ючюн, ол кече арасында уянып, ишчи столуна олтуруп, суратла жонуп турады. Сан бирде Марима да, бир башха иш бла кюрешип, башыбызны сугъар жер мажарып, юйге да адам кирирге уялмазча этип, андан сора уа, бир тюрлю башха кьайгыгъа акъылны белмегенлей, суратчылыкъ бла кюреширге да боллукъ эди

дей турду. Дени уа ол тюрлю насыятланы, ат, башын силдеп, чибинлени кыстагъанча, башын булгъап, къатына да къоймай турду. Бир кече уа, тенгери бла тюбешип, иги да ичерек болуп, келди юйге.

– Мен закий суратчыма! Хылы-мылы быстырла сатып байыкъгъанланы кёрюп болмайма. Мени атым ёмюрледе айтыллыкъды. Бармыды менден фахмулу? Ы-ы?, – деп, болгъанны кычырыкъгъа алдырды.

Марима ол кече аузундан сёз да чыгъармады. Дениге ол бютюн да ачыу тийди, кыйын кёрюндю. Аны ол кычыргъанына Марима да, сёз къайтарып, юйде этиллик ишлени юсюнден айтып башласа, иш даулашха кетип, Дени да кесини тутханын ычхындырмагъанлай турса, ма аны бла келлик эди хорлам.

Болмады алай. Ол угъай да, аны ол этгени тамагъына буштукъ болуп, бир ненча стакан суу ичгенде да жутулмагъанлай, кыйналды. Эрттенликде уа, къуру чай бла гыржынчыкъ къаба тургъан кезиуонде, эсине былай келди: «Не айтыу, мен уллу суратчыма, алай къайда болса да, бир жерде ахчачыкъ ишлерге уа керекди».

Жауунлу, сууукъ жазны ахырында юйге гитче къонакъчыкъ келди. Эки ай толгъунчу окъуна, ата-анасына къарай, келип къалгъаным ючюн айып этмегиз дегенча, ышара башлады.

– Биз а жашчыкъ сакъладыкъ, анга ат окъуна тапхан эдик. Къызын юсюнден къалай эсе да сагъыш этмедик. Ол туумазгъа боллукъча. Ол а келди да къалды, биз сакъламагъанлыкъгъа да. Былайда кесим терлигиме женгдиреме, – деп, сагъышланды атасы. «Ол гюнях ишди: бу дунягъа бир киши да бир башха биреуню орунуна келмейди, хар ким да, Аллахны буйругъу бла, кеси жазуун биргесине алып келеди», деп келди аны дагъыда акъылына. Ол себепден, ол тууду, бу тууду деп, ойнап окъуна айтыргъа жарамайды.

Жууаплылыкъны ауурлугъу бютюнда къысды Денини. Жолда чайырны теплеген мешинача, муну жерге жагъып къойду. Аны чыгъармачылыкъ ишин да, бар муратларын да къара къатыш этди. Алай, къара чайырны жарып, кюн жарыкъгъа итинген кырдыкча, муну да бир мураты жашаудан тюнгюлтмейди: ол а бир уллу агъач табакъны юсюнде бир композиция ишлер мураты эди.

Быллай бир сурат къуруда тюшонде кёрюнгенлей туруучу эди Денини: уллу юйюр ушхуургъа олтурупду, тепсиде уллу сай табакъда бишген къакъ эт къалау болуп, нартых ундан этилип бишген тылы тилимле (халтым). Юйюрню келини уа сюелипди. Къарт къатын анга, къайтарып-къайтарып: «Олтурчу, Аянт! Олтур да, бир кесекчик солу», – дейди. «Охо, олтурурма, нана», – дейди да келин, адетни уа бузмайды. Келинини къарыны бар эди да, къайын ана анга артыкъ да бек аны ючюн къайгырады.

Татымлы азыкъ ачыкъ жүрекден ишлегенге Аллах берген саугъады. Ушхууур бошалады. Келин тепсини жыйышдырады. Ол сай табакъны ариулап, аны жерине салыргъа тебирегенлей, эшик, терезе жанланы да къобара, юйню ичине бир уллу жел къутулады. Ол боран адамланы бир бирини юсюне атады, сора жерге бауур тёбен жатдырады, ызы бла тау эллени, сибиртги бла сибиргенча эте, адамланы юйлеринден кыстайды, андан сора, къайры эсе да бирлеге – жашау этерге амал болмагъан этеклеге, жаханымге,

махшаргъа – сюрюр ючюн аланы Нашхагъа (чеченлиледе тукъумну ара эли – автор) жыяды «Къайры? Къайры» Къайры? – деп кычырадыла бетлерин къоркъуу алгъан адамла, алай алагъа киши жауап бермейди О Нашха – чечен тукъумну мурдор журту! Къалай кётюрюрсе сен бу адамла сыйлы Хайбахынга келтирген ачыуну? Жер эки жарылып нек кетмейди? Къалай Уллуду ол Ачыу – хар жаны барны ачыуу бирге къошулуп!

Аянт, табакъны жерине салыргъа элтип бара, Хайбах элни кыйырына жетгенлей, сабийден ауруду. Тиширыула аны тегерекге алдыла. Ол тиширыу гюрен бир кенгере, бир жыйыла, алай бола турады. Ортада уа, къаргъа жайылгъан жамычыны юсюнде, эринлерин къаната, Аянт кюченги этеди, алайсыз да ачыудан абызырап тургъан, жигитликлери, ёхтемликлери малтанган адамлагъа кыйналгъанын кёргюзтмез ючюн, тауушун чыгъармазгъа кюрешеди. «Аянт, кыйнама кесинги, кычырыкъ эт! Ынычха!» – деп тилейди къайын анасы. Тегерегин алып сюелген тиширыула уа Аянтны кюченгисин женгиллетир ючюн Аллахха тилек этедиле:

– Ла иллаха иля Аллах, ла илляха илля Аллах, – деп табынадыла.

Алай бла, тилек эте, тиширыула тангнга дери сюелдиле. Танг атханда уа, бу дунягъа, сууукълукъну, огъурсузлукъну, ачыуну да хорлап, келди гитче адамчыкъ. Келди бу сууукъ дунягъа кесини кычыргъан ауазчыгъы бла.

Къызчыкъ! Къызчыкъ... Жарлы жанчыкъ... Къалай замансыз туудунг сен! Къызгъа ансыз да жете эди кыйынлыкъ...

– Аллах насыплы жан этсин!.. Амин! – ол жыйылып турганла алай алгъыш этдиле.

– Файгъамбарны кызыны атын атайма, Фатимат, – деди шош ауазы бла Аянтны къайын анасы.

Тиширыула бир бирге къаты кысылдыла. Ала кеслерини жылыулары бла бу къарыусуз жанны сууукъдан-желден сакъларгъа кюрешедиле. Алай тиширыуланы жүреклерине орналып къалгъан ачыу ол къызчыкъгъа жылыу угъай эсенг, бютюн уллу сууукълукъ бередиле. Болсада, тиширыула бир бирге къаты кысыладыла, не да этип, бу къарыусуз жанны сакълар ючюн.

Ол тиширыу гюренни тегерегин алып, дагъыда бир гюрен сюеледи – сауут-сабалы тыш адамла. Ол экинчи гюренде сюелгенле бери адамланы жашау юлюшсюз къояргъа, туугъан жерлеринден айырыргъа келгендиле. Аладан ёргерек, бийигирек гюреннге уа таула сюелипдиле. Тауладан да бийикде уа – булутла, туманла гюрен тохтагъандыла. Андан да бийикде уа кёп гюренле бардыла – кёк кеси, жулдузла, сууукъ, къарангылыкъ къурагъан...

Ма аллай бир кёп гюренни ауурлугъунда жашаргъа керек боллукъду бу гитче адамчыкъ. Жашагъан дунянгда аладан къутулур амал да жокъду. Жаланда ёлом юзерге боллукъду ол ачыуну, адамлыкъ борчну да гюренлерин.

Эрттенликде хапар жайылады: къартла-къарыусузла ат оруннга жыйылсынла, андан а самолётла бла элтирирдиле деп... «Къайры? Къайры?». Ол соруугъа жауап берген а табылмайды.

– Тюбюгюзге салыргъа ат орундан мулхарла алыгъыз.

Аянт, ол «къайгырыугъа» ишекли болду да, къайын анасын жуу-укълары бла бирге жолгъа ашырыргъа умут этди. Алай ол унамады, анга да, сабийге да, шо бир кесекчик болса да, эс тапдырыргъа керек боллукъду... Сора ала экиси да ат орунда къалыргъа келишдиле да, аланы ызларындан, ата, ана жанындан да болуп, онтогъуз жууукъ-ахлу ат орун таба тебиредиле. Ала билмей эдиле къалын къабыргъалары таш гыйыладан къаланнган, башы уа, томуроула тизилип, юсюне топуракъ къуюлгъан ат орун экинчи кюн кертти да жажанимге айланырыгъын. Аны ичинде, тютюнден тунчугъа кюериклерин, къара кесеу боллукъларын.

Ол башланнганда, асыры ачюдан акъылларындан шашхан адамла, биргелешип, толкъунланып, кеслерин ол къалын таш къабыргъалагъа урадыла, аны адурургъа боллукъча, ала, жанлары сау жерге кирип да кеталмай, чорбатны тешип, кёкге учуп да къутулалмай (артдаракъда, ала, кюйюп, къара кесеуле болгъандан сора, жанлары кетерикдиле, юй башны тешип, къарангы кёк кенгликлерине), болмаздан къалгъанда, бир жумдурукъ кибик, бир болуп, кеслерин къабакъ эшикlege уруп, аны къобарып атдыла. Биринчи къауум эшикге, таза хауагъа, эркинликге къутулдула, алай ала да автомат окълагъа тюбеп, сойландыла. Олсагъат окъуна адам ёлюкледен бла кюйгенледен къабакъ эшикни босагъасы индек болуп къалды. Қалгъанлары уа, – эшикге къутулур амаллары къуруп, жети жюзге жууукъ адам – кюйюп къалдыла. Кеслерини халкъларындан да кенгде, агъачда бугъуп айланнганла ол ёлюклени асырагъынчы, аланы жанлары Гехи сууну боюнунда кёпге дери агуман болуп айланырыкъдыла.

Қаллай уллу къыйынлыкъ сынаргъа тюшдю ол жазыкъ жанчыкъгъа, бу дунягъа жалан эки кюннге келген – аллай бир аз заманчыкъ берилген эди анга жашаргъа, ол эки кюнчюкню ичинде да тюшдю бек огъурсуз кюй-сюзлюкню сынаргъа – отда кюерге.

Боллукъ болурму ол зарауатлыкъны агъач суратлада ачыкъларгъа, Махшар кюнню кёргюзтюрге, эки кюню болгъан къызчыкъны къычырыгъын ангылатыргъа, къолчуклары Аллахха тилекде кётюрген сыфатын?..

Ол кюн Хайбахда болгъан ишни ачыкълар ючюн сёзле, нотала, бояула да керекдиле. Дени а жаланда агъачха устады. Алай аны ийнаньюу уллуду: агъач да, тили болмагъанлыкъгъа, айталлыкъды кёп затны адамлагъа...

Қалай иги боллукъ эди аны гинжилери сёлеше билселе, музыканы ангыласала. Ма ол заманда кёргюзтюр эди Дени болгъан ачылыкъны!

Ол огъурсуз ишни суратын ишлер ючюн неден башларгъа билмей, Дени кёп къыйналды... Кёп сагъыш этгенден сора, акъылына былай келди: болгъан жажанимликни кёргюзтюр ючюн сурат ишлерге неге керекди, аны юсюнден хапар айтыргъа керекди. Андан эсе, хунерине тийишлиликде, ол сууукъ ингирде сабий тууа туруп, тиширыула къурагъан огъурлу, жылы гюренни ишлесин. Биринчиден Дени уллу сай табакъны ишлерикди, ол кюн Аянтны къолунда болгъан сай табакъны. Аны ортасында уа, белинден тёбени къара жамычыгъа чулганып, Аянт сабийчиги бла жатады. Аланы гюрен алып тургъан тиширыулану агъач суратлары уа ол табакъны тегерегинде орналлыкъдыла. Адам гюрени, тау гюрени, туманла, булутла да гюрен-гюрен тохтап, бек башында уа – жулдуз гюрен.....

Бояула, тюрсюнле, тауушла – аладан Дени ангылагъан жокъду, ол уста билген агъач бла жютю бичакъ. Алай ол толу ийнаныпды: аны ол суратын кѣрген адамла болуп ѳтген ол зарауатлыкъны эслерине тюшюрлюкдюле, бояула да, хауа жыйысы да ол заманда табыллыкъды адамлагъа...

Бирси отоуда сабий дагъыда жилип башлагъанын эшитип, Дени аны чыгъа келген тишчиклери кыйнагъанларын эсине тюшюрдю: бир врач айтханнга кѣре, сабий ол заманда сынагъан кыйынлыкъны бир уллу да кѣтюрмез эди. Сабийни жашауу аллай кыйынлыкъ бла башланды....

Денини кѣз аллына дагъыда кѣп зат келди. Жаз башында терекледе каполла атылсала, терекни тѣммеги бла аны сууу – жилимугъу агъады. Жаратыла тургъан чапыракъла ачитхандан жилиядыла ала. Сабийледе да тишле, ма алай, чыгъаргъа тебирегенде, кириулени жыртып, ачыкъ жара этип, акъ минчакъчыкъла болуп чыгъадыла.

Ёрге къобуп, Дени къоншу отоуну босагъасына жууукъ келип сюелди. “Эсет, сен, ёсюп, уллучукъ болуп, жюрюп башлагъан заманда, сени атанг къарт ананга къонакъгъа элге элтирикди. Ол жаш заманында къаллай огъурлу, акъыллы, адепли болгъаныны, аны кѣп элдеде алай таныгъанларыны юсюнден айтырыкъды. Артда уа къарт атанг аны къалай къачыргъаныны юсюнден. Ол кезиу кюз арты эди, халкъ ташыуулдан бошاپ, арбазларын, бахчаларын ариулагъанда. Кече ортасы жете, къарт ананг аппангы аллына чыкъды. Аны ашыра чыкъганла: «Аллах сени насыпллыларына къошсун!».. – деген эдиле. Тойдан сора къарт анангы эгечи, аны алгъышлай, саугъагъа багъыр къошун берген эди.. Юч айдан сора уа, отда бише тургъан гюттюню да къойдуруп, кюйсюз боран аны туугъан журтундан айырып, тыш жерлеге атды. Нашхада туугъан сенден тогъуз ай гитче Фатимагъа уа тиш чыгъарыргъа окъуна заман къоймагъан эдиле. Артда айтып болгъанды къарт ананг кѣп жылланы: «Отда къалгъан гюттюню гюняхы мени боюнумдады», - деп.

Ма алайды – сен жюрюй башласанг, сѣлешип тебиресенг, санга атанг ыннангы юсюнден кѣп хапар айтырыкъды. Кюнлени бир кюнюнде уа, адамла сабанлагъа чыкъгъан кезиуде, барырыз экигиз да тауда агъач ичинде орналгъан элге... Ол заманда атанг айтыр, аппанг бла ыннанг онтѳрт сабийден жетисин асырап, къалгъанларын а, бир затдан да керекли этмей, чынтты адамлыкъда къалай ёсдюргенлерин... Ол заманда билirse сен, онюч жылдан сора, кѣчгюнчюлюкден къайтып, ыннанг кѣчюлюк кюнюнде гюттю биширирге салгъан табасын от жагъада тапханын. Аны эгечи узакъ Саади-Котар элден келип, биргесине да саргъылдым ийнекни келтиргенин. Ол ийнекге да къарай, къауураланган сабанлыкъны къаурадан тазалап, жангыдан сюрюп, сени ыннанг жашауун жангыдан ююнчю кере башлагъанын... Ма алайды, Эсет, сени атанг кѣп хапар айтырыкъды, сен уллу къыз болсанг.

Арбаздан келген суху тауушну эшитип, сабий андан да къаты жилиады. Эшик хыны къыгъылды.

– Кимсе ?, – деп сорду Дени.

Ынычхагъан ауаз келди: «Суу, суу ...берсегиз эди», - деди ким эсе да...

«Жаралыды ким эсе да... болушургъа керекди». Эшикни кенге керди да, олсагъат окъуна сокъуранды алай этгенине: аны къоруулар адамы болмагъан юйюне кюйсюзлюкню къара ауанасы кирди. Кирди да, тышындан болушлукъ келмезча, эшиклени ичинден гам этди. Отоу ичинде ол къара ауана

ючге бёлюндю: ала ючеулен эдиле, кёзлери, гылыу кёзлерица, жинкленнген, бирини кьолунда автомат, бирси экисини уа – бирер керох бла беллеринде бичакълары. Юслеринде уа алгъыннгы совет аскерни мында кьоюп кетген кийимлери.

– Кимсе сен? – деп кычырды бири.

– Сиз а кимлесиз?

– Кёрмеймисе бизни кимле болгъанларыбызны?!

– Кёреме... Андан сорама.

– Миллет гвардияны солдатлары!

– Да сора кече ортасында тынчайып тургъан адамланы юйлерине кирип келирге ким бергенди сизге эркинликя?!

– Не дейди бу ? Эркинлик? Не эркинлик керекди санга?

– Къарайма да, бу революциягъа къажау сюелгенледен болур ...

– Мен а сизничалагъа чакъырыула жазып кюрешгенме...

– А... Сора бу къатышлыкъда барды сени терслигинг! Биз оппозицияданбыз.

– Алай мен терк ангыладым аны...

– А-а-а... ангыладынгмы? Сора сен властхъа къажау сюелиргеми дейсе?

– Къурусун сизни властыгъыз!

– Къара мынга! Бу кесин ачыкъ этди. Биз оппозициядан туюлюбюз!

– Къайдан да болугъуз, чыгъып кетигиз мындан! – деп, бирси отоуда тургъан къатыны эшитирча кычырды Дени.

Алгъаракълада, бир башкесле юйлеге кирип, тонап, адамланы ёлтюрюп айланганларыны юсюнден эшитип, ол къатынына: «Ол бёрюле бизге алай кирип келселе, ич отоуну терезеси бла къачып, къоншулагъа бар. Ахмсолта огъурлу адамды, аны ушкогу да барды, ол болушур», – деген эди.

Аны кычырыгъындан сора орналгъан къысха шошлукъда терезе ачылгъан тауушу эшитилди. Ол тауушну тонаучула ангыламысынла деген акъылда, Дени андан да къаты кычырды:

– Чыгъыгъыз мындан ары, жийиргенчли жаныуарла!

Ахыр сёзюн жутдура, уллу кьол, кёзюн да тырнап, аны ауузун жапды, сора, битеу къарыуун салып, мюйюшге атды.

– Неге кычыраса!? Билемисе кимсе сен бизге? Бир зат да угъай...

Тёгерегине къарай, уручу Денини не бла тенгледире билмей, бир аз турду. Сора кёзлери столда гинжини эслдиле да: – Сен бизге агъач гинжисе, – деди.

– Аллахны аллында биз барыбыз да гинжилебиз, сиз а – Аллах къаргъаганла.

– Ма сен мени аллымда гинжиден башха туюлсе! – деп кычырды сакъаллы, столдагъы табакъны бла гинжилени жерге ата.

Аладан бирин а, бюгюн къар юсюнде туугъан Фатиманы скульптурасын, кьолуна алды да: «Сюйсек, сени башынгы да ма былай кесербиз» – дегенни айтып, белинден бичагъын сермеп алып, гинжини башын чомурду да, узакъгъа сызды.

«Нек этдинг алай? Не ючюн? Туугъанны эки кюнден кюйдюрдюле, энди уа экинчи кере туугъанны башын тайдырдыла... Эки кере! Не ючюн? Не

гнонахы бар эди бу мёлекчикни, эки кере зарауатлыкъ сынарча?» Бу сорууладан Денини жюрегинде ачыу оту къабынды да, эсин ташлай, ол сакъаллыны тамагъындан сермеди. Ол кезиучюкде дунияны бар аманлыгъы анда сунду, анда болмай а – сабийни башын тайдыргъанда туююл эсе ол аманлыкъ, сора кимдеди?! Дени аны къурутургъа, думп этерге бар кючюн салды. Ол, баям, умутуна жетерик да болур эди, ол кезиучюкге дери, башларына да тиширыу чындайла кийип, юйню башын тюбюне этип, тоноу излеп айланган бирси экиси болмаса.

Экиси да Денини къолларына тагъылган такъыйкъачыкъда келди Денини эсине: «Бюгюн-тамбла дегенлей была, башларындан да тиширыу чындайланы тешип, кеслерин мархабатлы адамлача кёргюзтюрюкдюле. Сакъаллы уа бетин да букъдурмайды, анга башха туююлдю: не да десинле адамла аны юсюнден. Огъесе сакъалы да жалган жабышдырылган сакъалмы болур?

«Ма буду бизни насыпсызлыгъыбыз: кёз туурада – эки бетлилик, харамлыкъ, ташада уа – башха, айтханы – бир, этгени – башха».

Ол экеулен да Денини къолларын сакъаллыны богъурдагъындан айыраламай, барысы да полгъа жыгылдыла. Бууулган тюпге тюшдю. «Бууул къояргъа алай тапды», - деген акъыл келди Дениге.

– Не этсин мынга? Бусагъат ёлтюрюп къояды!

– Мен билеме не этерге керегин...

Тюз ол сагъатда Дени къулакъ жанында темир сууукълугъун сезди. «О, уллу Аллах...» – ол эди аны ахыр сагъышы. Сора болду: эси азды, кёз жарыгъы ёчюлдю, къулакълары сангырауландыла.

Къаллай бир заман озду, ким биледи, кесине келгенча болганда, Дени къанатлыланы жырларын эшитди. «Ыхы. Сора была мени ёлтюргендиле. Сабий бла аны анасы не болган болурла?», деп келди эсине.

Бир заманчыкъда кёз жарыгъы къайтды. Бичакъ бла жонулуп ишленген кирик, бир ариу алаша акъ таулары араларында таза кёлле. Аланы тюз орталары бла узакълагъа – жарыкъ кёзкёргенге жарыкъ-жашил жолчукъ тартылыпды.

– Ол сени жолунгду. Бюгюнден башлап, сен ол жолну барлыкъса. Жерде уа сени жолунг бошалганды, – деген ауаз эшитди Дени.

– Не болуп къалдыла ала?

– Энишге къарасанг, кёрлюксе...

Дени энишге къарады: Марима, къызы Эсет бла келип, Ахмсолтанны юй эшигин къагъады. Ол а, сауутланган тёрт жашы бла аланы арбазларына чабып киреди да, уручуланы тутуп, къолларын байлайды; андан сора Дени туугъан элин кёреди, аны къалай асырагъанларын; анасын кёреди, къарындашларын бла эгечлерин, къабырына топуракъ къалай къуйгъанларын; аны бир ариу, кюн таякълары жетген жерде асырадыла.

– Кел энди...– биягъы ауаз эшитилди да, Дени Жерден узая башлады Андан, жулдузлу бийикден, жер жюзюн къара туман басханын эследи. Жаланда анда-мында эсленеди къарыусуз жарыкъ.

– Ол жарыкъны къарангы жутса, жер бийик жардан кетерикди, анда уа – не заман, не сабан, не жыл сан – бир зат да боллукъ туююлдю. Жерден зат къалмаз. Эсгериуле окъуна.

– Ол не жарыкды? Нек аздыла алай чырак жарыкыла?

– Ол жарык Аллахха керти кьуллукь этген адамладан чыгдады... Кесинги жарыгынгы кёрюрге сюемисе? Кёремисе – шынкьарт жарыгына ушагъан?

– Бу...

– Хау, хау... Мен билеме сени жюрегингде не болгъанын... Аллахха тийишлисича кьуллукь эталмагъанма, дейсе... Ол сен агъачдан ишлеген гинжиле болгъандыла Аллахха табыннганын... тилегинг... Алада эдиле сени огъурлу ниетинг, адамланы сүймеклигинг – таныгъанынгы, танымагъанынгы да...

Дени бийикден Жерге энтта бир кьарады: Жер жюзюн эки-юч кьат кьарангылыкь аулапды. Кеси да гитче кьызчыкыла кьумач жыртыкыланы жаулукь этип кьысхан отун жаркыагъа ушайды. Аллай гинжиле этип ойнаучу эдиле кьызчыкыла Денини сабийлигинде. Бир кезиучюкде Дени таныды ол жарыкь отчукыланы. Ма-а юйю-кюню болмагъан, кьайда болса айланган жырчы, экинчиси – табийгъат байлыкыланы тинтген, ючюнчюсю уа – кюн сайын Аллахдан жерге мамырлыкь, тынчлыкь тилеп жашагъан кьарт кьатын, тёртюнчюсю...

Дени анга ишленген жарыкь-жашил жолчукь бла барады. Ол жол чиммакь тауланы аллары бла ётеди. Бир-бирде Дени, тохтап, аланы араларында баргъан таза суудан ичеди. Бек суйсе, бу акь тауладан адамланы бла жаныуарланы сыфатларын ишлерге боллукьду... Ала жерде Дени агъачдан ишлеген гинжилеге ушарыкь тьуйюлдюле, ауазлары, жарыкь сыфатлары боллукьдула аланы.

Дени энди термилмей эди гинжиле ишлерге, жерде термилгенича, мында ол кереги жокь эди – анда магъаналы болгъан мында магъанасын тас этип кьояды. Хау, Дени энди жалан да акь таула арасы бла узакьгъа атланыргъа сюеди, жерде кьалгъанларына тансыкылыгы бла, Аллахдан алагъа ахшылыкь тилей.

«Бери менден алгъа келген жан жууукыларым кьайда болурла ?» Ол сагъыш бла тенг аны аллына бир ариу кьыз сюелди. Кьыз тазалыкьдан туугъаны аны Башлам тауну башында акь кьаргъа ушатады, чачлары уа – сары алтыннга ушап. Дени аны кьайда эсе да кёргенча болду.

– Хау, тюз сагъыш этесе, мен ол сен агъачдан ишлеген сыфатма, Хайбахда кюйген Фатима.

– Да ол заманда санга жалан эки кюн бола эди. Мында уа сен алай ёсгенсе!

– Хау, мында жанла бир чекде турадыла ...

– Башхала уа кьайдадыла? Мени атам, кьарындашларым, эгечлерим ?

– Бу жолунг бла баргъанлай тур, – деп, кьыз думп болду.

Дени жарыкь, жашил жол бла атланды...

НАРШАУЛАНЫ Мадина кёчюргенди.

* * *

Кёк да, жер да болуп кьалдыла чуусуз...
Солдатны сур кьарамындан ууала.
Гыржын бурхусуз, бир тамычы суусуз
Сюеледиле чеченли анала.

Нек эсе да, кьаш тьюдю кёк алагьа,
Кьоргьашин кёк – боз булутладан толу.
Эски суратчыкъланы тутуп алгьа,
Турадыла ёлген ёлюле болуп.

Кьабышхандан аш-азыкьны унутуп,
Жансызлача... Угьай... Жансыз – тирирек.
Кьычыралмай, ауазлары тутулуп:
«Россей, кьайтар сабийлени теркирек!»

Кьайтар, Россей, хурула тьоплеринде
Эзилгенлени, тунчукьганланы да.
ОМОН-чула тьойноп ёлтюргенлени
Барын – тасланы да, ачыкъланы да.

Жилягьандан хайыр болмазын билип,
Гам этилген эшикlege алына,
Сын кьатханлай, турадыла сюелип,
Жашларын даулап чеченли анала.

Кёк да, жер да болуп кьалдыла чуусуз,
Солдатны сур кьарамындан ууала,
Гыржын бурхусуз, бир тамычы суусуз
Сюеледиле чеченли анала.

Татыулары жокь жайланы, жазланы,
Агьачда жаяу жолча, тас болдула.
Кьалгьаны, кёрюннгени уа – жазуула:
«Тасдыла... Урландыла... Жоюлдула...»

Тилек тилей кёксюл кёкню кесинден,
Жашлары ючюн кюе хар кечеден,
Рахатсыздыла анала Россейде,
Сагьайыпдыла анала Чеченде.

ЧЕЧЕННТЕ

Башла, тюзле да бирча кьаралгъанда,
Магъана да кьалмай жашау этерге,
Сен, бёрк кийип кюнню шам жарыгъындын,
Жанынгдан юлюш айырып келтирдинг.

Къара булут кёзлени аулагъанда,
Шауданла да кьачханда, кырдык кюйюп,
Сен табылгъанса, Нухну кьайыгъынлай,
Кери кьыстап мени жыгъарыкъ кюйню.

Не – кюрешге, не – кьачаргъа кюч кьалмай,
Жашаудан ахыр да тюнгюлгенимде,
Сен жашырдынг мени, тёзюп туралмай,
Агъачда кюз чапыракъ тёгюлгенде.

Сау дуниягъа туурада сени сёгюп,
Къара жагъардан болсала окъуна,
Таркьаймаз жанымда сени кюсеуюм,
Къала, тёппеледе кьар кибик, акълай.

УНУТУРТЪА СЮЕ ЭДИК

Кеч кьарангы. Мылы жаяу жолчукъла...
Букъу терезе кёзледе жылтырай.
Къутулургъа сюе эдик жунчуудан,
Урушсуз кюнлерибизге кьайтыргъа.

Элгенч сезим кече орталарында
Жюреклени кьанаты тыкъсытханда,
Жашланы топ чачхан хурттакларына
«Ыспецназла» кьарамазча сыртладан.

Урушуну жыртхыч жапысын да кечип,
Жашаугъа жап-жангыдан ишлей дебер,
Кечимде Исса файгъамбаргъа ушап,
Жоргъа кьараб' а кьалырбызмы бирде...

Гуртуланы Салих кёчюргенди.

КИМ КЪАГЪАР ЭШИТИНГИ КЕЧЕТИДЕ...

Адамла аз-аз шахаргъа къайта башлагъан-дыла.

Базар ишлейди.

Анда-санда мешинала да кёрюнедиле. Солдатла бла аскер техника кёпдю. Техника орамланы даурдан алдырып жюриюдю. Аланы тауушлары кеслеринден эсе да алгъа жетип. Жел келтиредиле аланы.

Бир-бир орамлада жаргы оюлгъан юйлени биринчи къатларында сокъур терезелени кирпич бла къалап, орталарында бир тёртгюл тешикчикле къойгъандыла. Алайлада адамла кёрюрге да боллукъду. Болушлукъдан юлюш зат ала болурла неда ётмек.

Бир жол бир уллу жюк мешинагъа мен да тюбедим. Адамла ол мешинадан алайгъа келгенлени барысына да, кимлик зат сора турмай, ашарыкъла юлеше эдиле. Мен да эки килограмм тюй, бир килограмм бал туз бла бир сапын алдым.

Мен, хар жангы ачылгъан махкемеге барып, кесиме иш излеп айлана эдим. Алыкъа тапмагъанма: газетле чыгып башламагъандыла, ол себепден журналистлеге да иш жокъду. Махкемеде ишлегенлени барысы да папкала жюриютедиле, хар бирини да метрден узунуракъ галстуклары барды.

Артдаракъ аланы бири къалмай ёре къуллукъчула болгъанлары ачыкъланады: бири – биринчи бёлюмню, бирси – экинчини болушлукъчусу. Олтуруп, бир-эки сагъат тютюн букъулатадыла да, кетедиле.

Тамата хар заманда жумуш бла къайры эсе да кетип болады, ишни юсюнден а жауап бирди: бош жер жокъду.

Сора кетеме да къалама... иш излей айланган да мен кесим туююл кибики. Тюзю уа мен бир жары да бармайма, – бош алай, мен да бир жерде болургъа керекме деп, кеси кесими излей айланама ансы...

Бир тюрлю болуп къалгъанма кесим да: къайдан эсе да бир эсгериуледен келген кибики, неда келир заманны суратындан тюшгенча.

Керти жашауда ахырыда болмагъан бир юзюкле акъылыма озгъан заманны эсгериулерича келедиле. Сора кюзгюде мен кесими угъай, бир башха адамны кёргенча болама. Базаргъа барлыгъым болмаса, жеримден тепмей, жатханлай туурем, алай... ашаргъа да керекди да.

– Менден ал, бирсиледен эсе мени базманым тюздю! – деди манга бир къыз. Мен анга къарап тохтадым.

– Къаллай бир тартайым? Муну жаратамыса? – деп, бишлакъ туурамны кёргюзтдю. Ол къызны боюну иничекчик эди. Жыйырылгъанлары да жокъ. Къыз тиширыуну болуучусуча, сыйдам, кеси да бир акъ, сингирлери, къан тамырлары да кёрюнмейдиле.

– Да базманланы терслеридамы болуучудула? – деп сордум мен.

– Бар жолунга, бар! Ол ётюрюк айтады, – деди бирси тиширыу. Артда, мен узайгъандан сора:

– Сен шашханмы этгенсе? Ол кереклиди! Кёрмеймисе? – дейди кыызгъа. Кыыз кюледи.

Соар Заргам тюшеди эсиме, мени кьоюп кетген Заргам.

Бу адам бери тюнене да келген эди, фатар аныккы болгъанына ийнандырып, менден ай сайын минг сом даулайды. Мен а алайда кьоншуда фатаргъа кечдюм, чычханла да мени ызымдан келдиле. Мында хар орамда бош фатар кепдю. Бары да, топла, окъла тийип, оюлупдула.

Чычханла сени ызынгдан кечедиле, аланы ызларындан башха чычханла да келедиле. Чычханла да ач боладыла.

Мени бир гитче темир пешчигим бла сабий ундурукъчугум бардыла. Эки жуургъаным. Чырагъым. Юч китабым бла бир хуржун дефтерим, аны кесин да мен багушдан тапханма. Тышында сабий кыызчыккыны суратын кёргенме да, аны ючюн алгъанма. Анда жазылгъаннга кёре, анга онтёрт жыл болады. Ол суратчыккыгъа жаным бек ауруду.

Аякъларым ундурукъ кьулакълагъа тиреледиле да, манга, олтургъанлай, артха таянып жукъларгъа тюшеди. Кьолларымы уа не ёшюнюмде бир бири юсюне салама, неда желкеме жастык орунуна салып кьоюма.

Кьалкыугъа хорлатмай, отха кьарап турсанг, сагъыш этерге табыраккыды. Керти, бир-бирде чычханла юсюм бла секиришип ётюп, сагъышларымы беледиле.

Чыраккыны уа мен жандыргъан да этмейме. Не десенг да, чырак жарык хар затны да шарт этип кьоюды, сагъышларынгы, эсгериулеринги да седиретип, эсгиртип, ала уа жанынга бир кесек ырахатлык да бердиле.

Жарыкда уа хар зат уянады да, оюмунг эрип кетеди. Сен ахыры да алайда болмагъан кирик, кесинг да кёрюнмей кьаласа.

Жарык бла кюн бир кирикдиле. Кюндюз жанынг букгъан этеди неда жукълап кьалады, артдаракъ сен кесинг кьалгъан кезиуде, уянып, биргенге сагъышларынг бла булжур ючюн.

Жанынг окъуна алданырча, аллай бир жангызлык сынау – ол да улуу насыпды.

Бир затха итингенден, ийнаннгандан бла умутладан сора алай кеп кьолайы да жокъду адамны.

Адамгъа бек багъалы – битеу жашауун кюн сайын алдана ётдюрююдю. Сен алдаунга батылсанг, ийнаныу бла базыныу да санга андан сора кьайтадыла.

Насып дегенинг ол сакълауду неда сагъышларынг бла жашауду.

Мен аны шёндюге дери да сакъламайма неда алгъынча аны бла жашап турама. Ол «алгъынча» деген сёзю уа мен ангълагъан да этмейме: Зарга хар заманда да мени биргемеди.

Ол жоюлгъан кезиучюкде мен юйде болмагъанма, – мен суу излей чыккыгъан эдим.

Мен суу алып кьайтханымда, арбазда эки тиширыу сюеле эдиле, алай юй а жокъ.

Юй кюйгенди. Тютюн жерге кьысылыпды. Уллу ёртен гюрюлдейди.

Сора мен Зарганы бутун кёрдюм, – ол тиширыулары кьатларында жерде эди. Ала бутну кьаллай эсе да бир быстыр журунну юсюне салып тура эдиле. Алгъа мен аны балагъын кёрдюм, – чындайсыз жалан балагъын. Мен анга чындай кьерге эркин этмтегенме.

Мен алайда чёкдюм. Тиширыула нени юсюнден эсе да сёлеше эдиле. Мен жукъ эшитмей эдим.

Сора мен тютюн кьабындырдым. Эки тиширыу да ингирде кюн бата кетдиле. Экинчи кюн мен арбазда кюймей кьалгъан эки китап тапдым. Бир кьауум адам кьайгъы сёз бере келдиле.

Сора бутну алайда, итле зат тиймезча, терен басдырып кетдим.

Самолётла ол кюн да бомбала ата эдиле.

Мен кюнню бла кечени, кьышны бла жазны алышынганлары бла жыйырма, отуз, алтмыш жылны ... озуп баргъанларына, адамны алай аз жашагъанына да ийнанмайма.

Мен кесими дуня жаратылгъанлы бери жашагъан сунама. Сунмай а – бир такъыйкьаны неда бир сагъатны ичинде этген оюмларым ёмюрлени ичлери бла ётедиле. Биреулен: «Ёмюрлюк – кесек заманчыкьды, ёмюрлюк – унутулгъан заман кесекчикди», – дегенди. Битеу дуня – бир кюн, ингир, кечеди. Ингир да бюгюнню тамблагъы кюннге тюрлендиреди, ма алай озады бир кюн, бир оюм, бир кезиучюк.

Бюгюнде озгъан заманны, келир заманны да шартлары бардыла, ким эсе да, ол кертиге ушай кетеди. Заман, дуня, тюшле – бир туюмчекде, бир оюмда уюп кьалгъан бир кьысха кезиучюкледиле.

«Биз бир заманда да ёллок туююлбюз», – дедим мен Заргагъа туюшюмде. Ол бир гитче сабийчик бла эди. Манга эсе да, кесине эсе да – ышаргъан этгенча кёрюндю. Мени: «Биз биргебиз, биз айырылмагъанбыз», – деригим келеди. Бусагъатдача, шёндю туюмдеча, алай айтыргъа жокъ эди.

Арт кезиуде кечеле бир бушуулудула, кьалай эсе да бир тюрлю жапсарылмаз мудахлыкъ барды, – чакъырсанг, – жууап этерик да жокъ, сабий жилягъан ауаз да эшитилмейди.

Тийрени, кьалай эсе да, бир тюрлю сангырау шошлукъ бийлегенди, сагъышларынг узакълагъа алып кетмеселе, сагъатны зынгырдагъаны окуна, адам тёзалмаз тауушча, уллу кёрюнеди.

Бир-бирде кьаргъаланы кьар-кьарлары кьалын кьарангыны жарып ётедиле. Ала, кимни эсе да жанын алыргъа жыйылгъанча, Терек бутакълагъа кьонупдула. Аланы кьычырыкъларындан ичинге кьалтырауукъ кьутулады, жүрег а, солдатла, бусагъат эшикни ууатып, кирип келлик кибик, кьысылады.

Кьалай кёп адамны кьыргъандыла ала, – кече ортада сюрюп кетип, экинчи ингирге дери, кюйсюз азап сыната, соруу этип, аркъа сюеклерин, кьабыргъаларын, билеклерин, бутларын ууатып, башларын жарып, жүреклерин суууруп алып...

Мында ма алай, кече сайын тутулур кезиунюгю сакълай жашайса, эрттен бла кьоншуларынгдан бирине тубемей кьаллыгъынгы да биле, юйюнге келликни сакълайса, – кече ортада эшигинги ким кьагъарын да

билмей, танг жарып, алай сакълайса, кёмюлюп ол къарангыгъа.

Бу тыш адамла, бу башха къыралдан келгенле, башха тилде сёлешгенле, башха диннге табынганла, кеслеринде угъай, – бизде былай кюйсюз некдиле?.. Сен аладан аллай бир къоркъургъа, бугъаргъа да нек керексе?.. Мен андан къоркъуп къачаргъа керек болама, юйюме, жериме ол къалай келгенди, къачмасам а ол мени ёлтюрген этерикди...

Биреуню юйюн сыйырыргъа, халкъны къырыргъа баргъан мурдарны къоркъакълыгъын ангылаялмайса, – анда къачан эсе да биринчи атламла этерге юйреннген юйюн, орамын, элин, хорлам бла къайт деп алгъыш этип ашыргъан анасын да кююп келген бетсиз мурдарны...

Ким кимни душманыды – мен анымы, ол меними... Мен кесими жеримде, кесими къыралымда, кесими адетим бла, тилим бла, Аллахдан тилеген тилеклерим бла кесими юйюмде жашайма. Да сора къалай болады бу: мен танымагъан узакъладан биреулен мени ёлтюрюрге, мени атамы, анамы, къарындашларымы бла эгечлерими да къырыргъа келеди, Зарганы да ёлюгюн, къабырын, урходугун да къалдырмайды, дагъыда душман а менме... Артда уа аны аллына, къобуз согъа, гюлле бла чыгып, аты юлгюге айтыла турлукъ батыргъача тюбеп, анасы, эгечи, суйген кызы, къыралы да махтайдыла, алгъышлайдыла...

Не тукъум батырлыкды ол, къаллай хорламды ол, къайдады тюзлюк?..

Тюнене мен бир хадис окъугъанма, анда: бу хаух дуния бармагъынгы тенгизге сугъуп чыгъаргъанды. Аны юсюнде къалгъан мылыгъа тенгди, аллай бир терк да озады деп, алай айтылады. Ол мени бек сейирсиндиргенди, мен аны ангылагъанма, ол кертиди.

Кесинги оюмларынга, иги терен тинтип къарасагъыз, аны кертилиги бютюнда ачыкъ кёрюнеди. Сагъышларынг эм озгъан дуниянг – бирдиле, сагъышларынг эм келир заман да – тюз алайдыла, аланы барын да оюмунгда къуаргъа боллукъду.

Кесиме бла манга акъыл берген Аллахдан башха бир заманда бир кишиге да ийнанмагъанма.

Мен алгъын адам тюшюнде кесине дагъыда бир тюш чакъырыргъа боллугъуна ийнанмагъанма. Шёндю уа мен Зарганы кесиме терк-терк чакъырыучума. Ол жолда сабийчик бла келеди. Мен а ол сабийчик кимники болгъанын сорургъа унутуп къояма.

Анда-санда кесими юйюмю да кёрюучюме, анда киши жашамайды. Кертиди – къабыргалары жангыдан сюртюлгендиле, тюбю уа – киркипчик.

– Юйюбюз а турушунлай къалгъанлай кёреме, Зарга! – дедим мен, бек къууанып.

Ол заманда Зарга, тытыр буштукъну къабыргъагъа тийире, жарыкъ кюлдю. Мен бирси отоулагъа къарап къайтханымда, Зарга кетип тура эди.

Мен алайда тытыр сууу бла челек кёрдюм, буштукъ да аны къатында атылып тура эди. Тюшюм болгъанын мен ол заманда ангыладым. Сора мен кеси кесими уятдым.

Бу сёзле эсимде къалып къалгъандыла:

Къайда болсам, сен да болгъанса биргеме хар заманда,

Сора бюгюн а нек жокъса мени къатымда?..

Алгъын мен алай оюм этгенме: сени суйген къызынг ахыры да къартаймай, сен кесинг а къартайсанг иги боллукъ эди. Мен хар заманда да суйгеними къолунда ёлюрюню, аны уа мен ёлгенден сора да, алгъынча, кесини ариу гюл ийиси бла жашап турурун суйгенме.

Мен кесими ол оюмуму Заргагъа да айтханма. Ол а жилип къалгъанды, ол да ма былай мени къолумда ёлюрге суйгенин айтханды. Мен аны ариу ийисин бек жаратханма. Мен жаланда аны ийисин ангылагъанма. Бир бек магъаналы затымы унутханча болуп да айланганма. Сора, эсиме терк тюшюрюп, бетими да аны чачына батдырып, Зарганы къаты къучакълагъанма. Аллай кезиуде мен аны ол ариу ийисин, адам бир тюрлю бир башха зат бла тенгleshдиралмаз ийисин, эриге билмей, жутханма. Ёпкелерими аны бла толтура, битеу дунияны аны бла къандырыргъа итине, анга къошулуп къалыргъа кюреше, кёп заманны терен солугъанма.

Зарга мени къоюнумда бир бек гитчечик кёрюне эди.

Бизни кийимлерибиз юй тюбюнде эки къалаучукъ болгъанлай къалдыла.

Мени къолтукъ тюбюме, киштик балачыкъча, чулгъанып кирип (мен сыртымдам тюшюп жата эдим): «Энди мындан иги боллукъ туююлдо, суйгеним, мындан иги боллукъ туююлдо», – деп къатлай, жүрексинип жилий эди.

Мен жукъ ангыламай эдим. Ол алай айтханда, мен къоркъгъан эте эдим. Кесими аллай бир неден къоркъгъанымы уа билмей.

Ол жашчыгъы болурун суюе эди. Мен а экибизни ортабызда сабийчик суюеллигин окъуна суймей эдим.

Сабий аны бийлеп къоярыкъ эди. Мен а аны, башха юйюрледеча, жаланда къатын болуп жашарыгъын суймей эдим. Мен аны къоюнунда сабийи, къолунда артмагъы болмай, къуру кесин суюе эдим. Мен аны чачын да эшмей, хар заманда сабий къызчыкъча айланырын излегенме. Анда-санда чачын чулгъам этерге да къойгъанма. Чындайла киерге уа эркин этмегенме.

Мен аны боюну, жукъ да тагъылмай, ачыкълай турса, къулакълары сыргъасыз, бармакълары жүзюксюз болсала да суйгенме.

Мен анга жыйрыкъларын алышындырыргъа окъуна къоймагъанма. Кийими да аны менден узайтып, башха биреуленни суйген къызы болгъанча кёргюзтюрюк эди.

Артыгъыракъ да мен аны ол ариу эркин жагъалы кенг басма жыйрыгъын бек жарата эдим. Ол юсюнде да къаралдым сары оюулары бла былай къызыл ала бетли эди. Кеси да бир узун, тюз инчиклерине жете, атлагъанда, табанлары кёрюне эдиле.

Бир зат алыргъа энишге ийилсе, сыйдам балтырлары ачыла эдиле да, базыкъ бутлары ариу кёрюне эдиле. Мени уа, аны кёргенлей, жүрегим къалтырап, солууум тыйылып башлаучу эди.

Аяз къакъса, жыйрыгъын агъачына чулгъап къоя эди, Зарга зыгытчыкъ болгъан кибик. Манга уа ол керти да зыгытчыкъча неда аны ариу

сыйдам бутакчыгыгыча кёрюне эди.

Зарга жоулган заманда – кюйгенми этди, тасмы болду, – мен аны кыайдагысын билмей эдим (ёлгенин биле эдим, алай, ёлюгюн кёрмегеним себепли, ийнанган а этмей эдим), сахарны ичи бла тегерекден ушок атылган, топ окь чачылган тауушла эшите келе эдим.

Авиация да топ окьла атханын тохтатмай эди.

– Эй, ол барган ким эсенг да, бери кьара! – деп сёлешди биреулен, юйню кьабыргьасында тешикден мени таба кьарап.

Мен кьатына келдим.

Анда сауут-сабалары бла да топ окьладан бугьуп турганла кёп эдиле. Мени китапларымы кьолгьа алдыла.

– Была нелерингдиле? – деп сорду аладан бири, китапны ача. – Шопен... Шопенгар...

– Шопенгауэр, – дедим мен.

Аны кьолундан китапны бирси алды.

– «Афоризмы и истины» – деп, эшитдирип окьду ол.

– Сен сынчыкьлаучу тьююлмюсе?

– Не сынчыкьлаучу? – деп, соруууна соруу бла жууап бердим.

Кьатыбызгьа бир тиширыу бла бир кьыз келдиле. Тиширыу, кьызын кенгирекде кьоюп, уялганын букьдуралган да этмей, саламлашды. Аны башында кьалын кьара жаулугьу, аякларында да эркегырыу чурукьлары бар эдиле. Кьыз а женгил кийинип эди, юсюнде да кьысха сахтиян габарачыгы бла. Кеси да бир ариучукь, жетген кьызчыкь. Тиширыу эрин бла жашын кеслерини арбазларында асыраганларын, кьызы бла бу юйню тьюбюнде бугьуп жашаганлы эки ай болганын айтды. Ол кьызы ючюн кьоркьа эди: солдатла келселе эди... таныш табылса...

– Менме сени киеуюнг! – деп, секирип алгьа чыкьды халкь жыйынчы жашладан бири.

– Кьарачы, керти окьуна жетген гюлчюк кибик, бек ариу сыфатлычыкьды, – деп, багьа бичди мени кьатымда сюелген да.

– Адамла сахардан Эски Сунжаны юсю бла чыгьадыла, – деп юйретди бир жашаулу киши, – сен да сахардан кюреш...

– Бирегизге Белгатойдан адам иш а жокьмуду? – деп сорду тиширыу.

– Угьай, – деди жашаулу киши. – Сени кьызынгы мен, кесими эгечимди деп, биргеме кьоярем... Алай алда бизни не сакьлагьаны белгисизди... Шахардан чыгьаргьа кюрешигиз, сабий кьызчыкьгьа жаным ауруйду...

– Ол кьызын бусагьатда окьуна адети бла эрге берирге айта эсе... мен кьатынсызма...

– Думп бол алайдан, аман сылыкь! – деп кьычырды биреулен.

Ала кетдиле. Тиширыу жиляды.

Шахарны туманнга ушаган кьара тютюн басыпды. Бир-бир жерледе букьу кётюрюледи, ызы бла уа бомба чачылган таууш эшитиледи. Шахар башы кёк самолётладан толуду. Атып, чачдырып аласыз да жетишдире эдиле. Снарядла бир бири ызындан бир жерге тьюшедиле. Сора,

битеу тийре кюе тургъанча, уллу ёртен кётюрюледи.

Бир ненча ыйыкъдан мен Катаяма посёлкагъа жетдим. Анда жашагъанла поликлиниканы тюбюнде бугъа эдиле. Тиширыула кёп эдиле. Тёрт жаш эркегириу да бар эди. Бир къарт тохтамай намаз эте эди. Аны къатыны тас болгъанды. Оналты жыллыкъ къызчыгъы биргесинеди. Ол анга Мака дейди. Къызчыкъ кеси айтхандан а аты Ляляды.

Ингирде, кёз байлана башлагъанлай, бош къалгъан юyledен банкала бла тузланган затла келтиредиле. Ун да кереклиси чакълы табылады. Отну уа жаланда кече белинде тиргизедиле.

Жаш адамла къайда эсе да аракъы да табадыла. Сора, кеф болгъунчу ичип, сант лакъырдалары бла тиширыулары тынчыкълары аладыла. Ала уа ичгенледен бирин тюйген окъуна этгендиле.

Бир тиширыу, эки къызчыгъын да биргесине алып, кетип къалгъан эди. Беш кюнден а, кюйюп, къара кесеу болуп тургъан ёлюгюн орамда тапдыла. Къызлары уа тас болдула.

Бир жол мартда танг ата поликлиника тюбюнде кийимлери кюйюп, бети да къан жугъу болуп, бир жаш тиширыу келди. Къоллары кюйюп, тюйюлген бети кёбюп, къаралмагъан жери жокъ – тапхан анасы да танымаз эди аны. Кёз акъларына къан чабып. Аны юсюне дагъыда – быгъынында, чатында да жаралары.

Ол айтхандан, ала тенг къызы бла бирге Серноводскеден, мында юйлери оюлмай тура эсе деп, къарай келгендиле. Солдатла уа, тутуп, юч кюн бла кечени ичинде, къауум-къауум болуп, былагъа артыкълыкъ этип тургъандыла. Ахырында уа, ушкокла бла уруп, юслерине да от салып кетгендиле. Тенг къызы кюйгенди, ол а сау къалгъанды. Солдатланы бек артда артыкълыкъ этген къаууму кефле болгъандыла.

Алайда тиширыула сынсып башладыла: «Ала сени ёлгенингикъалгъанынги билирге деп къайтып келирге болукъдула, сени мында тапмасала уа, тегерекни-башны къармай келип, бизни юсюбюзге чыгъып къалыргъа болукъдула, сен кетерге керексе», – дей тургъанлай да, аланы хар бири ол насыпсызгъа бир зат бла болушургъа да кюрешеди.

Танг атаргъа биз ол тиширыуну жолгъа дери ашырдыкъ, – айтыуларына кёре, ол жол бла шахарны чыгъып кетерге онг барды.

Экинчи кюн тюшден ауа, бизден узакъ болмай, бомбала атылдыла.

– Мени юйюме тийгеннге ушайды, – деди биргезиге болгъанладан биреулен. – Битеу болгъанчыгъым чардакъдады, мен а аланы къалай чачылгъанларын эшите турама.

Къарангы болгъунчу чыда деп кюрешгенибизге да къарамай, ол юйюнден не къалгъанын кёрюрге кетди. Къайтхан а этмедди. Жоюлду. Аны аты Сайпуддин эди.

Ол тохтамай намаз этип тургъан къартны къызы Ляля биз тургъан подвалда эрге барды.

Аны атасы ол подвалда олтургъан жашладан бирини атасын таныгъан эте эди. Къызын анга эрге да кеси берди. Андан сора да жашауубузну барыуу тюрленмедди: къыз атасы бла, биз да, алгъынча, кеси аллыбызгъа тура турдукъ. Адетдеча, эр бла къатынча жашаргъа алагъа онг жокъ эди.

Жангы юйюр къурагъанлары бла байламлы алгыш сёзле да жазып, мен китапларымдан бирин алагъа саугъагъа бердим. Сора мен алайда ол къартны, кёз жашларын да букъдурургъа кюреше, жилия тургъанын эследим. Ол да, биз барыбыз да алайда ууалгъан терезеледе сызгыра айланган желча, баргъан сууча, кёкде жюзген булутча, башыбызгъа эркинбиз, бизни барыбызны да, ол Шопенгауэр белгилегенча, нени юсюнден суйсек да, сагъыш этерге эркинлигибиз барды.

Мени уруш башлангынчы бир башха къартха тюбегиним эсима тюшдю.

Мен мешина бла (бир заманда жашау да, машина да бар эдиле) Ножай-Юртдан шахаргъа келе эдим. Адам айланып кёрюнмеген бир ёзенде, таягъын ёрге тутуп, къол кётюре, жол жанында бир къарт суюеле эди. Мен тохтадым.

– Бери бу адам жашамагъан тийреге къалай тюшгенсе? – деп сордум, иги кесек баргъандан сора.

– Жууукъ юлюшлерибиз киеу бла бирге келген эдиле. Мен да юйден ала бла кетгенем, машинабыз сынды да, мен алайда тюшдюм. Арт-таракъ бир огуурлу адамла мешинаны танып, тартып кетдиле. Мен а къалдым... Сен юйдегилимисе? Мени энгда бир къызым барды, заманы жетип тургъан къызым...

– Менми? Хау, мен юйдегилиме, – дедим, бетине къарап.

– Сен былай бир адежли адамча кёрюндюнг да, андан соргъанлыгъымды... Бизники да ариу къызды, бек адеплиди, эрине кёл этдире, эс тапдырыр къатын боллукъду.

Мен анга, сейир этип, дагъыда бир кере къарадым.

Ол мени нек сейирсиннгеними ангылагъан да этмей, алгъа узакъ къарай, тынчайып олтура эди. Артда мен ол къартны кесин да, аны жангызлыгъын да кёп кере эсгере тургъанма. Шёндю бу тюлде бу къартны жилигъанын кёргенимде, биягъы ол жангыдан эсима тюшдю. Мен аны нек жилигъанын билмей эдим.

Ол кече мен тюшюмде Зарганы узун акъ миллет жыйрыгъы бла кёрдюм, аны эрге баргъанда къысыучу эрттегили кюршагъы да бар эди.

Биз экибизден башха ол тийреде киши да жокъ эди.

– Къайры къралгъанса сен? – деп сордум, ёлгенин да биле тургъанлай.

– Да мен санга эрге бармаймамы да? – деп къучакълады мени Зарга, манга къаты къысылды.

Мени ариу ийис уятды, аны чачыны башха биреуленде да болмагъан ариу ийиси.

Не медет, не медет, – акъылыма келген жашауну кёзюм бла жалан бирчик кёралсам эди... Бир сёз бла, бир суратчыкъ бла, бир къарам бла, кёзюмю жумуп ачхан тенгли заманчыкъгъа окъуна акъылымда къалдырып къоялсам эди. Артда уа жазаргъа неда битеу суймекликни юсюнден айтыргъа, – Дуня жаратылгъандан къыяма кюннге дери заманны бир сёз бла, бир къарам бла ачыкълап, сора, жибермей, къаты тутуп турургъа... Бу хаух дуняда уллу суймеклик адамгъа насып бермейди...

Дуния – жаланда бир къарамды, ажашып кългъан оюмну жалан кесчигиди... Аны базыкъ бутунда кызыл ала багъалы тамгъачыкъны мени бармакъларым бююн да излейдиле, сора дагъыда сол ёшюн тюбюнде, жюрегини къатында къаралдым жулдузчукъча жабышып тургъан тамгъачыкъны...

– Тапмадынгмы? Унутханмы этгенсе? Айтыркъ туююлме, айтырыкъ туююлме!

Сора ахырында мени бармакъларым ол багъалы минчакъ бюртюкчюкге ушагъан тамгъачыкъны аны базыкъ бутуну ёрге сол жанында къан тамырыны тебе тургъан жерчигинде табадыла...

«Азыгъынгы эт, тенг этме, кызынгы байлыкъгъа алышма...» Керти кёреме – битеу дуния сени ангылагъан жангыз бир адмгъа сыйынып кългъаны.

Тохтап, артха къарай, баргъан жолларынгы, къойгъан ызларынгы кёре турсанг, бушуу хар кюнден, хар жылдан бютюн бек кыйнай барады..

Мен жашаргъа сюеме,

Кёк берген игиликге къууана,

Болсада алгъа ауа –

Сюймекликден бла кёрюп болмаудан азат болургъа,

Ишекликден сакълудан эм кьоркьуудан да.

Да, мени сакълудан, сюймекликден да азат этендиле. Кьоркьуудан азат этмегендиле. Кьоркьууну уа, жаным мени унукъдура турур ючюн биргеме къойгъандыла, - артда жаным манга артыкъ кёрюнюп, мен аны жанымы, сатарча...

Мен кесими жоймазымы ангылап, ол юй тюпден кетдим. Алай этерге уа мен тюшюмде Зарганы жангы келин жыйрыгъын кийип кёргенден сора таукел болдум.

Солдатла мени эки кере тыйдыла, эки кересинде да сау кълдым.

– Акъылдан шашханча кёрюнеди, – деди аладан бири, Шопенгауэрни кесини нёгерине узата. Ол манга, ызы бла уа китапха да тюрслеп къарады.

– Тинтген эт! – дегенни эшитдим мен.

Ушкок атылды. Мен аягъы юсюмде сюелгенлей кълдым. Сора онг аягъымы жылына башлагъанын сездим. Жаралы болгъанымы ангыладым. Бутума къарадым. Сора солдатха бурулдум. Тюшюмю къалай жоралагъаным эсеме тюшюп, кюлдюм.

– Тюздю, – деди ол тинтирге буюргъан, – айлансын, быллайла кёбюрек болгъа эдиле...

Экинчи солдат а, автоматны быргъысындан сол кьолу бла, къазыкъныча тутуп, керилип, къалагъы бла боюнума урду. Мен тёнгереп тюшюм.

Ала ашыкъгъанча кёрюне эдиле: китапларымы да юсюме атып, БТР-ге минип кетдиле.

Печь аллында олтуруп, эрттенликге дери аз-аз сала турурча, бу отунланы да кёбюрек нек келтирмедим мен? Жаннган отну жарыгъында сабийликни юсюнден, ата-ананы юсюнден да эсгериуно башха кезиулеге ушамагъан

энчи ариулугъу барды... Сабийлей ёксюз къалгъанма да анам мени кёз аллымдан бир заманда кетмейди.

Къайда да болсун, къолчугъу бла анасыны этегине жабышып, неле эсе да мурулдай, ёхтем кюле баргъан таза кийимли токъ сабийчикни кёрсем, хар заманда да мен аны кесим сунама, ана жылыууна юйренмеген кесчигим.

Аны акъ жабыу жайылгъан тёшекде жатып тургъан заманын, кесими: «Тур, аннам!» – деп къычыргъанымы да аз-маз эслейме.

Сора, зикир айтыргъа жыйылгъан кёп адам.

«Сени ананг ёлгенди, – дедиле манга, – ёлгенди, аны асырагъандыла».

Манга анамы ол зикирге жыйылгъанла асырагъанча кёрюне эди. Мен ол зикир этилген жерге барып: «Мени анам былайда болургъа керекди» – дей, гитче таякчыкъ бла алайны чучхургъа кюрешгеними да унутмагъанма.

Бет сыфаты эсимде туююлдю, кёз аллымда жаланда ол мени къымыжачыкълай къоюнуна алып тюшген суратда ышарып тургъаны къалгъанды. Атамы тюшюмде бек аз кёреме. Аны биринчи кере кёргенимде, ол мени атам болгъанын билмегенем, артдаракъда ангылагъанем. Ол, мени таба къарагъан да этмей, жибиген тереклени къатлары бла озуп бара эди (шулпу эте болур эди дейме). Иги да узун чал сакъаллы, башында да кийиз бёркю бла ол манга бютюнда бек гүшпур болгъанча кёрюннген эди, кесини уа къолунда да таяк орунуна бир базыкъ къургъакъ къазыгъы.

Зарга, мени тюшюме тынгылап, ол уруш болургъа кёрюннгенди деген эди.

Беш кюнден Зарганы ёлтюрдюле.

Къыш! Кет! Эрикдиргендиле бу чычханла мени...

Тюнене ингирде, полиэтилен пакетде шыбырдаудан эригип, аны ичине чычхан тюшгенин да ангылап, мен пакетни башын къаты къысып къойдум – асыры кёп жайылгъандыла, юй тюбюнде бир бирлери бла туююшедиле, мени юсюме минип да чабадыла. Сора артдаракъ пакетни печь аллына элтип, чычханны къуйругъундан тутуп чыгъардым да, жерге уруп, ёлтюрдюм. Халым игирекге айланды.

Шёндю, билмей тургъанымлай, ол чычханчыкъ эсима тюшдю да, алай этгениме бек сокъурандым.

Не затымы ашарыкъ эди ол мени неда ол ашарча мен къолум бла этген нем барды? Анга да, манга да ашарыкъны Аллах бере эсе, сора тюрлю-тюрлю амалла бла ол ашарыкъны табаргъа да Аллах болушады...

Ол чычханчыкъны ёлтюргеними гюняхындан къутулалырмамы?.. Нек? Адамла нек этедиле аманлыкъ?..

Адамла... угъай... керек туююлдю... адамла аман ниетлидиле. Мен адамланы кёрмез ючюн къачып айланганма.

Жаш заманымда мен алагъа, кесиме ушашлагъача къарап, къууанып, хуржунумда болгъанын да, жүрегими, жанымы да алагъа берип айланганма. Заман оза баргъан къадарда уа ала (сени кесингча болургъа не кишиликлери, не чомартлыкълары жетмей), битеу сен этгенин, сен багъалы кёргенни терсине бура, мен болмагъан жерде сёз этип айланганларын ангылагъанма. Алагъа намыс этип, ала бла шуёхлукъ жүрютген бир тюрлю магъанасы болмагъан телилик иш эди, – ол алагъа ёхтемлик сезим бере эди,

мен а аланы «шуёхлукъларына» алданып тургъанма.

Ишлери иги бара болса, сенден ала, бирсилени алларында юсюнге кир тёге, айырылгъандыла. «Недиле жаншагъаныгъыз, неди бу?!» – деп, ачуланып сорсанг а: «Кечгинлик бер, иблисни хорлагъан кыйынды» – деп, сансыз ышара, сёзюнгю да эте, узаядыла.

Бек осалы уа неди десенг: сен кесинги кьоруулаялмайса, ала уа, сени аманлап, айыпсыз кьутулур кетедиле.

Сора мен да, аланы кёрген, эшитген да этмез ючюн, жашау жорукълары да кеслерине кьоюп, Зарга бла бирге бугъуп кетдим.

Мен акъыл этгенден, битеу ол зулмуланы, урушну да, терсликни да сылтаулары адамланы жюреклериндеди, аланы хыйлалыкъларындан, гюняхдан кьоркъа билмегенликлериндеди. Анда тьююл эсе, сора недеди?..

Адамланы мен не кьадар иги таный барсам, ол кьадар «Уллу Аллах, бу: адамла бир жукъдан кьоркъгъан иш эте болурламы?» – деген оюм келе тургъанды акъыллыма.

Ала ёломден кьоркъмагъанлары биле эдим. Алай эсе, сора неден кьоркъадыла? Кесини ыспассызлыгъын ангылар ючюн адамгъа жангъыз кече да тамамды. Кечеле болмасала эди, адамланы кёбюсюню бир тюрлю бир затха ийнаныулары боллукъ тьююл эди. Кече бла бирге адамгъа жангъызлыкъ сезим келеди, жангъызлыкъ а сагъыш этди.

Бюгюн да хар заманда болуучу кечеледен бириди, мен да, хар замандача, кесимлейме, не адам ауаз, не сабий жиялгъан таууш эшитилмейди. Итле окъуна юрмейдиле. Ала уа кыйры думп болдула, адамла шахардан кете туруп бек кёп эдиле да? Солдатла ашап зат а тауусхан болурламы? Хау, ашагъан болурла. Ала постда тургъан жерлеринде тилеп, хар затны да ашап турадыла. . .

Бу кече тауусуллукъ болурму? Танг бир теркирек атса эди!

Бир жерден бир тюрлю болушлукъ келтирмез кечеле кыйлыкъсыз кыйындыла. . . Дунияны энгта да бир кёрюр онг бермей, кечегиде ёлтюрюп кьоярла деп да кьоркъама.

Мен кесими озгъан жашаууму минг кере кыйтарып эсгереме, сора кёз туурама бир заманда да тюбемеген жашауну келтиреме, акъыллымда ол болуп, озгъан жашаууму юзюлмей барыуун кёргюзтюрюк бюгюнюмю ишлеп эриксем а, хар зат да кетип, туурамда бусагъат къалады: Зарга. Ол керти окъуна ёлген этгенди. Алай урушда жоюлмагъанды, – не тюрлю эсе да, бир ауруудан неда бир башха затдан ауушханды. Юйюбюз да оюлмагъанды, алгъынча турады. Уруш да болмагъанды. . . Манга аллай суратлагъа бизни бир заманда да болмагъан жашчыгъыбыз таймай биргебизге айланады. Мен жашым бла къалгъанма, ёлгенлени асырау кёп болмай бошалгъанды.

Кече ортады, алай отоуда уа жарыкъды.

– Папа, – дейме жашымы ауазы бла.

– Не? – деп сорама кесим кесиме.

– Анам юйге нек кыйтмай турады?

– Кыйтырыкъды, – деп, керти айтханча, кюлеме мен.

Жашым отоуда илляулары бла ойнайды.

Аны кёзлери, анасыныкылача жашил-алтын бетлидиле.

– Папа! – деп дагъыда сёлешеди жашым.

Мен ол жанына бурулама.

– Анам мени биргесине ол кѐп морожнала болгъан жерге элтирге айтхан эди.

– Айтханмы эди?

– Хау.

– Ахшы.

– Сени уа сыйлайыммы, папа?

– Хау, - дейме мен.

– Бизни тюкеннге морожна келтиргенлеринде, анам манга экисин окбуна алгъан эди!

– Сен а экисин да ашапмы кьойгъаненг?

– Ха-ау! – деп ышарды жашчыкъ.

Мен а анга кѐпге дери къарагъанлай турама.

– Папа!

– Не?

– Манга... сен манга юч чархлы аякъ мешина алырмыса?

– Айхай да алырма.

– ... мангылайында жулдузчугъу болгъан тенгизчи картузчукъ да?..

– Алырма.

Жашчыкъ аллыма чабады. Тобукъларыма минерге кюрешеди. Анга мен да болушама.

Жашым манга, тюбюнден ёрге къарап, кюледи. Сора мени кьучакълайды, башын ёшюнюме салады. Мен кьолум бла чашчыгъын сылайма.

– Сен мени бла ойнамайса, папа, – дейди жашчыкъ, башын да кѐтюрмей.

– Ойнарма.

– ... анам къайтсамы?

– Хау.

– Сора ол нек къайтмайды?

– Къайтырыкъды.

– Бир, эки, юч... мынча кече озсамы къайтырыкъды ол, папа? – деп, бармакъчыкъларын бюгюп кѐргюзтеди жашым.

– Хау, – дедим мен, – эрикмей тур. Атанг санга юч аяклы мешина да, тенгизчи картуз да, марожна да аллыкды.

Жашчыкъ мени, ол алгъаракъда этгенича, кьучакълайды, башчыгъын да ёшюнюме сала.

Сора шошлукъ тохташады, – кьулакъланы сасытхан, ауур, тауусула билмеген шошлукъ. Жашчыкъ мени ичиме сингип кетип, аны жюрекчиги да мени ёшюнюмде ура тургъаннга ушайды.

Мен бармакъларымы сабийни башчыгъын сылагъанча кымылдатама. Мен аны чашчыгъын керти окбуна сеземе. Жумушакъчыкъ, сабий чашчыкъ.

– Папа, папа! – деп кычырады жашчыкъ.

– Не болгъанды? – мени кьоркьуу алады.

– Жауун жауады...

– Къайгырмаз... бар, жукълагъан эт.

– Мен кесимлей жукъларгъа кьоркьгъан этеме, папа... анам кьатымда

болмай, мен кѣп кере жукълагъанма...

– Энтта да жаг, ананг къайтырыкъды! Ол сен къалкъыгъанлай келеди да, биргенге жатады, сора сен жукълап тургъанлай кетеди...

– Папа, сен мени анам кетип къалгъынчы уятырмыса? – деп сорады жашчыкъ.

– Уятырма, – дейме мен кеси кесиме.

Жашчыкъ кетеди, юсюне да жууургъан жабып, къалкъыйды.

Жашчыкъ биледи: ол уянганда, анасы юйде боллукъду.

Мен да биле эдим... билеме: мен уянганда, Зарга мында боллукъ туюндю, ол жаланда манга туюшомде келеди.

Мен жукъларгъа жатдым.

Сансыз кѣп акъ гюлле ёсген кенг жашил тала.

Кѣгде акъ кѣгюрчюнле, аланы бири да талагъа къонмайды. Сора талагъа кѣгюрчюнлени акъ къанатлары туюшедиле.

Тюзледен кѣгюрюле келген кибик, къайдан эсе да Зарга чыгъады, уллудан-уллу кѣрюне келип, орта бойлу адам мардасына жетгенде, сабийчикни да кюлундан тутханлай, къагыма келеди. Сабийчикни алтын бетли чачы, бурмачыкъла болуп, энишге салынадыла.

Мен болмагъанма, мен жокъма, мен кесими кѣрмейме, – мени кѣзлерим, акъылым къарамым да андадыла...

– Зарга... Зарга... мен сенден сорургъа унутуп кюяма... бу сабийчик сени биргенге болуучуду... ол кимникиди... нек...

– Бу биз экибизни жашыбызды да... мен санга айтмагъанма... Мени къарыным болгъанды...

– Къалай... бу жашчыкъ... бизники... мени жашым... Зарга... мени бла кюйчу аны... мени бла...

Мен уянганда, жауун жауа тура эди...

Эшикни къагъа эдиле, мени эшигими.

Отоуда, къабырдача, къарангыды, къабырдача, адам тѣзалмаз кибик кюркюулуду.

Мен тѣшекге чѣкдюм. Секирип турдум. Алайда сюелип тохтадым.

Мен табалмайма. Этим-женим да кюрушхандыла, ала, кюргъашинденча, ауур болгъандыла.

– Кимди ол? Кимсе...

Жюрегим терк урады. Жарылып къалыр чекдеди, минг-минг сыныкъ болуп, чачылыргъа хазырды. Сора тобукъларым, инбашларым, битеу тиним, сууукъ къалтырауукъ кысханча, кюрушду, ызы бла болгъаным жумушап, жугъуму да ангыламай, жерге тыншчыкъ туюшдюм.

Зарга ёлгенли биринчи кере мен ол кече жилигъанма – бастырыкъланып, къарангыда уянган ёксюз сабийча, кычырыкъ этип, жюрексинип, кесими тыялмай жилигъанма.

Гадийланы Ибрахим кѣчюргенди.

Эльбрус МИНКАИЛОВ

ОЗГЪАН ЗАМАН БЛА ТЮБЕШИУ

... Мен аны узакъдан окъуна эследим. Къачан эсе да, бир эртте кюнлеримде, мен аны бетине тюрслеп къараучем, атлашындан кез алмай, кеп сюелиучю эдим. Ишек жокъду, хау, ол Зора эди. Алай ол бери къайдан чыкъгъанды, узакъ Европадан келип? Бу уруш ууатхан, ахыр чачылып бошагъан шахарда? Къызчыгъы бла бирге Кельннге кечюп кетгенли беш-алты жыл окъуна болады.

Эри бла бирге тыш къыраллагъа ол алгъын да кетиучю эди (он жыл мындан алгъа экинчи кере эрге баргъаны эсимдеди). Ол ёлгенден сора уа бир ауукъгъа къара кийип турду да, къзын да алып, Москвагъа кечдю. Къыралыбызны къайгъы-къаугъа алып, адамла баш кечиндирир къайгъылы болгъанда уа – андан да ары атланды. Ол Кельннге кетер аллында мен анга тюбемеген эдим, алай аны мени да бирча, танышларыбыз, жууукъларыбыз да болгъаны себепли, биз бир бирден женгил окъуна хапар алыучу эдик...

Ол акъырын келе эди. Тегерегине да сагъайып къарайды. Бирде тохтаяракъ да болады. Халына къарап, аны иги кесекден бери да мында болмагъанын ангылагъан къыйын туююлдю. Аныча, кеп жылланы узакъда, тыш къыралада, тургъан адамла, суйселе, суймеселе да, уруш угу-жугу этген шахаргъа башха кез бла къарайдыла. Мен аны эртте эслегенме.

Ол базаргъа жетип келе эди да, адамла арасына сингип, кёрюнмей къалмасын деп, ызындан къысха болдум.

– Зора! – деп къычырдым, анга жууукълаша. Алай мени ауазым базар таушунда жутулду. Кесим окъуна кючден эшитген эдим къычыргъанымы. – Зора! – деп къатладым.

Ол, мени селешгеними эшитип, тохтады. Хау, ол Зора эди, бетин кёргенимлей окъуна арсарлыгъым кетди. Зора иги да тюрленген эсе да, кесин сакълай билген тиширыулары барыча, алгъыннгы ариу илишанларын атмагъанды. Биз бир бирни кёрмегенли иги кесек заман озгъан эсе да, жылла аны ариулугъун онгдуралмагъан эдиле.

Ол манга тюрслеп къарады. Таныда да, аллыма терк келип башлады. Къалай эсе да бир жылы тансыкълыкъ бла къучакълады, эрттеден да кёрмей тургъан бек жууукъ, сыйлы адамын къучакълагъанча.

– Къайдан чыкъдың, Зора? – деп сордум, жунчугъаным бир кесек кетгенден сора. – Адамла Парижден бери къайтып башлагъан эселе, сора мында да жашау тюзеле башлагъанды.

– Сенмисе, Анзор? Мен а... Юйюме къайтханлы эки кюн болады.

Сени сураргъа базынмай тургъанма. Бир къужурду...

– Мында жашау Парижден эсе аманмыды?

Ол манга тырман этген бет бла къарады. Мен аны тыш къыраллада айланнганын къагъып айтханымы ангыламагъанча. Баям, ассиры ашыгъып селеше болур эдим.

– Къачан къайтханса? Кертисин айтсам, энди сени кёрюрме деп турмай эдим. Биз тубешмегенли он жылдан атлагъанды.

– Онбир жыл бла эки ай... Эсингдемиди, аэропортда, сени отуз жылынг толгъан кюн...

Хау, ол кюн мени эсимде эди. Бир кюн алгъа окъуна туугъан кюнюмю белгилеп башлап, тенглерим бла байрам столдан тюзюнлей кимни эсе да ашырыргъа аэропортха келген эдик. Къаугъабыз аэропортну ёрге алай кётюрё эди – учаргъа чыкъгъанла бизге сейир этип къарайдыла.

Москвадан келген пассажирле жүклерин сакълай эдиле. Биреу, бизни къатыбызгъа келип, жаншагъандан башыбызны сасытды. Ахырында ол да кетди, уятлы бола. Мени нёгерлеримден бири уа, аны бла кетип, арлакъдан селешди:

– Къарагъыз, къарагъыз... Ма ол... ариучукъгъа... Ол Парижден келмей эсе, ёч береме.

Мен, нёгерим кёргюзтген жанына къарап, ол тиширыуну кёрдюм. Хау, ол Зора эди. Бийик бойлу, аягъында бийиктабан къара чурукълары, юсюнде чиммакъ акъ тону бла. Боюнун туурагъа ёхтем салып. Кесини багъасын билген атлам бла атлай. Инбашларына тюшген бир кесек бурмагъа тартхан къара чачы аны бетини акъылыгъын бюгюн да черте эди. Мен, нёгерлерими масхара къарамларын аркъам бла сезе, аны къатына жанладым. Ма бусагъатда бу базарны къатындача, къучакълагъан эди ол мени. Баям, мен бир затла айта болур эдим – Зора арлакъда къолунда да жол артмагъы бла сюелген киши таба терк-терк къарайды.

– Москвада мени телефонум барды. Ары келсенг, сёлширсе...

Ол манга телефон номерин жазып берди (ол номер бюгюн да эсимде турады, бир кере да селешмеген эсем да). Жукъ да айтмай, кесини жол нёгери бла кетди.

– Былайда бизге селеширге къоярыкъ туююлдюле, – дедим, бир къатын ауур артмакълары бла бизни да сюрюшдюрё ётгенде. – Заманынг бар эсе, бир жерде олтурайыкъ да, хапар айтайыкъ.

Кёл басхан жер шахарда бек аз эди. Болсада, андан терк айырылып къаллыгъым келмей, бир барамта жер изледим. Базардан узакъ болмай, бир гитче ашханачыкъгъа кирдик.

Алыкъа эртте эди. Тюш азыкъны заманында адам кёп болуучу жер, нек эсе да ол сагъатда бош эди. Алгъа сёзюбюз тутумсуз болуп турду, къыйын соруула тууа. Алай арtdан-артха жүреклерибиз ачылып, хапарыбыз къызды. Угъай, кёлкъалды, ёнгелеу, дау дегенча, бир бирге тырман жокъ эди, эрттеден бир бирни кёрмей, бир бирге тансыкъ болуп тургъан адамлача, алай эди халыбыз. Бирде уа, Зора, жарагъа тийгенча, узакъ сёзню башлады да, жангыдан жүрек жууукълукъ, жел

урганлай, учду да кетди. Экибизни арабызда жер жарылып, бир уллу кьулде кьаралып кьалганча.

– Кьарайма да, сен энтта да кечмегенсе, – деди Зора. – Мен кечгинлик тилеген эдим да сенден.

– Мен санга бир заманда ачыуланмагъанма. Не зат тюрленирик эди? Экибизни арабызда болгъан ишлени оноуун сен этгенсе, мен аскерде тургъанымлай. Сора не магъана бар эди сени сюргенден?

– Алай сен барын да билмейсе...

– Билирге да неге керекди!.. Андан бери саулай бир ёмюр кетгенди.

– Да жашау барады. Сау кьадарыбызда, энтта да мадар этерге болдукъбуз да...

– Мадар? Хау, айхай да, мадар этерге не заманда да болады.

– Мен санга айтыргъа сюеме... Санга сёз бергеними унутуп, эрге кьалай баргъанымы юсюнден... Дагъыда бир ишни... Артда сёлеширге заман табарбызмы, ким биледи.

– Керек тьойюлдю бир зат айтыргъа да, бютюнда озгъан затланы юсеринден. Бир кесек олтурайыкъ да, барырбыз.

– Угъай, мен айтыргъа сюеме.

Тынгылагъанлай бир кесек олтурду. Мен анга кёз айырмай кьарайма. Арт жыллада болгъан ишле мени аямай сокъгъандыла, жунчутхандыла. Зора бла тенгеширге аз да келишмейди халым, ол менден жаланда алты жыл гитче эсе да.

Ахырында, баш чайкьап, мени бетиме да туура кьараялмай, айтып башлады...

– Мен жыллыкъ сабийим бла кьайтханымы сен билесе, – деди ол. – Ол заманда бизни терк-терк тюбеше турургъа онгубуз да бар эди. Окъууну бошаргъа сылтау этип, институтха да кьайтдым. Сен да ол заманнга аскер кьуллугъунгу бошاپ, инститха кьайтхан эдинг. Сени хар атламынгы биле эдим мен. Алай сен а манга тюберге сьуймей эдинг, алай тьойюлдю деп, мени ийнандырыргъа кьореше эсенг да. Сау жылны ичинде бир кере да тюшмеген эди сёлеширге, ишни болушун сюзерге. Ахыргъа кьалгъанда, бары адетлени бузуп, кесим келген эдим аллынга. Ишни болушун айтыргъа. Да, бош эди кьыйыным. Сени жүрегингде бузну эриталмадым. Сен чек салгъан эсенг да, кесип, мен келе эдим, тёзалмай, тюберге кьореше эдим. Мумукъуладис тартханча, тарта эдинг.

Алай озду иги кесек заман. Мен экибизни арабызда кёпюр болмазлыгъын ангылагъынчы. Сен бизни курсда бир кьызгъа накъырда этип башладынг. Лайсагъа.

Лайса, Лайса... Ол аны эсине нек тюшюрдю? Андан бери не кьадар заман озгъанды. Мен аны таный эдим (сюе эсем да, ким биледи). Терк жууукълашхан эдик, бир бирни сакълап тургъанча. Шагъырей болуп, юч ай да озгъунчу кьалай этеригибизге, кьайда жашарыгъыбызгъа дери келишдик. Анасы да аны тенг кьызы кибик эди. Мен унамаздан эсем да, ашыкъмайыкъ деп, ол мени анасы бла да шагъырей этди.

– Мен бармасам да, анам барлыкъды санга, бек сьуйюп, – дей эди Лайса, кюлюп.

– Къаллайла сёлешесе, кыыз... озгъан этесе, – деп, анасы чамланганын букьдурмады.

– Да ётюрюкмю айтама? Арт кюнледе бизни тоюбуздан сора юйюбюзде хапар жюрюмейди, – деди Лайса да, тынмаздан.

Юйюрлеринде Лайса жангыз сабий эди. Аны ючюн эди, баям, сабий кылыкылагъа ёч болуучусу. Бир бирде кыагып да сёлешуочю эдим – ярабий, сени башынга акыыл кыачан кирлик болур, сени сабыр, адепли кыыз болуп кёргюнчю кыарт болургъа ушайма деп.

– Мен тели сабийчик тјуйюлме, – дер эди ол да, бетине кёлкълалды ауана салып, эринлеринден кетмеучю ышаруучугъун букьдурургъа кюреше.

Лайса, Лайса... Кыалай узакъдадыла энди ол кюнле...

– Мен аны кысха таный эдим, – деди Зора. – Ол экибизни арабыздан жукъ да билмей эди – сен анга мени юсюмден айтмагъанынгы ангылагъан эдим. Сени иги таныгъаным ючюн... аны юсюнден айтыргъа эркинлигим бар сунама. Тенглешидирип кыарасам, сени Лайсагъа да, манга да, кыатынынга да (аны да таныйма – дуния тарды деп керти айтадыла) бирча сезиминг болгъанын кёреме. Кимни сюерге да башха тјуйюл эди санга. Сени жюрегинг, чомарт юйню эшиклерича, ачыкъ эди хар заманда. Кыатында ким болса да, сен анга иги болурдан кыалмагъанса. Алай мен жашауумда не тюрлю жангылычла этген эсем да, сени аллай болгъанынгы ангылагъынчы этгенме.

Мен, сёз кыошмай, анга тынгылап олтурама. Бир-бирде кофеден бир уртгласам да, Зораны сёзюне чырмау болмайма. Ол да тюрслеп кыарай эди бирде, олсагъатдан окъуна энишге ие эди кёзлерин. Кёзлерибиз бир бирге тюрслешип кыалсала, не эсе да бир кыуралгъан зат бузулдукъча не уа, Аллах билсин, бары жангыдан кыураллыкъча... Бир кесек солуу алып, эс жыйып, дагъыда башлады. Аны мудах ауазы мени сагышларымы бёлөп, мен озгъан кюнледен бу кюнюме кыайтдым.

– Биз окъууну бошай тургъан жыл эди. Диплом ишлерибизни кыураргъа Ленинградха атландыкъ. Лайса манга ары сен да барлыгъынгы айтды. Кертисин айтсам, мен ары диплом ишим ючюн бармай эдим. Сени анда боллугъунгу билип, туралмагъан эдим. Ленинграда мени кыарындашым жашагъанын Лайса биле эди. Ол кюнледе уа ол кыайры эсе да кетип эди. Аны фатары бош эди да, мен анда тохтадым. Сен байрым кюн келдинг, алай, ишлерим бардыла деп, терк окъуна артха кетдинг. Бизни да музейге элтип, кафеде да сыйлап.

Мен билеме, сен ол жол Лайса бла бирге бир сагъат да турмагъанса, барыбызгъа да бирча бет эте эдинг. Да бизни бир бирге ниетебизде ишекли болурча зат да жокъ эди. Этиллик оноу этилген эди, жаланда боллукъ кюнню сакълай эдик ансы. Лайсагъа да тјуйюл эди ишни башы диплом. Анасы да келип, Ленинградда жашагъан эгечи да кыошулуп, ала тюкенлеге жюрюй эдиле – тойгъа хазырланганлары баям эди. Аллай зат мени эсеме ёмюрге да келмеген эди, алай а ол кюнледе не да этип, сизни тоюгузунгу бузаргъа кыаст этдим. Эндиге дери билмеген эсенг, билип кыал: Лайсаны сенден ёнгелетген мен болгъанма.

– Кыалай бла? – деп сордум, андан бери да тынгылагъанымы

кьююп

– Алай болгъан эди, хау. Айтханымча, мен Лайсаны иги танный эдим. Бизни бир кесек жууукълугъубуз да бар эди. Ол санга тийишли кыыз туююл эди. Алгъа айтайым деп да бола эдим, алай а, андан магъана чыкъмазлыгъын биллип, айтмадым: биринчиден, сен манга ийнанырыкъ туююл эдинг, экинчиден, тап, ийнансанг да, этген оноунгу не хазна бузар эдинг. Сени аллыкъ кызынгы юсюнден аман хапарла айтылырын не хазна сюер эдинг.

Аны себепли мен башха амал этдим. Аны киши да биллик туююл эди. Лайсаны кылыгъын иги биле, мен барын аны кеси кесине этдиргенме. Билемисе, не айтханма? Ол заманда сен Ленинграддан кетмеген эдинг, мени бла къалгъан эдинг дегенме. Биз бир бирни эрттеден сюйгенибизни айтдым, аны ишеклиги къалмаз ючюн бир бирге жазгъан къагъытларыбызны, суратларыбызны да кёргюзтдюм. Аны бети алай тюрленген эди – ауузундан сёзю чыгълмай. Харип, тели болгъанча, жунчуп,бияры къарап турду. Тура кетип, секирип турду да, эшиклени да занг этдирип ура, бирси отоугъа кетди. Артда сизни арагъызда болгъан ишле аны бла байламлы эдиле...

Мен анга ол Ленинграддан къайтхан кюн окъуна сёлешген эдим. Алай мен эки сёз айтыргъа да жетишгинчи, трубканы атды да къолюду. Байламлыкъ юзюлген сунуп, жангъдан чалдым. Бир ненча кере да.

– Мени телефонуму, атымы да унутуп кьой, – деди Лайса кюйген ауаз бла. – Битди, сен мени танымайса, мен сени танымайма.

Андан сора да бир ненча кюн изледим аны – не болгъанын билирге бек сюе эдим.

Бир кюн а, тюбеп къалып, сордум:

– Не болгъанды, Лайса?

– Не болмагъанды де андан эсе.

– Бизни тоубуз сентябрь айда боллукъду.

– Боллукъ туююлдю той. Сентябрьде угъай эсенг, бир заманда да.

– Нек?

– Аны сен кесинг айтыргъа тийишлисе.

– Да мен не айтыргъа боллукъма, жукъ билмесем?

– Иги сагъыш эт да, эсинге тюшюр. – Атламын терклендире, узайды. Тохтатыргъа не бек кюрешдим эсе да, къатына да къоймады.

Андан артха санлап бирде тюбеше тургъан эсек да, бош, бир шагъырей адамлача болмаса, тохтап сёлеширге амал жокъ эди. Бирде алай да кёрюне эди – Лайсаны манга бир айтырыгъы болгъанча.

Бир жол а сахарда тюбешип къалдыкъ. Ол манга бир да болмагъанча жарыкъ тюбеди. Арада бир зат да болмагъанча сёлешдик. Айырылганда да, бир бирге жылы къарамла кьоя айырылдыкъ. Кетип бара, экинчи кюн ингирде юйюне сёлеширими тиледи.

Ол ингирде сёлеширге тюшмеди. Кьонакъла келген эдиле да, аланы алып, элге кетген эдим. Ол орта кюн эди. Кьонкларым элде бир кесек солургъа сюйюп, анда тохтадыла да, мени сахаргъа къайтыргъа онгум болмады. Элде телефон кибик бар эди, алай не кюрешдим эсе да, сёлеширча байламлыкъ болмады. Жаланда ыйых кюн сёлешалдым.

– Кимсе? – деп эшитдим телефонда.

Атымы айтдым.

Ол жанында ким эсе да бир кесек солуу алып турду да, «Лайса мында жашамайды» – деди.

– Къалай жашамайды! – дедим мен къызыу.

– Эрге чыкъгъанды. – Бир кесекден а дагъыда къошду: – Ол сени сёлеширинги тюнене сакълап тургъан эди.

– Кечгинлик.

Лайса бла ишим алай оюлгъан эди. Бары кёргеним, сынгагъаным кёз аллым бла ётдю.

Лайсаны жашауу да къуралмагъан эди. Эрге андан сора да баргъан эди бир ненча кере, жарашмай къайта эди хар жолдан. Бек жарсый эдим анга, бюгюн да жарсыйма.

– Сенден энтта да кечгинлик тилерге сюеме. Къысха заманда артха къайтырыкъма. Мени къызым андады, университетде окъуйду. Не билейим, энди кёрюшюрбюзю.

– Керек туююдю менден кечгинлик тилерге, жарсыма. Ол заманда болгъан ишлени артда кёргенибиз бла тенглеширирге амал жокъду. Къалай алай тюшген эсе да, игиликге окъуна болур эди, ким билсин...

Зораны ашырып, мен юйюме тебиредим. Автобус сакълай да турмай, жаяу жолну алып барама. Урушдан сора ёсген терекле кёгерипдиле, шахарны ариу жасайдыла. Юйге келип, эшиклени къакъдым. Жашчыгъымы чапхан атламларын эшитдим. Ол мени къайтырымы ашыгъып сакълай эди. Юй бийчем бла тамата къызым аш юйде азыкъ этедиле.

– Кел, жашым, бюгюн санга айтыр затым кёпдю. Тиширыуларыбызгъа чырмау болмайыкъ да, залгъа къутулайыкъ.

Жашчыгъымы кёзлери насыпдан толу эдиле.

Теппеланы Илияс кёчюргенди.

Зелимхан МУСАЕВ

ЭММЕЧЛЕ

Ётюрюкню сабанын сюргенлени
Ызларындан болмай кьалмаз кертилик.
Ма анда уа эммечле искифлени
Этгенлей этерле, элге келтирип.

Эммечле – Троян урушда жесирле,
Меотидада орналып кьалгъанла,
Андан кеслерине жылкыла сюрюп,
Ётюрюкню этгендиле кьалжала.

Аламлагъа жетип этген ишлери,
Атлары айтылдыла жер-жерледе...
Уруш этерге болгъанды кючлери
Эммечлени, кем да кьалмай эрледен.

Аланы атха миндиргенди алдау,
Жыртырча бетсизликни чырпаларын.
Былагъа алам болгъанлыкъгъа кьадау,
Жерде болгъанды ат чапдыргъанлары.

Сермешледе от чакъдыра эдиле,
Сырпынларын суууруп кьынларындан.
Сыкъгъанлары ючюн ала эрлеге
Дерт жетдире эдиле да барына.

Субай кьызла кьаты эдиле ишде,
Алагъа чапхан ажалларын таба.
Эрлерине уа женгдирип эришде,
Тапханлары уа – тюзлюкню асхабы.

Тыш эллени жашларына бой салып,
Алагъа сабий табып, адам кьошуп,
Азатлыкъны тюшюрмедиле сыйын,
Атларын да кьоймагъандыла бошлап.

Ыстрабон бла шуёху Геродот
Бизге кьоюп кетгендиле жазула,
Кереклерине кьатылмагъанды тот, –
Бююн да болушмайдыла азлагъа.

Тиширыуну жигитлигине ишек
 Болгъанлагъа айтып къояйым ачыкъ, –
 Хар кавказ тиширыугъа жастыкъ, тѣшек
 Болады бюгюн да ауал азатлыкъ.

ТАЗИТНИ ЖЫРЫ

*(А.С. Пушкини бошалмай
 къалгъан поэмасына ушатып)*

Къушкъанат болуп ниетим,
 Мен учарма бийиклеге.
 Анда излерме жаннетни –
 Жерде уа жокъду мен кѣрген.

Мени жокъламыды къууанч, –
 Себеplik жокъду къадардан.
 Манга тюбейди къара къач,
 Ол а – дайым да туурада.

Кѣпле суюдиле кенгден:
 «Заман дарманлыды» – дерге,
 Манга уа жокъду ол этген,
 Неди андан абирекге.

Мени эл бырناق этгенди,
 Бетсиз гудучугъа санап.
 Заманында уа мени да
 Бар эдиле атам, анам.

Мени атамы тырманы
 Жетдиргенди ма бу кюннге.
 Энди манга табылгъаны –
 Такъыр тешиги тюлкюню.

Жаратып къойдум тоноуну –
 Атышланы, тутушланы.
 Жаным суюгенликге аны,
 Жюрек жарам а – ашлана.

Атым да – осал ырымлы,
 Къоркъутур кибик сабийни.

Тенглеримден айырылыу –
Къадарым болгъанды мени.

Тасдыла тенглерим энди,
Насыпсыз а менме – Тазит.
Биргеме жияу келеди,
Мен жетген бар жерде – азап.

Чачым – бозлана, агъара,
Да кимди аны тергеген?
«Тазит! Тазит!» деп огъары
Барды манга ауаз берген.

Эшитип турама: къарт анам
Аллахха тилек этеди.
Сора уа, сытыла жаны:
«Къайт, насыпсыз Тазит!» дейди.

ЖАНТЫРТЪАН МИЛЛЕТ

Болмачы ишлеге кетип ахыбыз,
Тартышха, жыртышха кетди кёп заман.
Тёшден тюртедиле аманларыбыз,
Зарла да сюртедиле къара сабан.

Ётюрюкню къазанларында къайнап,
Тюбеди чечен халкъы кёп дерслеге,
Мындан ары жаш тёлю бла «ойнап»
Кюрешгеннге жол бермезле эслиле.

Къаныбызда, жаныбызда – жигитлик,
Алай неге керекдиле урушла?..
Оноуну акъыллылагъа жетдирип,
Халкъыбыз этмезча болсун гурушха.

Биз адамында бир иште жокъ арыу,
Бюгюн а бирликди алгъа элтирик,
Грозный да Европада бек аriu
Ара шахарлагъа къошулур кибик.

Гуртуланы Салих кёчюргенди.

ТАНГ АЛАСЫНДА

(Хапар)

Танг аласында эшик эки-юч кере да бек суху кыагылды. Ол заманда Сайди жукъудан элгенип уянды да, тарихлери жарып тургъан сагъатын жастыкъ тюбюнден чыгъарып, анга ышанлап къарады – төртнү жарымы. «Замансыз заманда айланган кимди бу?» – деди Сайди кеси акъылында. Аны кёлю Адрахманнга да бир кетди, – арт кезиуледе кыйын ауруп тургъан кьоншусуна. «Ауушупму кьалгъан болур?» – деген сагъышла бла кьарт терк кийинирге кюрешди; экинчи чындайын кийип, чыракъны жандыргъанлай, Сайдини басаргъа да аздан къалып, эшик ичине ауду. Калиндорда тыпар-тупурла эшитилдиле. Солдатла. Сайди, санлары кьурушханча, жеринде сын къатып кьалды. Санларына бир тюрлю мууаллыкъ жайылды. Жюреги чыгъып кетерик болуп, жюйрюгюн сухуландырды. Былагъа не керекди? «Я, Аллах, бу кыйынлыкъдан кьутулургъа манга кючкыару бер», – деп, тауушсуз шыбырдады кеси кесине.

– Жерге бауурлан! – деп кычырды, кьартны абызыратыргъа кюрешгенча, ол келгенледен бир уллу саубитген солдат Сайдиге. – Кьарт аны сёзюн жарты-кьурту эшитди. Алай экинчилери ушкок къалакыны желкесине жетдирген заманда Сайдини кёзлери жукъ кёрмей кьалдыла; ол жерге баууру бла барып тийди, ауузундан, бурунундан кьан келди. Желкесине автоматны сууукъ быргысы тирелди.

– Тыншчыкъ, жатып тур, ауузундан жангыз бир сёз чыгъарсанг, ишинг битди! – деп кычырды ол.

Ич отоуда Сацитни – жаш келинини – кычырыгъы, тийген тауушла эшитилдиле. Бек алгъа Муратха кьоркъду да, башын кётюрдю:

– Анда мени жашымдан бла келинимден сора адам жокъду.

– Къымылдама! Кесибиз кёрюрбюз, – деп, автомат быргы бла башын жерге кысыды.

Кьарт амалсыздан, тишлерин бирге къаты кысып, шошайды. Бурунундан келген кьан солургъа кьоймай эди да, бир-бирде ол ауузон, суудан чыгъарылгъан чабакъча, терк-терк ачып солуйду.

– Аузунгу тый, кьанчыкъ, тыймасанг да, буууп кьоярыкъма! – деген огъурсуз сёзлени жашы бла келини болгъан отоудан эшитеди. Сацитни сарнап жилягъаны шошайды. Ким эсе да, терк-терк атлап, кьартны къатына келди.

– Ёрге тур! – Башын жерге кысып тургъан автомат быргы бошланды да, Сайди акъырынчыкъ кьобаргъа кюрешип башлады.

Бети кянды.

– Терк кымылда! Тутчугуз кьолтукьяларындан! – деп буюрду командир. Сайдини ёрге сюедиле. Кёз аллында орта жыл санлы, кьяра мыйыкьяларына акь ура башлагъан киши сюелди.

– Да бу кьарт адамды да! – деди, сейирсингенча этип, ол адам.
– Бетин былай кьян нек этгенсиз?

– Кеси жыгъылып болгъанды алай, – деди, аз да бети жибимей, ол саубитген. Сора, кьартха бурулуп:

– Алайды да-а? – деди. Сайди жукъ айтмады.

– Хо да, кьайгъырмаз, – деп, командир Сайди таба бурулуп:

– Атабыз, автоматны кьайда букьдургъанынгы айт, – деп кьощду.

– Бизни бир тюрлю автоматыбыз жокьду, – деди кьарт, онг женги бла бетини кьянын сюрте.

– Иги тьююлдю сени жыл санынга ётюрюк айтхан. – Командир, ауазын жумушатып, жаны ауругъанча, алай сёлешди.

– Жокьду бизде сауут. Бир заманда да болмагъанды. Уллу Аллах бла ант этип айтама. – Сайди бу жол командирни кёзюне жютю кьярады.

Командир артына соруулу кьярады. Сайди эшикден кирген жерде сюелгенни биринчи кере эследи. Орта бойдан ёсюмлюрек, кьатангы, бирсиледен жашыракъ болур дерча адам. Юсюнде кьяра джинса кёнчеге бла жылы ёрге жаны. Дагъыда бирсиледен энчилиги – бет кьабы бар эди. Командир аны таба сур кьярагъанда, башын «ахшы» деген магъанада эки кере ёрге-энишге булгъады.

– Да не этейик да, атабыз, – деди, игилик бла айтыргъа суймей эсенг, сени бла бир кесек «ишлерге» тюшерик болур. – Командир онг кьолу бла кьартны, сунмай тургъанлай, чаты таба алай кьаты урду, – Сайди, алгъа тёрт гуппуш болуп, кёзлерин кенг ачып, ауузуна хауа солум тарта, юй тьююне оюлуп тьюшдю.

Алайда сюелген бир ненча солдат табанлагъан да этдиле.

Командир терезе таба кьярады. Танг тьююнден белги бере башлагъанды.

– Жашла, бюгюн этген ишибиз тамамды, – деди ол, эшик таба атлай.

– Жашны биргебизге тебиретигиз. Аны уа «сёлешдиралырбыз» да.

Ол сёзлени эшитгенлей, кьартны ичин кьоркьюу алды. Жангыз жашын алып кетериклери, аны ахыр кере кёргенин ангылагъаны кьартха кюч-кьярыу берди. Ол ёрге туруп умутда тёрт аякъланып кьалды. Ол халында, тамагъы да кьярыгъа, айтды:

– Командир! Жашла! Жангыз баламы жоймагъыз, тилейме! – Ол жангызымды...

Командир тохтап кьалды.

– Сени жашынг бандитлеге кьошулгъанмыды? Кьошулгъанды. Автоматы болгъанмыды? Болгъанды. Кьайдады ол? Кьайры букьдургъансыз? – деп, ауазын кётюрюп сорады ол.

– Ала бары да ётюрюк хапарладыла. Мени жашым бандитлеге ёмюрюнде да кьошулмагъанды, бизни автоматыбыз да болмагъанды. Жашымы элтмегиз! Бу юйден нени жарата эсегиз да, алыгъыз. Жашыма

тиймегиз! – деди кьарт, быллай ыспассызлыкьны сынагъаны ючюн кесини кесинден кёлю чыгъа. Кьарт быллай ыспассызлыкьны кеси ёмюрюнде сынамагъан эди.

Сайди ёрге турургъа кюрешди. Алай болалмады. Командир тышына чыкъды. Нёгерлери да аны ызындан кьуюлдула.

Кьарт битеу дуня баш тёбен болгъан сунду. Жукъ этерге уа кьолундан келмейди. Жиялп кьалды. Амалсызлыкьны ачыуу тамагъына тыгъылды. Жиялмукълары, бетини кьанын жууа, саркъдыла.

– Жашымы элтмегиз. Ай юйюгюзге, сизни да болурла да атагъыз, анагъыз? – деп, Сайди кеси кесине шыбырдый кьалды.

Ол келгенледен бирлери, тохтап, иги кесек заманны кьартны кёзюне кьарап турду. Сора теренден кючсюндю. Чыгъып бара, эшик юсюнде сюелген бир жаш адамны бет жабыуун сыдырды. Аны аскер кийимлери жокъ эдиле. Ол абызырады: терк окъуна артха бурулуп, кесин эшикге атды. Ол такъыйкъа окъуна тамам эди кьартха – ол аны кёрдю. Кьарт, кёргенин кётюралмай, оюлуп тышдю.

– Нек этдинг алай? – деди ол чеченлини бет жабыуун сыдыргъаннга. – Ала энди ёлтюрюп кьоярыкъдыла аны.

Ол, жууап кьайтармай, тышына чыгъып кетди.

– Нек жарсыйса аны ючюн? – деди аланы кьатларына жууукълаша келген солдат, – бир бирлерин кьырма кьой. Не кьадар кёп кьырса ала бир бирлерин, бизни ишибиз да аллай бир аз боллукъду.

Арадан такъыйкъа озгъунчу, солдатла алайдан кетдиле. Муратны да биргелерине алып.

Олсагъатда, сол кёзюню тубюнде да кьан юйюшгени бла, Сайдини келини ич отоудан чабып чыкъды да, кьайын атасыны юсюне кьапланып жиялды:

– Дада, саумуса?! Дада-а!..

...Бир минг тогъуз жюз токъсан жетинчи жыл. Сайди юйюрю бла бирге Саратов областьдан юйюне, Чеченге, кьайтыргъа онг тапды. Тюзю, юйюрюнде сау кьалгъан адамлары бла бирге. Юй бийчесин андан он жыл алгъа асырагъан эди, юч сабийин а: эки жашын бла битеу юйюрю да суйген кьызы Дешни да кеси ёсдюргенди. Сайди ол областьны колхозларындан биринде агроном болуп ишлегенди. Артыкъ башы бла болмагъан эсе да, жашаууну хатасы жокъ эди. СССР чачылгъандан сора бир кесек апчыды ансы. Сабийлерини юслери-башлары жалангач туююл, кьарынлары токъ. Тамата жашы эл мюлк техникумну студентиди, кёп турмай, атасына болуша башларыкъды.

Бир тюрлю кьыйынлыкьгъа туберикди деп эсинде да жокъ эди. Чечен уруш башлангъанда чыкъдыла бар палахла. Районда бир ненча юйюр урушда жоюлгъан сабийлерин асырадыла. Сайди а бир-бирле анга терс кьарагъанларын, алгъыннгы керти шуёхлары окъуна муну бла тубешген заманларында анстан саламлашып озаргъа кюрешгенлерин эследи. Жаш адамла Сайдини, жалгъан аракъыдан кёбюп, жанып окъуна башлагъандыла. Ызындан сыйсыз сёзле айтадыла. Узакъ соймай, муну, ишден да кьыстадыла. Колхозну председатели

андан, мындан жаркъмалай келип, ахырында ачыкъ айтды:

– Сайди, жанынга тиймесин, мен сени ишинге не адамлыгыңга чурум тапмайма, алай башындан келген оноуну толтурмай болмайма.

Бирде, юйюрню адамларыны барысы да, хант къанганы тегерегине ушхуургъа жыйылып тургъанлай, бир уллу таш, терезелерини миялаларын да ууатып, тюз да хант къанганы юсюне тийди. Сайди бла жашлары тышына чартлап чыкъдыла. Алай, аманлыкъчыла алайдан къорап эдиле.

Андан сора бир ай озуп, – ол тогъузунчу майны кюню эди, къоншу къатын Тая, юйге хылыф кирип:

– Саид, Саид! Алайда тюкен къатында Исламны туюе турадыла, – деди.

Сайди, юсюн-башын алышдыра турмай, эл ортасына чапды. Ол узакъдан окъуна эседи тюкенни къатында бир къауум адам тегерек тебе болуп сюелгенин. Жюреги тапсыз тепди. Аман къууум келди эсине. Чапханн селейтди. Бир ненча тиширыу, бир жанына туруп, анга жол бердиле. Алайда ол огъурсуз ишге тюбеп къалды: Исламны бетинде сау жери жокъ эди, бети – бушто. Акъ келеги къып-къызыл къан устуккула болуп, этин жаланлапды. Къолунда жюлгючу. Ол аны ауузун ачаргъа окъуна жетишмегенди. Алайда ол кѳрген ишни айтып ангълаталлыкъ туююлсе адамгъа: Исламны бетинде сау жери жокъ эди. Акъ келеги къып-къызыл къан, – кеси да этине жабышып, къолунда уа жюлгючу, ол аны аузун ачаргъа окъуна заман тапмагъанды. Алайда сюелген тиширыуладан бирлери айтады: «Ичгенлери иги да татып тургъан юч-тѳрт жаш, орамда бара тургъан Исламны тохтатып, болмагъан чурумла бла къайгъы къозгъап, сындырып селешгендиле. Ол, жукъ айтмай, озуп да бир кетди, алай бирлери ызындан жетип, Исламны уруп ийди. Ислам да аны, уруп, жерге къаплады. Ол жашны бирси нѳгерлери жетип, темир къурукъла бла туюгендиле. Къолларында темир къурукълары бар эди эселе, сора ала былай этерге эртте хазырлангандыла», – деди. Мурдарланы жангыз бирлерине болжаллы сюд этгендиле ансы, къалгъанларына жукъ да этмегендиле. Сюю ол аманлыкъчыла алай кеслерин къоруулар ючюн этгендиле деп къойгъанды. Исламны къолунда жюлгюч болгъаны сюде кѳп кере сагъыныла эди.

Мурдарла сюде кеслерин эркин жюрютгенлерин, прокурор да анда бир бош адамча олтургъанын кѳрюп, ол жашланы оноулары сюдге дери окъуна этилип бошалгъанын ангылап, Сайди кесин бир тюрлю оюнда олтургъаннга санап къойду. Тюзлюкню излеп, Сайди район прокуроргъа баргъанда, ол, аракъы ийис да эте, айтды анга:

– Сюд законнга тийишли оноу этгенди. Аны оноуна ыразы туююл эсенг, тарыкъ кимге сюйсенг да, Ельциннге окъуна.

Сайди тюзлюкню тапмазлыгъын билди. Бу элден кѳчу кетерге керекди. Школда окъуна аны сабийлерине бир-бир устазла къыйыкъ къарап башлагъандыла. Кетдиле Сайдилары андан, башларын алып.

...Насыпха, Чеченде уруш тохтады. Сайдилары жашагъан жерле-

ринде

журтларын учуз сатдыла да, Грозныйге кьайтдыла. Жууукьлары да болушуп, Грозныйде бир юйчюк сатып алдыла. Жерчиги да бар. Сайди, элге кёчюп, ахлуларыны кьатында жашаргьа да бир умут этди. Алай анда юй сатып алыргьа кьолундан келлик туююл эди. Грозныйде тохтагьанына да

артыкь бек сокьуранмады. Кьоншулары иги адамла болуп тюшгендиле. Сабийлерине да артыкь тынгьысыз туююлдю. Алай, Муратны жангы шуёху Асланны жангыз бир кёргенлей окьуна жаратмады. Ол эрке, кьочбюсюреу эди. Юйлери да аладан узакь туююлдю – кьоншу орамда. Аслан алагьа терк-терк келеди. Муратны отоуна кирип, сакьатла бла тюрлю-тюрлю музыкалагьа тынгьылайдыла. Ол тенгини юсюнден Мурат бла сёлеширге кёп кере умут да этди. Алай, кьалай эсе да, тап тюшмей турду.

Мурат эсли жаш эди. Игини, аманны айыртлай билген. Асландан башха нёгери да жокь эди. Алай, тура кетип, сёлешир муратын кьоюп кьойду. Бир-бирледе Аслан Мурат юйде болмагьан заманлада да келип, Сайди бла чай иче, жаш адамланы бузулуп баргьанларыны юсюнден хапар айта, кёп олтуруучу эди. Аслан ол хапарланы керти кёлюнден айтмагьанын Сайди сезе эди. Алай, Сайди, адепли адам, аны хапарларына тёзюп тынгьылайды. Аслан кетгенден сора уа ох этип солуучу эди.

Кьызы Деши бу арт кезиуде Асланнга кёз-кьаш бермегенин, ол болгьан отоугьа кирген да этмегенин Сайди эслеп башлады. Ашсуу алып да кирмейди. Жарсыларын айтырча не анасы, не эгечи жокьду. Ол себепден Сайди жашына айтады, эгечинг бла бир сёлеш да, жанына ким тийген болур, аны бир бил деп. Мурат эгечине соргьанда, ол а, жилимукьларын тыялмай:

– Аслан манга кел деп тохтагьанды, мен а унамагьанма, ол а ызымдан болуп, кьоймай турады, – деди.

Мурат ол хапарны атасына айтып, кьаны кьызып, кесин эшик таба атды.

– Олт, атасыны айтханын этип, олтурду. – Кьанынгы сууут, – деди ол Сайди, жумушап. – Аслан эгечинги тилеген этгенди, ол а унамагьанды. Былайда бир тюрлю чамланыр кереклиси жокьду. Ол сени тенгингди, шуёхунгду. Кёп гыржын ашагьанды бизде. Сени эгечинги суюгенин билдирмезге керек эди. Ол иги адам болса, тенгини эгечине кьарындашлыкь этерик эди. Мен аны эрттеден окьуна жаратмай эдим. Бусагьатда биз Асланнга бир тюрлю терс кьарасакь, айыпды. Биз терс боллукьбуз.

Ол сёзлени эшитгенде, Мурат, жумдурухларын кьаты кьысып, башын энишге ийди. Сайди бир кесекни тынгьылагьанлай турду, ызы бла уа: – Ол мени кьызым бла кьайда сёлеше тургьанды? Экибизден бирибиз хар заманда юйде болабыз, – деди.

– Школда дегенди, – деп, Мурат ёрге туру. – Мындан арысында мени тенгим туююлдю...

Муратны тюрленнгенин эслеп, Аслан андан арысында Муратлагъа жюрюгенин тохтатды, Деши бла тубешиуно да излемеди.

Арадан бир жыл озду. Деши онбиринчи классха жюрюйдю, кырал экзаменлеге кыстау хазырлана башлагъанды. Кюнлени биринде ол консультациягъа барама деп кетеди. Ингир къарангы болады. Деши ба – жокъ. Школну бла ала жашагъан жерни арасы бир чакъырым бола кетер. Сайди анга къайгъы этип, Муртаны аны аллына иеди. Школда жан жокъ эди. Ол алайдан, алагъа къайтхан болур деп, Румисалагъа – Деши бла бирге окъугъан тенг кызыны – юйюне барды.

– Бюгюн консультация болургъа керек эди да, аны тамблагъа кечюргендиле, Деши а эртте окъуна юйге кетгенин кёзюм бла кёргенме, – деди Румиса.

Мурат къара къайгъыгъа кълды, башха амал тапмай, чапханлай юйлерине къайтды. Ол жолда Асланнга тубеп кълды. Энди ол аны бла, ат башындан саламлашхан болмаса, башха жууукълукъ жокъду.

...Ингир къарангысында Мурат бла атасы жууукъланы, танышланы юйлерин кыдырып чыкъдыла. Къыз бир жерде да жокъ. Экинчи кюн была школну къатында гитче тюкенчикде кълалач, конфет, суу сатхан тиширюгъа барып, андан жарты-кърту хапар билдиле.

– Сагъат төрт бола, сизни кызыгъыз былайдан озгъанын кёргенме, – деди тиширюу. – Арлакъда жолну сизни таба айланган жингиригинде «Жигули» тохтады да, андан бир жаш (аны юсюнде акъ кёлеги, кёксюлге тартхан джинсы кёнчеги, къара сахтиян ёрге жаны) чартлап чыкъды да, кызгъа бир затла айтды, алай кыыз, анга тынгыламай, жолуна кетип тебиреди. Ол кезиуде орамда аладан сора адам болмагъаны себепли, ол къарт къатын аланы кёрюп тургъанды. Жашны: «Сени атанг... больница..» – деген сёзлерин да эшитди кыыз, агуман болуп, бир кесек сюелип да турду. Сора, не болса да, минди мешинагъа. Кетдиле. Суратына къарап, ол къатын Дешини таныды. Жашны юсюнден а жукъ айталмайды. Ол анга аркъасын буруп эди. Кёзю да къарт къатынны артыкъ алапат туююл эди. Къызны уа танып кьойду – ол быллайтын ётюп бара, бир-бирледе тюкеннге кирип, бир сатыучукъла да эте тургъанды.

Ол хапар Муратны бла атасын сагъайтды. Осал иш болгъанын ангыладыла. Мурат жангыз эгечин, Сайди жангыз кызын сакълаялмагъанларына кюйдюле, бишдиле. Ол сагъатда Муратны эсине Аслан туюдю. Тар джинсини ол кёп жюрютгенди. Ол Асланны тюенене ингирде кёргенди, аны юсюнде башха кийимлери бар эди...

Мурат бла атасы болгъан ишлени битеу жууукъларына да, милициягъа да билдирдиле. Следователь – жаш адам – Казбек Сатуев бу юйюрню жарсыууна таза да кёлю бла жарсыгъанын ангылатды, излеутинтиу ишни къаты кългъа алып. Алай алыкъа бир тюрлю илинир зат тапмады. Тюкенчи тиширюу «Жигулини» номерин элемегенди. Ала жокъ окъуна болур эдиле. Тиширюу машинада экинчи адам болгъанын бла болмагъанын да айталмагъанды. Аны терезелери къарангы эдиле. Тышындан къарагъан машинаны ичинде ким болгъанын бла кългъа-

нын эслемезча.

...Кюнле, ыйыкыла оздула, республикада уруш жангыдан башланганды, самолётла Чеченни тау эллерини башларындан бомбаланы кыядыла.

Бир ингирде следователь жаш Муратлагъа келди. Сайди юйде жокъ эди. Казбек, ушхуургъа отуругъа да унамай, Муратны отоуна кирди да, кесин ушакъгъа хазырлады, алай бир кесекден олтургъан жеринден ёрге кётюрюлдю да, сагъышлы къарамын юй тубюне буруп, отоуну ол мюйюшонден бу мюйюшюне барып турду. Мурат а, Казбекни халын жаратмай, терен къайгъыда олтурады.

– Бюгюн эрттенликде кызыны ёлюгюн тапханбыз, – деди Казбек, отоуну ортасында тохтап, шош ауаз бла.. – Элни сюрюучюсю эслегенди аны, элден эки километр узакълыкъда, кир-кипчик тётюлген жерде. Биз оюм этгеннге кёре, ол сени эгечинги ёлюгю болургъа керекди. – Казбек, онг кёлун Муратны инбашына салып, бу огъурсуз ишге уллу бушуу этгенин билдирди.

– Керти олму болур? – деп, Мурат ёрге секирип турду.

– Ёлюкню къатында сумкачыкъ табылгъанды, аны ичинде уа иесини аты да жазылгъан школ дефтер... Жарты кюйген башха затлары да сиз айтханнга келише кетедиле. Тамбла мен сизни элтirme да, ёлюкню кългъанларын алырсыз. Аны бюгюн берсек да боллукъ эди, алай алыкъа бир затланы тохташдырыгъа керек боллукъду. Кесигиз билесиз республикада башланган ишлени, адамла жетишмейдиле.

Мурат, жашаудан тюнголгенча, мыккыл болуп, чётюп кълды. Казбек да жумушакъ тахтада аны къатына олтурду.

– Санга аны айтхан манга бек кыйынды, алай айтмай да болмайма, – деди Казбек, – кыызгъа артыкълыкъ этилгеннге ушайды. Казбек баштёбен къарап кълды.

Мурат, тишлерин, жаякъ сюекелри иш да кётюрча, алай къаты кысыды да, солуун терен-терен алды.

Казбек дагъыда бир кесек олтуруду да, кетерге ёрге кётюду.

– Мурат, хайт де! Тамбла эрттенликде къайта келирме.

Кызыны элде асырадыла. Сайдини экиге айланган къарындашы Умарны юйюнде ашын-ташын этип, юч кюнден дууасын тохтатдыла. Андан сора Сайди бла Мурат Грозныйге къайтдыла. Эки кюнден алагъа Казбек да келди.

– Бир жангы шартла тапханма, – деди ол, – кызыны ёлюгю болгъан жерден арлакъгъа узун жолну эки жанында ёсген агъачны кыйырында кызыл «Жигулини» кёре-кёре тургъанла болгъандыла. Юч-тёрт жаш ол машина бла алайгъа келип, ичип, безиреп айлангандыла. Алайдагъы элде жашагъан Магомадов Мовсар деген киши июньну ахыр кюнлеринде, бузоуларын излей барып, ол жашлагъа тубеп кългъанын айтханды манга. Ала жангы топуракъ жабышхан жугарланы машинаны арт жанына сала тургъанларын кётюнди. Ала абызырап эдиле, бек ашыгъып кеслери да. Бузоуланы соргъанда, ала, кётюргенлерин айтып, ёлюп кългъан итлерин асыраргъа келген сылтауларын айт-

дыла. Андан терк окъуна, манга тюбеп къалгъанларына ыразы да болмай, хыны-суху кетип къалдыла. Мовсар алайлагъа къарады да, жангы къазылгъан жер кърмеди. Ол кюнден сора къызыл машиначыкъны алайгъа келип киши эселегенди. Алай къызыл «Жигулини» алгъыннгы иеси ким болгъаны табылгъанды.

Мурат секирип ёрге турду.

– Уллу Аллах бла тилейме, кимди ол, айт! Ол мешинаны иеси ким болгъанын мен табарма. Ала менден сау къутулмазла андан сора, – деди, Мурат.

– Ашыкъма, олтур жеринге, – деди Казбек, – мен билгенме ким болгъанын.

– Хоу бир да! – Мурат, асыры ашыкъгъандан, къалтырап къалды.

– Кимледиле ала? Кимледиле ол мурдарла? Гунч этерме мен аланы.

Казбек, сагъышха къалып, хончаларын бармагъы бла къашыды.

– Законнга кёре, мен аланы ишлерин сюдге жетдирип, аланы тутмакъгъа сугъаргъа керек эди. Алай уруш башланганлы, тутмакълагъа тутхунланы алмайдыла. Сюдюле да ишлемейдиле бусагъатда. Ол къайгъылы туююдюле ала да. Биз хапарын айтхан а мешинаны бусагъатдагъы иеси бир жерде да ишлемеген, эндиге дери тутулурча терсликлери да болмагъан жыйырма бла төртжылыкъ Исаев Вахады, – деди Казбек. – Ол аман тютюннге, наркотикге, ёчдю дейдиле. Ма жашагъан жери, – Казбек, ёшюн хуржунундан чыгъарып, юсюнде жазулары болгъан къагъыт журунну Муратны аллына салды. Сора, туруп чыгъып кетди.

...Мурат, къарамын ол адамны адреси жазылгъан къагъытчыкъгъа буруп, иги кесек заманны сагъышлы тынгылагъанлай турду. «Итден туугъан ит, кёп жашамазса энди сен. Деши, эгечим, дертинги аллыкъма сени!»

Жумушакъ тахтагъа къараса, аны юсюнде уа – Казбекни кероху.

Мурат, бишген кирпичден ишленген бийик юйню сынчылап чыкъды. Орам чыракъны жарыгъында юйню номери шарт кёрюндю. Отуз сегиз. Тапдым! Ол жан хуржунунда керохну сабындан къаты тутду да, къабакъ эшиклени къакъды. Ала ачылып эдиле. Арбазда къызыл жигули. Муратны жүреги терк-терк урады. Ол, эсин жыйып:

– Ваха, – деп къычырды.

Арбазда алаша аш юйден къарт къатын чыкъды.

– Юйюндеди, – деди да, артха бурулуп, аш юйге кирип кетди.

Баям, мында жашагъанла кечеги къонакъгъа эртте юйренген болурла. Тиширыуну эркинлиги бла Мурат арбазгъа кирди. Сора ол, гытыны эшигин ачып, босагъадан ары атлап, излей кетип, чыракъны

жандырды. Сайнаны озган урушдан бери да тизгини жыйышдырылган болмаз эди. Эски стол, жуулмаган аякышыкыла, эки кыауум кир чурукъ, эки да шинтик. Болганны букъу басып.

Мурат отоугъа кирди. Бир ундурукъ, бир шинтик, кыабыргъада эскиден иги да онгган кюйюз, – отоуда олду болганы. Эки терезени арасында тохтап тургъа сагъат тагъылыпды. Мында заман да тохтап кыалганныга ушайды, бир жийиргенчли жыйы. Шинтик юсюнде тютюн орун, алай тютюн кыйырла уа битеу отоуда андамында жайылыпдыла. Ундурукъда, тешинген да этмегенлей, бир жаш адам жатыпды. Мурат, кыатына келип, аны ёшюн орамындан тутуп, силкди. Уянмады. Алайда сора Мурат аны ундурукъгъа олтуртады да, жаякларына туююп башлады. Кёз кыапларын бир биринден кючден айырып, Муратны кёзюне аралып тохтады.

– Не керекди санга? – деди ол, ауазын кючден чыгъара.

Баям, эсирип эди ол.

– Тур ёрге, манга не керегин ангылатайым санга!

Алай жаш, башын ары-бери булгъап, ынгыртады: жатып турган халында.

– Мени жукълама кыой. Тёшек туюбуне кыара.

Нёгерлеринден бири сунган болур эди, баям.

Мурат, кюреше кетип, анга бир кесек эс жыйдырды.

– Сен кимсе? – деди да, Мурат таба сейир этип кыарады.

Муратны бир тюрлю хазыр нюзюрю жокъ эди. Алай, эгечини намысы бла ойнаганны кёргенде, мурдарны кёрюп болмауу бютюн кыаты болду.

– Сен артыкылыкъ этип ёлтюрген кызыны кыарындашыма мен, сени жанынгы алыргъа келген мёлек, – деп, шарт билдирди ол ким болганын.

Ол бир-эки минут тенгли бир аны бетине битип турду да, туманланып турган мыйысы ачылып, айтылган сёзлени магъаналарын ангылады да, кыоркыакъгъа кыош кёрюннгенлей болду.

– Мен терс туююлме. Мен туююлме! Мен... – ол сёзлеринден кыарылып башлады.

– Ким эди сени нёгеринг? Айт! – Мурат керохун чыгъарды.

Ол сагъатда Ваханы кефи аязды.

– Ант этеме, менде аны ёлтюрюр акъыл жокъ эди. Мени экиге айланган кыарындашым этгенди аны! «Муну сау кыойсакъ, мени кыуртурукъдула», – деп тохтаган эди.

– Кимди сени экиге айланган кыарындашынг?!

– Аслан! Аслан Абдулаев! Сен аны таныйса. – Вахагъа кыалтырауукъ тийгенди. – Аслан кыоймай этдиргенди ол мурдарлыкъны.

– Асла-ан?! – Муратны бет кыаны кыачды. – Аслан!

Сора, эс жыйып, айтды:

– Ётюрюк айтаса! Ол ингирде мен Асланны кёрген этгенме.

– Биз ол кюн кызыны бери келтиргенден сора, Аслан сени кёзюнге кёрюнюр акъыл бла артха кыайтхан эди. – Кызыны мында юч кюнню

тутханбыз. Андан сора Аслан кызыны ёлтюрюрге керекбиз деп тохтагъан эди.

Ваха жилип кьалды:

– Мени ёлтюрме! Мени аллай умутум жокъ эди!

– Сени дуняда жашаргъа эркинлигинг жокъду. Не умут эте эдинг сен – кызыны намысы бла ойнап, къутулуп кетергеми? Сен жашаргъа эркин туюлсе, – деп кьайтарды Мурат. Мурат керохну жашны жюреги табагъа тиреди да, сампалындан басды.

Мурат тышына чыкыгъанында, гытыны эшиги биягъыча кьажылдады. Муратны ол къарт тиширыу эсине туюшуп, жюреги тыкъсыды, алай аны юсюнден сагъышын кыстап, кьарангыгъа жутулуп кетди.

Шахар кыйырларындан, Черноречье жанындан авиация бомбаланы атылгъан тауушлары келеди. Самолётла шахарлагъа бомбала кьуядыла.

Асланланы арбаз шошду. Юйде киши жокъ эди. Мурат, алайда кёп мычмай, юйге келип, болгъан ишни толусунлай атасына айтды.

Экинчи кюн Асланланы кьоншулары айтханнга кёре, Асланлары битеу юйюрлери бла Ингушетиягъа кьачхандыла. Ингирде Казбек келди.

– Тюнене мен керохуму мында унутхан болурма дейме? – деди Казбек абери да билмеген халда. Сора:

– Кече бизни районда адам ёлтюрюлгенди, ол Исаев Вахады.

– Болур, – деди, зат да билмеген болуп, Мурат.

Казбек, керохуну окъларын санап чыкды да:

– Излегенин тапханды. Охо, сау кьалыгъыз! – ол Сайдини да, Муратны да кьаты кьучакълады да:

– Ким биледи, тюбемезге да болурбуз энди, ёлтюрюлгенлени ишлерин эте туруп заман туююлдоу шёндю, – ол ышармыш этди. – Мен урушха кетеме. Сизни уа жокъмуду мындан кетер акъылыгъыз?

– Бир кесек мычыйыкъ да, хал тюрленмесе, элге, кьарындашыма кетербиз, – деди Сайди сагъышлы.

Мурат Казбекни ашыра чыкды да, кьабакъдан ары чыкыгъанда, дагъыда бир кере кьаты кьучакълашдыла

– Сау бол, Казбек, – деди Мурат, кёзлери мылылана. – Сен эгечими намысы бла ойнагъандан, юйюрюбюзню намысын сындыргъандан дертими алыргъа болушдунг. Мен аны бир заманда да унутмам.

– Аны ыспаслыгъы жокъду. Мен кесими адамлыкъ эм кьулдукъ борчуму да толтургъанма. Ол кьуруда бир юйюрню намысын сындырмагъанды, ол мурдар битеу чеченлилени намысларын учуз этгенди. Аллайланы хаталарындан башланганды уруш да. Сау кьал. Аллах онг берсин! – ол, артха бурулуп, орам бла терк-терк атлап кетди.

– Санга да Аллах болушсун! – деп кычырды ызындан Мурат да.

Шахарчыла кѣчюп кетип барадыла. Ара базаргъа бомбала тышгенден сора Муратлары да элге кѣчюп кетдиле. Артха экинчи жазда къайтдыла. Асланны юсюнден бир хапар жокъду. Юйюрлери Ингушетияда бир чатыр шахарчыкъда кечинедиле. Кеси уа, хапаргъа кѣре, къайры эсе да кетгенди.

Деши ѳлгенли юч жыл озгъанды. Сайди келин келтиргенди – алайсыз жашау этерге онг жокъ эди – юйде тиширыу жокъ. Халкъда, аны ѳлтюрдюле, бу думп болду, деген хапардан башха жукъ жокъду. Бир къарангы кече Сайдини юйюне да келди къара палах: зулму кючле аны юйюрюн дуниядан тамыры бла гунч этиуню жолун жокълай болурла дерча.

Иегилери, буруну сындырылып, мыйысына да чып тышюп, Сайди саусузла юйюнде жатады. Алай аны жүрек къыйынлыгъы жараларын да унутдургъанды: Сайди энди жашын ѳмюрде да кѣрмезлигине ийнаныпды. Ол бет къабы болгъан жаш Аслан эди. Алай аны келинине айтмагъанды. Къарт тынгысыз болгъанын эслеп, аякъ жанында олтургъан келини къайгылы болду:

- Дада, не келтирейим? Сестраны чакъырайыммы?
- Жукъ керклим жокъду. Бар кесек солусанг боллукъ эди сен да, – деп, келининден кѣз жашларын букъдурургъа кюрешди.
- Мен арымагъанма, , – деп келини къайын, алайда сюелгенлей къала.

«Къыйнала болур бек. Ауурлугъу да барды. Ауур заманы да жетеди. Арыгъан а этеди, алай кетерге унамайды ансы юйге», – ол сагъышла бла Сайди, жукъусу келмегенликге, келини олтурур эсе деп, кѣз къапларын къысды.

«Дада бек къыйналады. Алай, жууукъ заманда, ол саусузла юйюнден чыкъса, аны бютюнда уллу къыйынлыкъ сакълайды», – Сацита, терезе къатына барып, тышына къарап, тауушсуз жияп, кѣз жашларын сюртдю. Ол кюн Сайдини экиге айланган къарындашы Осман келип, хапар айтханды: жол жанында Муратны ѳлюгю табылгъанды, кеси да адам танымазча болуп. Османланы элде асырагъандыла. Мындан чыкъгъынчы,

Сайдиге жукъ айтма дегенди.

Терезени мутхуз мияласындан башларын жел кымылдатат тургъан терекле кѣрюнедиле, кѣкде булутла къайры эсе да ашыгъадыла. Булутла да, кеслерини къадарларына къайгы этип, огъурлулукъ, тюзлюк, насып баш болгъан жерчик излеп, кѣкню кенглигин къыдырадыла.

Шауаланы Хасан кѣчюргенди.

Леча АБДУЛЛАЕВ

* * *

Чапырагъын атар терек кюз сайын,
Адамны уа кюзю болур жангыз бир.
Къыйналмайма, аны жарсыугъа санап, –
Тангны да табанын марайды ингир.

Ингир. Аякъ ызла да къалкъыр заман,
Аланы юркютмей барама шошчукъ.
Сагъышлыма... Жашауум – къарасыман,
Болушу уа – къартлыкъ ишлепди къошчукъ.

Бизден тамата айгъа – алтын булут,
Кесин берди, терек бахчагъа кибик.
Жарсымайма, анга зарлыгъым болуп, –
Ай тенгли ёмюрю болады кимни.

Кюз чапыракъларымы къакъды аяз,
Мудахма, алай, жашау жорукъ – кючлю.
Бой салдым анга, къыйналсам да бир аз,
Жашау жорукъгъа чып къондурмаз ючюн.

* * *

Тамбла къалай болурбуз?» – деп терек,
«Тамбла неге тюербиз?» – деп бутакъ.
Терек тюшюнден къоркъа болса керек,
Бутагъ' а – тюшге хазырлап кесин тап.

Заманны жашлыгъы – ёгюз арбада,
Къызадан-къыза барып, окъча учхан.
Къудурет – жоругъуна табынырда,
Адам а аны жыялмайды ууучха.

Жыл сайын да заманыбыз терклене,
Сагъатха къарагъандан жокъду файда.
Биз къартая баргъаныбыз кемине
Заманнга эте турайыкъ орайда.

Заманны тохтарын суймейди киши, –
Ким сюеди жашлай къалып къалыргъа?
Игиди къартлыкъны сюргенни иши,
Хермет да эте билейик къартлыкъгъа.

* * *

Жаралыла къайтхан кибик урушдан,
Манга да заман жетгенди къайтыргъа
Заманым жетгени ючюн ауушха,
Жаным унармы жарашып къалыргъа?..

Тынч туююлдю тохтап къалыугъа тѳзген,
Жаралыла урушдан кетген кибик:
Сылтау болмай къартлыкъ къысхандан ѳзге,
Къалай къалгъын билген жолунгдан кетип.

* * *

Кетипми къалайым, сени кѳрмезча?
Мен айтханны этмейсе, кесинг жаша:
Билгенинглеи эт, артда ѳкюнмезча,
Манга тынгыламадынг, – эсен жаша.

Муратымы юзюлгенди тюнгеси,
Мен айтханча болмазлыгъын билгенме.
Кѳз жашым окъуна тыйгъанды кесин,
Жюрегим да – ал кюндеча элгенмей.

Къатынга къой, – менме атдан тюшерик,
Жаяу окъун баш кѳтюрюп атларча.
Олтан а мен болалмазма кишиге,
Сен а мен болсам сюесе олтанча.

Мен татлы умутума тюбегинчи
Алышыпмы кьойдула кёзлерими?
Арбаздан ары бир атлам этгенча
Болмгъанма – билмеймеми кесими.
Сора кьалай тюшгенме бу терслеге?

Мен татлы умутума тюбегинчи
Нек болуп кьалгъандыла манга ёге
Орамларым, менден кьачып кетгенча,
Танышым да сууукъ кёрюне кёзге?

Ман татлы умутум а тюбегинчи...
Тюшмюдю бу огъесе уа тюнмюдю?
Тюш эсе уа, нек ауурду былай тюш?
Огъесе уа бу тыш жер тьойюлмюдю?

Кюрешеме тюшюмден кьутулургъа,
Да тюш а кёремиди жукъламагъан?
Юйюм таба кюрешдим ал уруругъа,
Юйге элтген жол а – тыйылып манга.

Айыпды жел тирмен бла демлешген,
Къуру арбада – кьылычсыз, кюбесиз,
Айыпмыды Дон Кихот этген ишден...
Ким айтса да, болмагъыз алай эссиз.

Жолла да – тюз, чайыр жагъылгъан юсю,
Мешинала, кьызла – ойна да, жюрю.
Манга буюрулгъан насыпны юзсюн
Ахшы умутну кьойдурлукъ ёмюрюм.

Телиле ичинде да эсли адам
Эслилей кьалыр, телиге – не андан.
Намыссызла ичинде да намысын
Сакълар ол, чыкьмаса окьун багъасы.

Гуртуланы Салих кёчюргенди.

Лидия ДОВЛЕТКИРЕЕВА

**МУСА АХМАДОВНУ
ХАПАРЛАРЫНДА БЛА
ПОВЕСТЬЛЕРИНДЕ ЖАШАУ
КЕРТИЛИКНИ ПОЭТИКАСЫ**

Дуния кѣп тюрсюнлюдю, кѣп бетли, жашыртынлыкълары да чексиз. Аны теренлигине жалан да жан талфыулары кючлю болгъан, тынымсыз адамла жетиширге боллукъдула. Миллет тамырдан кюч алгъан чыгъармачылыкъ акъыл, кѣзге кѣрюнмеген, эслеп да болмазлыкъ, бир-бирде уа белгисиз окъуна кѣрюннген шартланы бирге тизип, окъуучуларына кесини кѣлюне келген, жангыдан къуаргъа итиннген жашауну суратын алай кѣргюзтеди, аны юсюнден сагъыш этерге, ойларгъа, аны алыкъа бизге белгили болмагъан терен тасхаларын ачаргъа чакъырады.

Муса Ахмадовну къайсы чыгъармасын алсанг да, ол керти жашауну кѣп тюрсюнлю юзюгюдю. Бир бирлерине чурумсуз жалгъаннган жашау болумла авторну энчи дуниясын кѣргюзтедиле. Дуния чексизлигинде кесини миллет тамырында бек тургъан Ахмадов, интервьюларында «чечен ангылауну» чертирге бек сюеди. Алай а чыгъармаларында миллет тюрсюн не къалын эсе да, суратлау муратларыны баш излеми – космоизм болгъанлай къалады – жер юсюнде не тюрлю болумну да бирлиги, байламлыгы. Анга кѣре уа, жазычу суратлагъан чечен халкъны миллет сыйлылыкълары – чеченлилени кеслеринден тышында да, бары адамлагъа толу ангылашыныр кибикиде.

Ахмадовну поэтикасыны энчилиги – аны айтып болмазча ачыкъ тюрсюнлюгюдю. Ол жаны бла жазычу латинамерикалы прозаны «жаланда эшитирге боллукъ затларыбызны кѣрюрге, кѣрюрге боллукъ затларыбызны уа къолда тутарча этерге» деген жорукъларына таяннганы туурады.

Окъугъанда аллай сезим тууады – жазычуну кѣз къарамы бла болдурулгъан, ариу ийиследен, формаладан, гюлледен, ауазладан толу жашау – бизни кѣз аллыбызда керти жашаудан эсе толу да, магъаналы да кѣрюнюп къалады. «Ай кѣкню алай жарыта эди – кесини кѣксюлюрек жарыгъын агъачлы сыртлагъа, ташла арасы бла баргъан суучукъгъа да ата... Суу алай жарыкъ эди – тюбюнде ууакъ ташчыкъла иш да кѣрюне эдиле. Чыкъ тюшген кырдык жипкил эди, къайдан эсе да ургъан сериюн а бир хычыуун мылылыкъланы келтире эди... Шош эди тѣгерек, сора ол жарый-жарый тургъан шошлукъда мирзеу тартхан тирменни бирча айланнганы эшитилди. Эшитилсе да, ол табийгъатны алай мамыр уюгъанын бузалмай, аны шош толкъунларында жутулады» («Тирмен а танг ата туруп да тарта эди»).

Ахмадовну чыгъармаларында табийгъат жаланда тюрсюн магъананы

тутуп кълмайды, аланы оюм туудургъан жигитлеринден бири болады. Алада жашау «кър аулакъ» кибик кърюнеди, жашлыкъ да – «жашил жаз башы кибик», суйген кызынгы колгени «Терек бутакъладан агъып, сызгъа суучукълагъа кършулгъан жауун тамычылагъа ушайды да, жаз башыны къруанчы макъамын согъады».

Ушатыу (олицетворение) – жазыучуну суйюп хайырланыучу амаларындан бириди. Аны хапарларында кюн «асыры жаны аругъандан» жилийды, жулдузла сууда жууунадыла, агъачла бир бирлери бла ушакъ этгенча, алай шууулдайдыла; кекде ай да ышаргъан этгенча, алай жайылгъанды. Бирде шендююгу сахарны болуму окъуна жаны болгъанча суратланады: «Шахар анга сейир этгенча кърарай эди».

Игилик бла аманлыкъны хыйсабы, адеп-кърылыкъ ёлчемлени мурдоруча, Муса Ахмадовну чыгърмаларыны ёзегиди дерге боллукъду. Жазыучу кърурагъан жашау кертилик – чечен элни турмуш тиричилигини мурдорунда къруралады. Ол асламысында тау этегинде эл Варшюртду, аны тегерегинде журтла. Алай а жашау чуйреликлени жоллары суратланган элден узакъ да кетедиле, миллет эм дин чекледен чыгъадыла. Алай бла жашауну битеулю кесаматларына келедиле.

Кърарачай-малкър адабиятны тинтген алим Кючюкланы Зухра ай-тхан алапат оюм – тау ичлеринде жашагъан жамауатла дуня кърурулушун «ёресине къредиле» деген философия – Ахмадовну чыгърмачылыгына да алапат келишеди. Аны «Тюзде тауланы кърарай» деген повести аты бла окъуна дуня кърурулушун ёресине, тигине кърюуню шагъатыды. Жашау къратланы «тюрлю-башлы» кърюуню кертилигин быллай юлгюле да ачыкълыйдыла. Дан ахлусу Ибрагим-хажи, дунялыкъны ич сырларына тюрлююрге суйюп, терен уругъа-харбатха кирип, 40 кюн турады. Ол анда жерни, аламны, жулдузланы сырларын бир адамны ёмюрюне ачаргъа болмазлыкъын ангълыйды. Бир сейирликни ачханынглай, ызындан бютюнда уллу сейирлик чыгып къралады. Адам жаланда кесини жан тазалыгы бла бийикге чыгъа, тюрлююрге боллукъду кеп затха. Аллай жолну сайлагъан адамгъа уа кертилик, тюрлюк, Аллахха ийнаныу дайым негер боллукъдула, болушурукъдула.

Жашау тиричиликни ёр жол кърдарында ангълау жазыучуну чыгърмаларында минараны болушлугъу бла ачыкъланады. Минара не да бийик кърала дайым суратланадыла. Биз тинте тургъан повестьде ол быллай абстракция бла келеди: «Кърала жаланда ол заманда бек боллукъду, аны тамалы тынгылы болса!» Жангы элни тамалын сала, тюрлю-тюрлю тайпаланы келечилери алай сюзедиле. Сора къраланы (юйню) тамалына бек алгъа огърлулукъну, адамлыкъ даражаны, бир бирге хурмет этиуню адеп-кърылыкъ ёлчемлерин салыргъа келишедиле. Алай бла адеп-кърылыкъ ёлчемле таулу адамны баш мураты, низамы болгъаны кърюнеди. Дуняны символикалы суратында таулу (чеченлини) адеп-кърылыкъ ёлчемлери – тюрлюлей кекге кърарпдыла, кек Аллахны, ийманны кеминде келеди. Андан сора да минара (кърала) жер бла кекню байлашдыргъан белги да болады.

«Жер тепгенден сора» деген повестьде аллай тиричилик кърарамла

тюзюнлей эл кыйырында эрттеден турган шарт кала бла байламлы суратланадыла. Айтыулагъа кёре, аны бек эртте заманлада Турпал (батыр) кесини кызауатда ёлген тенгине атап, состар ташдан жонуп, алай кылаганды. Сора, ол жерледен кете, айтханды: кала жер юсюнде игилик, бетлик, суюмеклик жашаган кыдарда турлукъду.

Алай бла кала огурулулукъну, таза ниетликни, адамлыкъны ёзеге кыдарында суратланады. Алай туююлмюдю? Адам кыйда болса да, кесини адамлыкъ кыласын неда кърды, неда бузады. Повестьни баш жигити Жамбигча. Уллу Ата журт урушда кесини аскер негерин уруш аулакъда кыюп кетмей, ёлюм къркыуун хорлап, Жамбиг жашауда ёз кыласыны мююш тамалын салганды. Андан ары жашауунда ол, ташны ташха жалгъай, келишдире, элни тайянчагъы болургъа жетишгенди. Суугъа кёпур салганды, жол ишлегенди, кыартланы биченлерин ташыганды... Алай кюрешуонде Жамбиг заманны кетгенин, ёз кыласын ишлерге унутуп турганын да эслемегенди. Махтаугъа, кёзбаугъа, сыйгъа юйренип, кыаладан кеннге кетгенди. Повестьни баш магъанасы кыоду чалган кибик эшитиледи: адеп-кыылыкъ низамны алышынмаз ёлчемлерин бузуу – бир адамны угъай эсенг, саулай да халкыны чачылырына жол салады. Повестьде жер тебип, кыаланы ойганы, анда эл суйген уланны – Хаваны жашыны жоюлганы – ала бары да уллу бушууну белгисидиле – халкыны, миллет тайпаланы бирикдирген, адамланы даражаларын тутхан сыйлы адетле жоюла, тюрп бола барганларын кёргюзтюрп, сезимлени сескендиредиле. Жер тепгенде, кала оюлганда ёлген жаш – бусагъат заманны Турпалы – жерде адеп-кыылыкъ тёрпелени кыоруулай эди, бурунгу кыалаланы жарылган жерлерин жамай эди. Алай бла элни жашау майданы бир жукъсуз, мадул аулакъгъа ушап кыалмазын жалчыта эди. Кысыха айтханда, жоюлган жигит – аккун болган кыалагъа аркыасын тиреп, аудурмай турган, алай бла элге таукеллик берген жигит эди.

Повестьни ауазы алай бушуулу эсе да, автор, окыуучуланы умутларын юздюрюп, бар игиликледен тюрпюлтюрп кыймайды. Хар замандача, жангы умутла туудурады. Жамбиг оюлган кыаланы хуруларына чыгъады. Ол аны ёмюрлюк ташларындан жангы кала ишлерге кёлленипди. Кёк – ёр дуняны белгиси, жашаугъа чакырады: жашау ёчюлмез, кыаланы бийиклигича, адеп-кыылыкъ бирлик да болур.

Таулагъа, аны кибик, кыалалагъа табыныуну сезими – нахланы (чеченлилени) миллет архитектураларында, кёкге жууукълукъну баямы бла байламлыды. Ала – таула бла кыалала – жашау тиричиликни тюрлю-тюрлю жанларын байлашдырадыла – бек алгъа кёк бла жерни. Алай бла жерде адамланы Аллахха жууукълашдырадыла. Ахмадовну кыарамында, ол деген – адамны ниет бийиклигин тутады. Ибрагимхажи, «Тюзде тауланы кыурай» деген повестьни жигитлеринден бири, Аллахха табына, ол аны халкына таулада журт салдырганы ючюн ыразылыгъын айтады. Ибрагимхажини ангылауунда, чеченли

къара тюзде жашау эталлыкъ туююл эди, экинчиден, тау бла тюзноу тенгледиргенде, ол, чеченли, таудача, азат ниетли, тюз адам бир жерде да болаллыкъ туююл эди.

Жашау жолну «ёресине-кенгине» ангылау «Тау бла тенгиз» деген хапарны да ёзегиди. Чеченли юйюр, къанлы урушдан къачып, Ата журтдан (таудан) кетип, Францияны Юг жанында бир шахарчыкъда тохтайды. Бу жерледе ушкок атымлайды, топла чачылмайдыла, адамла да тынчдыла, жашау кесини дауурсуз ызы бла барады. Бу жерле-ни баш байлыкълары – тенгизди. Болсада бу мамыр жерде да жангы къоркъунуч чыгъады. «Заууукъ жашаугъа кёмуле, адам кесини жан тазалыгъын тас этерге боллукъду». Чыгъыш бла Батышны арасында келишип болмазлыкъ чюйрелик жан адыргылыкъгъа келтиреди. Ол формалы адыргылыкъны бек алгъа къартайгъан тиширыуну сыфатында кёребиз. «Бу жерле – адамлада уят къалмагъан жерледиле». Бирси персонаж Вара, жаш адам болгъаны себепли, европалы цивилизацияны излемлери бла терк жарашады, алай а сезиминде терен тургъан «асаба – ата-баба» байламлыкъ аны да тынчайтмайды жангы жерде, ауругъан анасын да алып, ол ата журтуна къайтады. Хапар турушу бла да – шёндюгю глобализмни аз миллетлеге ажымлы болурча кючленип барыуунда миллет энчиликни, сакъланыулукъну къорууладу. Кертиси да, аз халкълы миллетлени бирси халкълагъа сингип, жутулуп барыулары аланы тиллерин, адет-тёрелерин тас этиуге, алай бла миллетни кесини да жокъ болууун башлай турадыла. Ол аны бла къарагъанда, XX ёмюрню ахырында, XXI ёмюрню башында Чеченде болгъан уруш бек алгъа чечен халкъны къадарына ажымлыды деп, Ахмадов жюрек къайгъысын айтады. Кёп тюрсюню, кёп тилли бай дуняда чечен кибик халкъ думп болуп къалыргъа аллай бир къоркъуу тюше тургъанлай, халкъны жаш тёлсюн урушха салмакълык бек уллу эссизликди дейди.

Жазычуну ол формалы оюмларын ачыкълауда тауну сыфаты жаланда Ата журтну белгиси болуп къалмай, чечен миллетни жашау эмда сезим энчиликлерини белгиси да болады. Тау бузулмазлыкъ, оюлмазлыкъ зат болгъаныча, халкъны тили да, төрелери да алай бузулмазлыкъ, оюлмазлыкъ кюч болургъа тийишлидиле. Вара, Ницце шахарда жетишимли тынч жашауну дамын иги да татып тынчайгъанлыкъгъа, Тауну (Ата журтну!) тауушу эшитилгенлей турады, ашагъан ашын тамагъындан эндирмез кибик. Не алапат эсе да, токъ эсе да киши жери, ол анасын Ата топурагъында асырарыкъды, ашын-ташын ата-баба төресинде этерикди. Уруш ахыр ууатып, тюгендирип, мадул этип къойгъан республикада Вара, ким эсе да ол танымагъан жырчы жырлагъан патриот жырны эшите, Батышны токъ асылукъларындан Ата журтну тынгысыз къыйын ётмегин сайлайды. Ахмадовну хапарында къуралгъан быллай сыфатла да, Кючюкланы Зухра айтханча, хар миллетни да миллет къарамын, сезимлигин сакълагъан ёлюмсюз ёзеге болгъанын кёргюзтедиле.

Тепсеу бла жыр да, миллет къылыкъны баямлауну тири шарт-

ларыча, Ахмадовну прозасында кёкге (ёреге, бийикге) алланыпдыла. Хапарда тау башында кызыланы тепсеулери аскерчилени хорламга келлендиредиле. «Себила алай тепсей эди, урчукча айлана, – бусагыт жерден айырылып, кёкге учуп кетерикча».

Дуния символикада кёк гъаршны жыйышдырылган белгисиди. Кёк адамны ишинде, кылыгында, талпыуунда не тюрлю асыллыкны, бийикликни, ниет теренликни да кыуатлайды. Адам жетишип болмазлык бийикликни, уллулукну белгиси болуп, кёк кесине тархан, уллу ишлеге келлендирген жол, кюч, жарык болганлай кылады. Иги мурат, иги ниет, иги атлам, кёк кибик, узак да, жууук да кёрюнедиле, аны кибик, чексиздиле.

Дин кёзден кыраганда, ёлюм адам жаныны хаух дуниядан крти дунияга ётюююду. Бу сезимден оюм этгенде, Себиланы ёлюмю бир кезиуге алай бушуулу да, ариу да кёрюннгени – жазыучуну кёзю кёкге бегирек кырагану бла байламды. «Тепсеу тартыу бир такыйкыага кырушуп калганча болду. Ол такыйкыага аны кёкге узатылган кёллары да кырушдула... сора ол учуп башлаганча болду... Учуп башлаганча болду да, бети кёкге кыраганлай, жерге оюлду...» Бир кесекден аны жауа турган кыар жабарыкды, жер да кесине аллыкды – барын алганча: кеси ёлюмлеринден ёлгенлени, ёлтюрюлгенлени, мурдарланы, гюняхсызланы, огъурлукланы, огъурсулукланы, кыруган хансланы, тюшген чапыракыланы... Жутарыкды – эрий турган кыарны, тегюлген жилимукланы жутханча. Сора хар жаз башы келгенден бары жангыдан чыгарыкды, чагарыкды, жерни жашил гяхиник жабарыкды. Жангы жашау башларыкды... Алайды «Тюзде таула кыурай» – деген повестьни ниети, суратлау баямы.

Ахмадов кесини персонажларыны кылыкларыны ачыклай, аланы кеп тюрлю сынауладан ётдюреди. Шуёхлук, суймеклик, иш, табийгыт бла байламлык, жууаплык дегенча, шёндюю адамны жашау тиричилигинде тюбеген бары ниет, кюреш болумлада сыналадыла. Бир-бирде ёз табийгытларындан, миллет терелеринден шаша, узая, ала, кеслери да билмей, огъурсулукну кыуган жыйынлагыа кышулуп да кыладыла. Алай а кыарангы жоллада кыарангылыкны, эсе да огъурсулукну ачы дамын тата, ала жашау чюйреликлени дерслерин аладыла, кыйын сынаулада чыныгадыла, адамлыкны, ишленмекликни тюз жолларына чыгадыла. («Боча», «Атабыз салган терекле», «Заман» дагыда башха хапарла).

Муса Ахмадовну чыгармачылыгында юй да энчи суратлау магананы тутады. Ол миллет эсни белгисиди, атадан балага ёте келген алжаусуз ниет ёлчмелени мурдоруду. («Мадул юйде бир кече», «Кышны сууук эрттенлиги» дагыда башха хапарла).

Сануну ёмюрю жангызлыкда кетгенди. Эри, башха жуууклары Уллу Ата журт урушда ёлюп, жашау жолуну ауур арбасын кеси тартырга тюшгенди. Алай кыйынлыкда жоулганланы арбаклары анга дайым келгенлей, эс, кыару бергенлей тургандыла. Юйю да

оюлургъа жетгенди, башындан тамычы тама, терезелери ууала... Алай Сану тарыкъмагъанды, кишиге тасхасын билдирмегенди, ёле туруп да, анга аллай ит жашау буюргъан къадаргъа къаргъыш этмейди. («Юч къарындашны юсюнден жомакъ»).

Къарангы – жарыкъны чюйреси – жаханымни сыфатыча, жашауда ниет кирлиликни, тизгинсизликни белгисиди. Адамны энчи алып айтханда уа, ол – къарангы жол – жүрекни чуруму, тарлыгъы, аман ишлеге берилиую бла байламлыды. М.Ахмадовну бир бир чыгъармаларыны атлары окъуна жарыкъны къарангы бла сермешиуюн кёргюзтедиле. Табийгъатдамы, адамны ичиндеми, жашау тиричиликдеми – башха тюйюлдо. «Къар жауады», «Танг ата, жулдузла ёчюле туруп», «Тунукъ суучукъну жагъасында агъач кертмеле», «Жел жау чыракъны ёчюлтмесин деп», «Мадул юйде бир кече» деген хапарланы къайсын алып къарасанг да, адамны ишинде, жашауунда аны къарангыгъа бла жарыкъгъа алланыуун, ол арада сыналыуун кёрюрге боллукъду. Жамауат жашауда адеп-къылыкъ тёрелени, ишленмекликни, ниет тазалыкъны бузулуп, жокъ болуп баргъанларына жарсыу – М.Ахмадовну баш темасы болгъанлай къалады.

Башха жанындан алып къарагъанда, М.Ахмадов Аллахны жолун тутхан жазыучуду. Аны терен ийнаныуунда, Аллахны жолу, эсе да ийманлылыкъ – жерде тюз ниетли жашау тиричиликни мурдоруду, адамны иш, ниет, турмуш хорламларына дайым болушады. «Бу жолдан ажашмай барыргъа» деген повестьде элни адамларын саулай къырыргъа оноу бар эди. Ала уа танг атхынчы Аллаха табынып, тилек этип турадыла да, аны хайырындан ачы къыргъын болмай къалады. «Агъач гинжиле» деген хапарда Дени, агъач гинжиле ишлей, кесини къысха жашауун санатха атайды. Ала, ол агъач гинжиле, Денини Аллахдан тилеги болгъандыла – закий жаш кесини халал жүрегин, дунягъа жандауурлугъун алагъа салгъанды.

Алай бла бизни кёз аллыбызда не тюрлю къыйын болумда, амалсызлыкъда да бюгюлмеген, ниет тазалыкъларын тас этмеген, огъурлу, асыл адамланы сыфатлары ётеди. Янарс бла Абдул-Азиз – («Тауда чапыракъ акъгъанда»), Жагаш, Ауд, Хаваил («Бу жолдан ажашмай барыргъа»), Зухайра («Гумулжукъ тёбени да чачма»), Ибрагим-хажи бла Элад («Тюзде тауланы къурай»), Дени («Агъач гинжиле»), Вега («Къышны сууукъ эрттенлиги») – аллай адамладыла. Аллай сыфатла къурап, М.Ахмадов жашауну, адамлыкъны баш жолу бир заманда да юзюлмегенин, Адам динине, тилине, халкъына, бек башы уа – адамлыкъгъа кертичи болса, къыйынлыкъ аны бюгалмазлыгъын ачыкълайды.

Алимланы Назир кёчюргенди.

Шарип ЦУРУЕВ

* * *

О, ачыу! Къыйырынг къайдады, чегинг?
Тёшден кетгенлеге бир бек ушайбыз.
Энишге тёнгереп барабыз, ёчге
Тюшгенча – бугъар жерден да ташабыз.

Къатышлыкъны амал жокъ ангыларгъа,
Кёралмайса алыннган адам бетни.
Кишини кёрмезча, бир тыгъырыкъгъа
Халкъны былайлай къоп, къалай кетгин?..

Аллахха шукур, бу тюшдю. Антыма
Ёллюкме – Чеченни кюнюн чегерме,
Мен насыпны бармагъанма къатына,
Ол Чечен бла келлигин билеме.

Бу къыйын кюнледе да мени тиним
Ата жерим бла дайым биргеди.
Ачыуда да ёхтем этеди мени
Жерим – да ма олду насып деген да.

* * *

Сенми салалмадынг сёзню ачыкъдан?
Огъесе менденми чыкъды жахиллик?
Не да болсун – чык айырылды чыкдан,
Бирлигибизни ёмюрлюк этерик.

Бош затчыгъ’ а болурму бу бузулуу,
Дунияда болгъаннга къарагъанда?
Десем да, бизни ишибизди уллу
Дунияда, биз кёре, болгъан затладан.

Бююнню биз тамблабызгъа берсек,
Къайтаралмакъ аны биз, не этип да:
Дуния адам бла тууа эсе,
Кетген да ол адам бла кетеди.

* * *

Жилягъан иш да этме,
Кюйдюргюч сёз да айтма,
Аны да сынагъанбыз
Биз келген жолубузда.
Мен сени тас этгенме,
Жаным, аны жаратмай,
Сокъур факъырачылай,
Болуп къалды онгусудан.

Кесимден бошагъанем
Мен санга тюбегенде,
Сюймеклик ыскындыгы
Эсими урлап мени.
Бююн а мен бир затны
Къыйналдым излегенден:
Алгъыннгы заманыма
Мени элталлыкъ эсни.

Экиге кылай бөлсүн
Адам кесини жанын?..
Алай, алгынынгы кефим
Кыайтса уа сую эдим.
Адетни бузмагъанлай,
Жюрютмедим да аны,
Болгъанымдан да ариу
Кёрюнюр жол ишледим.

Жашауну биз бир бирге
Эталмадык да саугъа...
Бош жомакъча, бир тюрлю
Ахырзаман да жетди.
Мени суюгенинг ючюн
Жаным ауруйду санга,
Санга суууп кыалдым да,
Ачыгъан а мен этдим.

ЖОЛООЧУЛУКЪДАН ЭРИКМЕТЕН БИР ФИЛОСОФХА

Не затха ышанаса керексизге?
Кимни излейсе бу жаралы жерде?
Жулдузунг да куюгенди, сенден безип,
Ол сени ахыргы жулдузунг эди.

Жокъду амал кетгенни кыайтарыгъа,
Кыайтарыгъа да аны неге керек?..
Озуп кетген кюнлени жангы жыргъа
Салалмайды жангызлай кыалгъан жүрек.

Кыачып да кыайры кетгин да, кыайгъыдан
Ташагъа алып кетерик жол да жокъ.
Былай теренден алып кыарагъанда,
Бир кишиден санга бир хайыр да жокъ.

Кыарыусузну ишиди суюмеклик да,
Шуёхлукъ да – садакыа кибик бир зат.
Сагъыш этчи: сен тилеген тилек да-
Байдан, жарлыдан да кетерге узакъ.

Ёмюрлюк болады ачыу, кыуанч а –
Кесине кыоймаз тойгунчу кыараргъа.
Тюшерикди аны ангылагъынчы
Жюз кере жыгъылып, жюз да – кыобаргъа.

Кыоркыгъандан кыалтыраргъа да жарамаз,
Сыйсызлыкъны болмаз сансыз этерге.
Асмакыгъа элте туруп да кыычырмаз,
Кыутулур амал кыалмагъанын кёрген.

Сокыуранмаймыса кёп затны билип,
Кесинг а жангыз кыалып кыалгъанынга?
Кыалтырайды умут отунгу тили, –
Акыыл а кирген болурму ангынга?..

Гуртуланы Салих кёчюргенди.

Арби МАМАКАЕВ

Чеченли жазычу Арби Мамакаев 1918 жылда Надтеречный районну Тёбен Наур элинде 1918 жылда тууганды. Ийис сууда (бусагьатда Серноводск) башланган школну, Грозный шахарда рабфакны тауусханды. «Ленинчи жол» деген чечен газетде, кёчгюнчюлюк жыллада уа Алма-Атада «Урунуу байрагы» деген газетде ишлеп турганды. Чечен халкъ да, сюрюн кыйынлыгындан чыгып, Ата журтха кыйтхандан сора Чечен-Ингуш республиканы жазычуларыны Союзунда алгъа жууаплы секретарь, ызы бла кенгешичи болуп, къуллукъ этгенди.

Жазгъан затлары 18-жыллыгында басмалап башлагъанды. Назмуларыны биринчи жыйымдыгы «Терк сууну толкъунлары» деген ат бла 1940 жылда басмаланганды.

Арби Мамакаевни назмулары, поэмалары, пьесалары, повестьлери Чечен адабиятны сёнгмез байлыгыдыла.

ТУУГЪАН ЭЛГЕ

Мутхуз ай булутлагъа кирди; кёкде жарыкъ жаннан узакъ жулдуз-чукъла уа алгъаракъ окъуна ёчюлген эдиле...

Кече къарангысы къалынлана барады; жел сюрген булутла, жерге жууукъ толанлана, аны бютюнда къара гаппар этедиле.

Ол аллай кече эди – алаша гытычыкълада къаракёз жашчыкъла, хаух, алларында олтуруп, къызыл мыдыхда терк айландыра, гюллю нартюхле бишириучю; бёрюле да, элге жууукъ келип, кеслерини балаларына аш излей, кез-кезден улуучу.

Терк сууну юзмезлерин бурдум булгъай, жел кётюрюлдю. Дагъыда бир кесекден а желни сызлатхан ачы сызгырыуу сюнгу учунлай тийген сууукъ тамычылагъа айланды. Жел къатыш жаун тереклени саргъалгъан чапыракъларын юзе, аланы женгил къутуруучу Теркни толкъунладан айланган ырхылагъа атады. Элни бир ары жанындан, бир бери жанындан сынган бутакъланы тауушлары эшитиледи. Шибиля атылып, жерге жарыкъ тийген чакъда, толкъун ырхыла, юслерине тюшгенни, жерден юзюп алгъанларын да булгъай, орамдан орамгъа, арбаздан арбазгъа ёшюн ургъанлары кёрюнеди.

Сууну тёбен агъымларында, къайда эсе да агъач кыйырында жангыз бёрю, кючюклерин суугъа алдырып, амалсыз болгъанча, жүрекни титирете, ёксюп улуйду. Бёрю улууу, уллу желни тездюрмез гуууна къошула, жер юсюн саулай бир деменгили кычырыкъ бийлегеннге ушагады. Бир бирде анга Терк сууну ары жанында чечен элде итни тынгысыз юргени къошулады.

Не айтырыгы, кече бек кѳаугъалы эди. Аллай кѳаугъалы кѳарангыда, адам сыфатына угъай, жаныуаргѳа ушагъан арбакъ огъесе кѳарелдими, – зыккыллары салына, шинжили-жипи котурланы ичлери бла мыллыгын Терк сууну жагъасына ата эди.

Шибилѳа чагъып, кѳк дагъыда бир жаннганда, жауун тюбюнде келген адамны бѳркю кѳрюндю, уллу чырпа бѳркюню тюбюнде – узун чал сакъалы да эсленди. Ол кѳарт бек арыгъаны туура эди. Жол арытыр кѳарыуу кѳалмагъанды. Жерге тѳнгерепп, суу таба тюз да жаныуар кибик сюркелди. Бауур жатып, эки кѳолун да суугъа узатды. Шибилѳа чагъыуу, кѳню эки жара, бир бир ызындан урады. Жел, кѳартны сюегине жетип, аны элек этген кибикди. Ол да, эки билегин узатып, суугъа салып тургъанлай, жаны бла суу барып башлады. Солууун кючден ала, аягъы юсюне турургъа кюрешди. Аны ахыр кѳарыуун салып айтхан сѳзлери, суу толкѳунланы ичлеринден эшитилгенча, гумха эшитилдиле:

– Ай, мени Терк сууум! Кѳегегерген Сибирь! Онюч жыл... Кѳм-кѳк Терк! – Аны ауур башы суугъа тартады, башха болмай, суу кеси келтирген талыштаклай! Ырхы суула уа, аны арыгъан чархын жууа, суугъа кѳошуладыла. Сол кѳолу бла сакъалын кѳкюрегине сылап, бетин юзмезге салып жатды. Ауузун уллу ачып, кир ырхыны сууун тогъуп-тогъуп ичди. Эс жыйып, башын кѳтюрдю. Дагъыда бир ненча тогъум тогъуп, жанына, чархына кѳарыуу келе башлагъанын сезди.

– Кѳк суулу Терегим! Сени тогъум сууунга кѳалай термиле эдим... – Кѳарт, алай айтып, жеринден кѳтюрюлюрге кюрешди, болалмай, артха жыгъылды. – Ай, мени кѳарт сюеклерим! – деп, тиш арасындан сынсыгъанча, ѳкюндю.

Бир кесекден, бар кючюн жыйып, аягъы юсюне турду. Ичген сууу кѳарыуу бергенча, огъесе келген жолу эсине тюшюпмю, – ол, тохатамай, кючее баргъан жауунну тюбюнде артха айланды. Не медет, санларын кѳымылдаталмай, тохтады. Жаны жер тартады, былайдан ары-бери кетер кереги да жокъча кѳрюнеди. Болалмазлыгъын ангылап, кѳарангыда кѳолу бла кѳармап тапхан деменгили терекге аркѳасын салып, олтурду. Бѳркюн, башындан алып, тобукъларына салды.

Баям, ол аркѳасын салгъан терек, тал эсе, эмен эсе да, бийигирек жерде эди – тюбю кѳургъакъды, суу жетмегенди. Жаланда жел бир-бирде Теркни толкѳунларындан ууучу бла алып келтиргенча, аны башына суучукъ ѳтеди.

Жауун а жауа эди. Жел да тохтамайды. Терк сууну гюрюлдегени жууукъ жерни барын гюрюлдетеди. Арыгъан кѳарт, бир затха да эс бурмай, кесича, кѳарт терекни тюбюнде олтура эди. Сѳзсюз, жаралы аслан эди ол. Кѳз алллына тюрлю-тюрлю кѳрюнюшле келедиле – бар жашауу тизиле эди алада: анны Терк суудан, юйюрюнден айырып, Сибирьге айдагъанлары, адам кѳтюралмазлыкъ кѳыйын ишледе ишлегени, бууунларын бугъоула кесип тургъанлары... Бирде туугъан эли да келе эди кѳз аллына – эллилери, ахлулары, мадул кѳалгъан алаша юйчюгю... Онюч жыл кюе эди аны жюреги, шо эл майданда кѳартла олтуруучу ташланы окъуна унуталмай. Алай тура, ол тюрмеден кѳачхан кюнюн

да эгкерди. Къоркъуулу, къыйын жолларын. Энди уа, ма, былайгъа жетгенди.

Къарт, алай олтуруп, жолларын эсгере тургъунчу, кече ортасы да болду, жел да сабырлана башлады. Алай а дагъыда кёк кюкюреди – жерни эки жарыргъа кюрешгенча. Жауун, шырт деп, тохтап къалды.

Алай а ырхыла барадыла, Терк гюрюлдейди.

II

Иги кесек заман озду. Къарт жеринден турду, суу боюну бла ёрге айланып, тебиреди. Хар терек, чунгур, суу жыйгъан топуракъ-юзмез тебе аны абындырыргъа кюреше, жолуна чырмау бола эселе да, ол энди жюрюшюн бузарыкъ туююл эди. Иги кесек алай келип, ол бир узакъ жарыда азчыкъ жилтиреген от жарыкъны эследи. Кечеги уручулай бюголе, шыбырт этмезге да кюреше, от жарыкъны кёзлеп барады. Юй эсе, къош эсе да, тал чыбыкъладан эшилген мекамны кёрдю. Узакъ болмай суу бакъгъыч (паром) атылып турады. Шошчукъ мекам аллында котургъа ётдю. Мекам ичинде эки эр киши, бетме-бет олтуруп, ушакъ этеди. Былайгъа сууну шууулдагъаны жетмейди, аны себепли ичинде айтылгъан сёз иги эшитиледи. Олтургъанланы бири сёлешеди, бирси уа, санлап бирде жууап къайтара, анга тынгылайды. Къарт кеси аллына ичкериде олтургъанланы бири суу боюнунда тургъан бакъгъычны иесиди деп бичди. Алай ол быллай бир кеч заманда мында не этеди? Чалыгъа таянып, ол иги тынгылады; ишни болушун ангыларгъа кюрешеди. Ушакъ орус тилде барады.

–...тирменле алай бузулгъан эдиле... Не айтырыгъы, ачыу эди бек. Бир иги оноучу болса эди... Къыйынмы эди аны жангыдан жерине салгъан? Алай биз кимден тилеген эсек да, ол мени ишим туююлду деп къойгъан болмаса, къулакъгъа алгъан чыкъмады. Тирмен ташланы суудан биз кесибиз жангыз къалай чыгъараллыкъбыз? – Алай сёлешген тынгылап къалды да, къарт аны жыл санын хыйсаплады. Жаш адам туююл эди. Ауазына кёре, болгъан ишлеге жаны къыйналыпды; жарсылары, тарыгъулары да жыйышхандыла.

Баям, суу бакъгъычны иеси да олду. Бакъгъыч бла суудан адамла, жюкле ётдюрюючюле жаш адамла болуп къарт бир да кёрмегенди.

– Сени къош нёгеринг... ол чеченли... не болгъан эди? – Сёлешгенни сёз нёгери айтылгъан жарсылулагъа эс бургъан адамгъа ушамайды. Бусагъатда алай сорду эсе да, ол тирменни хакъындан жарсыугъа акъыл буруп угъай, хапаргъа тынгылагъанын билдирир ючюн эди.

– Айдамарны тутуп, онбеш жылгъа сюд этип, Сибирьге ийген эдиле. Манга этериклери да алай эди, къазакъ болгъаным ючюн къойгъандыла ансы. Аны юсюне да, къарындашым да, мен да болгъанчыгъыбызны сюдюлеге улутхагъа берген эдик. Алайсыз уллу юйюрюм къарар адамы болмай къаллыкъ эди. Ёзге уа... Айдамарны не терслиги бар эди? Не терслигиз бар эди барыбызны да? Къутургъан суула Моздокда кёпюрлени элтген эселе? Къыралны тирменлерин суу алгъан эсе? Хау, теири, офицер къонагъым... – Аны бла айтырын айтып бошагъанча,

огъесе офицерни жууабын сакълагъанчамы, – бакъгъычны иеси тын-гылауну ийди.

«Айдамар»... «Офицер...» Къарт, сейирге къалып, къулагъын чалы къабыргъагъа бютюнда бек къысды. Эсинде болмай, тилине «Ларка» деп келди. Да бу Ларкады, мени керти нёгерим. Энди, къартлыгъында, бу дамы жангыла болур? «Офицер»? Ол мында некди? Не барды эсинде? Бизни жарлы элибизге энтта да жангы палахмы тежей болурла?» – Жангы къоркъуула, бир бирлерин сюре, къартны бютюнда тынгысыз этдиле. Ол арыгъанын, жолун да унутду. Бюгечеден къалмай, Теркден ётпю, элине жетерге керек эди. Аны да унутду. Жюрегин элгендирген таууш жаланда бир эди: не этеди бу офицер мында? Не хыйлады бу жол а эсиндеги? Ким эсе да аны агъачха къутулгъанын билип, мынга хапармы берген болур? Поездге минерге къоркъуулу эди, аны себепли жаяу ургъанды, агъачха къутулгъунчу. Энди уа... не этсин, былайда жангы палахны туюмчегин кёре?

Бары турушу бла ол тынгылау болуп къалды.

– Бек игиси – ала бары да Сибирьде болсалады, – деди офицер. – Кёрмеймисе быланы, революция жанлы болуп, этгенлерин? Была къайсы да, сени Айдамарынг иш да – бёрюдюле. Кёрюрсө, бюгече аланы эллери къалай болса да! Терк сууну иелери сиз, къазакъла, болургъа керексиз. Терк сууну, аны жагъасында бары жерлени да. Уруш сыйлы патчахны хорламы бла бошаллыкъды. Уруш бошалгъанлай а... жер юсюнде бир чеченлини да къоймакъ.

– Барына да Аллахны буйругъу барды, – деди бакъгъыч иеси. – Сен айтхан ишледен мени хазна хапарым жокъду, – деп кючсюндю.

Бир ауукъгъа экиси да тынгылашып турдула.

– Угъай, угъай, шуёхум, – офицер жеринден турду. Чыракъны мутхуз жарыгъында аны чынлары азчыкъ жылтырадыла. – Мындан кёп мычыргъа жарамаз, мен кече бла окъуна штабха жетерге тийишлиме. Андан бери сауут-саба бла къайтыр ючюн. Танг атаргъа суудан солдатланы да ётдюрюрге керекди. Чечен элни къуршоугъа алмай жарамаз. Терк бол да, барып, мени атымы алып кел. Шуёхум, чагъыр къошун къайдады? – Сора, къалауур бергинчи да тёмей, къошунну алып, башы бла чагъыр ичди.

Къалауур эринип турду да, къош межамдан чыгып, терекле ичине кирди.

– Мен атымы Ивановланы тереклеринде тагъып кетгенме, теркирек бол, шуёхум! – деп кыгчырды аны ызындан офицер. Сора гимхотун биягъы къошуннга сукъду.

Кёп турмай, къалауур саулай жибип жунчугъан боз атны тартып келди. Ат, баям, кёк кюкюрегенден къоркъуп, тагъылгъан жеринде юркеклене, талгъан болур эди – тюгю ахыр тюшюпдю. Офицер, къошдан терк чыгып, атына минди.

– Энди къошда чыракъ жандырма, шуёхум, – деди ол шыбырдагъан ауаз бла. Офицер алай кымтымлап сёлешгенде, бютюнда къоркъакъ кёрюндю. – Бакъгъычны хазыр тут, сора иги къара – чечен элни жанында от жарыкъла эслесенг... Не кёрсенг да, келирима хазыр этип тур.

– Жарайды, жүсөйхан офицер, – деди бакъгъыхч иеси. – Бары айтханынгы да этерме. – Атны жүген билекликлерин бошлап, къошуна кирди.
– Аллахны болушлугъу бла бары ишибиз тап болур, – деп, офицер, ёзенгилерин къакъды.

Ат аякъ тауушу жибиген агъачда жутулду.

Къалауур, жау чыракъны тартмасын энишге этип таянды да, къаллай эсе да бир мудах кюйню терен тартып башлады.

III

Агъач котурну ичинде шум болуп сюеле, къарт аны барын толу эшитди, кёрдю. Не ишле бола тургъанларын оюмларгъа кюрешеди. «Мени азаплы чархым, тёммегим, мен сени, сүйрей-сүйрей, былайгъа жетдирдим. Ата-баба топурагъында асыралырса деп. Энди санга аллай сагъат жетди эсе, къыйын кюнюнде элинге бир зат бла жараргъа... сени къарыуунг жерине къайтыргъа керекди. Заманындан алгъа болгъанса къарт. Энди уа сен къарыулу болургъа керексе», – алай айтып, ол кесин таукел эте эди. Не этерге боллугъун оюмлай, ол тюрлю-тюрлю амалла излейди, жангылмазча жолну табаргъа керекди.

Къартны бютюнда бек офицерни «бизникиле», «шүёхум», «тамбла кёрюрге» деген сёзлери сагъыш этдиредиле. Къалауурну да: «Жарайды, хар затны да сен айтханча этерме», – дегени алааматды. Ол да алгынча туююл эсе уа? Кертиси да, офицер бла бир болуп... Иш алайдан эсе, мен неге базыныргъа боллукъма? Къарт сюеклерим, айтханымы эталмай, Терк суудан ётдюралмасала? Сора мен умутума жетмей къаллыкъма, туугъан жеримде асыралмай...

Угъай, мен таныгъан Ларка алай болур амалы жокъду, – деп къайтара эди аны ич ауазы. – Ол аллай бир керти тенглик жүрютген адамын сатмаз! Сабийлигинден бирге болуучу нёгерин. Айдамарны! Бир азчыкъ да треслиги болмай, тутулуп, Сибирьге айдалгъан тенгин...»

Аллай сагъышла этип туруп, ол таукел болду. «Ларка да бузулгъан эсе, дуняа малына алданып, адамсызлыкъ хорлагъан эсе аны да, мени хатасыз эллилериме жаулукъ алгъан эсе жүреги, – сора ол къарт итни мени къолумдан боллукъду ёлюю! Бу дуняда манга бир тап тюшмезге антмы болгъанды, Аллах чамланып?»

Таукеллиги хорлап, ол къыйын жашауну ахыр жумушун этерге бел байлады. Котур ичинден чыгып, къош таба болду. Ларка уа, башлагъан макъамын теренден соза, акъыргынчыкъ жырлайды:

*Ой, болмагъын сен юлюшсюз,
Тюзле къууалагъан Терк сууу.
Терслиги жокъ эди, ол таза жанны,
Мени амалтын тутулду.
Ой, болмагъын сен юлюшсюз,
Терк сууу, тенгим термилип тургъан.
Сени кёрюрге тюшерми анга,
Азат болуп, келип къалыргъа?..*

«Кимни юсюнден жырлайды Ларка? «Терслиги жокъ эди ол таза жанны, мени амалтын тутулду». Кимди ол? Менми болурма? Угъай, ол мени унутур амалы жокъ эди», – деп кьюуанды Айдамар. Энди ол кюшну тюз да эшик юсюне келгенди.

– Ассалом алейкум, кьарт шуэхуму Ларка, быллай кечгиде кюнак аламыса, сен аз да сакъламагъан адамны? – деди ол тюзюнлей Ларканы бетине къарап. Ларка, секирип туруп, кьатында жан жаулукъгъа чьргелип тургъан ушкокну сермеди, келгеннге туура салып, сампалын тартды, чыракъны жарытды. Келген кюнакьдан кьз айырмай, такъыйкъа кеминде эс жыйды. Жер туюнден чыгып кьалгъанча, бу кеч адамны кертилигине ийнаныргъа бла кьалыргъа билмей, мычыды. Аны аллында сюелгенни бети-кьуту тауусулуп, узун чал сакъалы чырмашып эди. Кьзлери, анга къарагъанлай, кьатып кьалгъанча, тепмейдиле. Кьп жылладан бери агъачда бугъуп айланган кьачхынчы – башха туююл.

Алай сюелип турдула экиси да, тынгылашханлай, бир бирден кьз айырмай. Сора кьалауур ушкокну жерине салды.

– Айдамар! – деп кычырды ол, жеринден, атылгъан этгенча, кесгин туруп, чабып, кьартны кьучагъына алды. – Айдамар... Ва алейкум салам... Да кьайдан чыкъдың сен, Айдамар? Кел, кел, келчи былай, олтур. Олтурчу, Айдамар, манга эс жыйма кюй. Мени кьарт кьзлерим алдамагъанларына бир ийнанаим.

– Угъай, алдамайдыла, Ларка. – Кьартны кьзлери, жарып, кюле башладыла. – Алдамайдыла, угъай. Жашауунг энди сени бир заманда алдамасын.

– Кьайданса? Кьайданса дейме мен санга? – Ларка, келгеннге олтурур жер хазырай, тынгысыз болду. – Олтурчу, жолданса, арыгъан болурса. – Терк окъуна ашлаугъа чабакъчыкъ, ётмек бурху салды. Олсагъат окъуна от тиргизди.

– Онюч жыл озду андан бери, Ларка. – Къалай эсе да башсыз-аякъсыз башлады Айдамар. – Сен болмасанг, мен бюгече не этерик эдим? Анда да кьютюрюлюш, тюрмеде. Къачып келеме. Элиме болушур муратым барды. Сау къадарымда. Барындан да бек десем а – элимде асыралыргъа сюеме.

– Эй, эй десенг а, Айдамар... Сени сау-эсен кьюрюрге къалай термиле эдим... Да, не медет...

– Мен а, Ларка... Тансыкълыкъ деген а... Ол не болгъаны сюрюнде билинеди ансы. Алай а, ачыкъ айтайыкъ, Ларка, не хазна айтып кьаналлыкъбыз бюгече барын. – Айдамарны бети тюрленди, биягъындагъы ышарыудан, жарыкълыкъдан ышан да кьалмады. – Болгъан ишледен эсе, боллукъну юсюнден селешсек иги туююлмюдю?

– Алайды, не сьз... Дагыда... бизге бары да кьыйматлыды. – Отха кьургъакъ кьамиш атып, кюшну бегирек жарытды да, Ларка Айдамаргъа туура къарады. – Сен бек алгъа отха жылын, юсюнгю кьурут. Ичинге бир зат энме кюй. Энта да чабакъ кьакълайым да...

– Онюч жыл мындан алгъа экибиз да къалай чабакъ тутуучубузну унутмай турамыса? – деп сорду Айдамар. Алай а, олсагъат окъуна соорула бла заман ётдюре тургъанын ангылап, ушакъны ишни болушуна

кёчюрюрге ашыкъды.

– Аллай кюнлени къалай унутурса... Хар жолдан Теркде чабакъ тутханым сайын сени эсиме тюшюре эдим, – деди Ларка мудах. – Чабакъ тутаргъа сен алай сюуючо эдинг... Алай а, Айдамар... Сен элинге теркирек жетерге керексе. Бакъгыч жагда хаппа-хазырды. Аны сизни элни башы таба тартхандыла – бюгече ары акъланы ётдюрюрге оноулары барды. Танг атаргъа элни алыр ючюн. Алай мен... сени къарындашынг буюргъан ишни эте турама былайда. Ол партизан жыйынны командириди. Акъла сууну бу жанында не халда болгъанларын, къалай хазырланганларын мен анга билдирип турама. Акъла къазакъладан сора кишиге ийнанмадыла. Алай манга да ишекли болуп башлагъандыла. Сен, элге жетип, анда хапар берирге керексе. Тур, мен сени суудан ётдюрейим.

Айдамар, Ларканы оноун сакълап тургъанча, терк тебиреди, къошдан алгъа чыкъды.

– Сени къарындашлыгъынгы унутхан кюнюмде мени башымы бедиш къангагъа такъсынла.

Ларка ашлауда ашны къалгъанын, быстыр кесекге чулгъап, Айдамарны хуржунуна салды.

– Жолда сени не сакълагъанын билмейсе, алайсыз да ачдан къарыусуз болгъанса, – деди.

Айдамар бакъгычны къатында тохтады. Ларка, аны жыжымын Айдамаргъа тутдуруп, ушкокну алайым деп, къошха чапды.

IV

Тюз да ол кезиуде агъачдан ат аякъ тауушла эшитилдиле. Айдамар, тынгысыз болуп, ары-бери барады. Аягъы бир къаты затха тийип, ийилди да, алса, ол а – ушкок.

– Ушкок мындады, – деп къычырды ол Ларканы ызындан. – Бери къайт женгил, ушкок мени къолумдады.

Ларка, чалы къошдан чыгып, аны таба чапды.

Аны аягъа бакъгычча тиер-тиймез, атлыла, агъачдан чыгып, къош таба атдыла.

– Шуёхум, мен санга къошну жарытма дегенем да, – деди офицер, алда келе. Алай а, артха къарап, экеулен, будуман болуп, бакъгычны суугъа тарта тургъанларын кёрдю. Къоркъгъаннга къош кёрюннгенлей, алайда экеулен угъай, оноулан болгъан сунду да, жагдадан узая башлагъан бакъгычча айланып къычырды:

– Сатхычлыкъ! Сатхычлыкъ! – деп къыжырыкълады. – Атыгъыз, кёрмеймисиз ол ётюп баргъанланы, атыгъыз!

Мараусуз атыу башланды. Окъла Терк сууна буз жаугъанча жауадыла. Жагдадан жыйырма метр чакълы узайып, бакъгыч, суу ортасында, чёкге батханча, тохтап къалды. Аны жибин киши да тартмайды. Ауур жаралы болгъан Ларка ёле турады. Айдамар бакъгычны ал тиреуючюне ауду. Бир кесекден, эс жыя, кёнчегини бир бутлугъуна къан баргъанын кёрюп, ол кеси да жаралы болгъанын ангылады.

– Жипни бери тутугъуз, тартыгъыз, – деп къычыра эди офицер. Экеу-

лен а, къадалып, бакъгъычны жибин артха тартадыла.

Айдамар, тобукъларына тура, ушкокну алды да, терк марап, атды. Жипге жабышхан экеулен, аланы къолларын ким эсе да кесгенча, суугъа кетдиле.

Айдамар, жипни къолгъа этип, кючюнден келгени къадар тартды. Бакъгъычны буруну, азчыкъ къайкъылана, алгъа болду. Жагъадан атыула кючеедиле. Окъла, базыкъ учхалауукъ жипге тие, аны кюйген ийис этдиредиле. Энди жипни тартыргъа демеклик къоркъуулу эди.

– Айдамар, секир суугъа! Къой мени, тамбла... – деп хырылдай эди Ларка. Экинчи сёзю ауузунда къалды – окъ, бу жол аны кёкюрегинден тийип, солуун женгил тыйды. – Жолунг къуралсын, Айдамар... – Ала Ларканы ахыр сёзлери болдула.

– Бу огъум Ларка ючюн болсун! – деп атды Айдамар. Жагъада тохтап, керох бла ата тургъан офицер суугъа жыгъылды, тюз да бакъгъычны жибни аны боюнундан буууп, тартханча.

Ларканы ушкогунда жаланда төрт огъу бар эди. Айдамаргъа уа окъла алай керек эдиле. Амалсыздан, ушкокну сампалын шыхар-шухур этдирип тартады, да не медет, кюбюрде болмагъан окъ къалай атылсын.

– Сау къал, ахшы тенгим, – деди ол Ларкагъа. Суугъа секирди. Бакъгъычны суугъа батылып тургъан къалакълары созулдула, къалкъдыла; ызы бла бакъгъыч кеси, сууну агъымына тюшюп, ортагъа чыкъды, дингиллери кеслери алларына айлана къалдыла. Иги да энишгерекде суугъа секиргенни бёркю кёрюндю. Жагъада атышларын сел этген солдатла, бёркню ызындан юрюлдюле. Атылыула жангыдан башландыла. Алай бёрк суугъа батмады. Ол жюзгенни башында болмагъаны ангылашынды. Солдатла, суугъа кире, чабышадыла. Жюзгенни башы суудан азчыкъ къарады. Юч окъ бир бири ызларындан аны марап учдула. Сора баш жангыдан батылды да, баргъан сууну юсю сюзюлдю. Бир кесекден а Терк сууну ачыулу агъымында бир зат да кёрюнмей къалды.

Иги кесек жюзерге керек эди.

Сууну бирси жагъасына башха атлыла чыкъдыла.

Сууну юсюн аз-аз жарыта атылгъан окъланы сызгырыулары энишгенден-энишгеде эшитиледиле.

V

Эки жагъадан бирине да къарамай жюзген Айдамар окъ тауушланы эшитмей эди. Аны башында чайкъалгъан тауушла окъ тауушладан эсе къайда къаугъалы эдиле. Къымылдагъаны сайын аны санларындан суугъа къан къалай баргъанын сезеди. Къарыуу кетеди. Алай а ол дагъыда суу ортасында къалкъып къалгъан бакъгъычны къайгъысын этеди. Акъла, къалай-алай бла да аны къолгъа этерге, солдатланы суудан ётдюрюп, элге къыргъын салыргъа боллукъ эдиле. Ахырында аны кесине да къутулургъа керек эди.

Адам, къарт болуп, ахыр къарыуу къалмагъанда да, жашаргъа сюеди. Жюрекни элгендирген къоркъуула келе эдиле сууда аны кёз аллына, алай а дагъыда барын игиге жоралайды. Узакъ Сибирьде ол Чечен журтуна

бошуна къарамай эди, бошуна атмай эди бу жерлеге мыллыгын, эллине, жерине бир зат бла жарамай, суугъа батып къалыргъа. Азатлыкъ ючюн кюреше эди аны журту, ол а, хайт деп, жашауну кыыздырыр заманында тюрме чалдишине бекленип тура эди. Энди уа, жерине жетип, аягъы журт ташына басханлай, былай болуп къалыргъа амалы жокъду.

– Ай, хомух! – дей эди ол кесине. – Кёп кълмагъанды, ат кесинги, жагъа таба ат...

Уллу суу аны энишгеден-энишге элтеди, анга эришген кибики. Ол да, сан къарыуу аз эсе да, ёт къарыуун ташламай, толкъунла урмагъан таба жоуе, аз кесекге болса да, суу башында кълкъады, солуу алады... Бир чакъда аны аякълары суу тюбюне жетип кълдыла. Ол, жерден къарыу алгъанча, аягъы юсюне женгил болду. Къарангы эсе да, ол сууну жагъа-сын кёрдю. Белине жетген сууда атлайды, бутлары бла атлагъанча угъай, къллары бла атлагъанча...

VI

Эсине къайтышханда, Айдамар суу жагъада, юсюне сел толкъун-чукъла ура, сыртындан жата эди. Ол бир затла айта эди, не айтханын кеси эшитмей эсе да. «Шо кълбырым окъуна болгъа эди туугъан элимде... Жарамаз, Аллах сынатмаз ол ишни... элни саулай къл этип кълоргъа... Ларка... Туугъан тауларыма жангыз бир окъуна къларасам эди...»

Къарт кёллерин ачханда, ала, тирмен ташла кибики, ауур болгъанларын сезди. Туугъан эли таба къларады. Кълайда эсе да жана, ёчуле тургъан от жарыгъын кёрдю.

Адам дауурла жел келтиргенча эшитилдиле.

– Аргъы жагъада от жана болур дейме, – деди бири, – бизге кълоркълуу келлик табада. Анда Ларка от жандырыргъа керек эди.

– Хау, тейри, анда от барды. Ары сюрюнсек тюздю. Ала, бизден алгъа болуп, элни кълуршоугъа алсала, Давлетгирей-юртда этгенлерича. Иш аманнга кетерикди.

Ауазла анга жууукъдан-жууукъ келе эдиле.

– Эл бизге ышанып турады, жашла, – дей эди ол отну юсюнден сёлешген. – Бизге аз да уллу кёллю болургъа жарарыкъ туююлду. Бу жагъаны, тюз былайын дейме, жаланда биз тёртюбюз сакъллагъаныбызны унутмайыкъ.

Ауазла жагъада суу кълтыш жатхан адамгъа жетдиле.

Жатхан, бары кълчюн салып, аягъы юсюне болургъа кюрешди.

– Адамла, – деп дыбылдады ол, кесине уа уллу кълчыргъанча кёрюнюп.

– Бу адам таууш неди? – деди атлыладан бири. Атдан туюшуп, таууш жанына атлады.

Жатхан адам тёрт эр киши, атларыны да жоугенлеринден тутуп, аны юсюне сюелгенлерин туура кёрдю.

– Эй-хей, жашла, тутугъуз. Бу жаралыды.

Айдамарны ёрге алып, кълйсы эсе да кълртиш юсюне терк жайгъан жамычыгъа салдыла.

– Жунчумагъыз, жашла, хар зат Аллахны буйругъу бла болады, – дей эди тамата, Айдамарны тегерегине айлана. Айланса да, ол адам бир мадар эталмай эди, кьоллары кьурушхан кибик. Ёле тургъандан эсе ол онгсуз болгъанды. Жашланы бирси экиси Айдамарны кьан жугъу бутларын байлардан болдула.

– Кимди бу, кьайданды?

– Эй, тамата... Сен алай чуусуз болур кибик тьойюлдю жаранг...

Быллай тауушланы алас-булас эшите, Айдамар бир зат айтыргъа кьарыуун жьйды.

– Ай, жашла, – деп, кьарыусуз селешди. – Сиз ёле тургъан адамны сёзюне тынгылайсыз, терк болугъуз... Айтханыма тынгылагъыз да... – кючю кетип, сёзю ауузунда кьалды. Юсюне сюелип тургъанла бютюнда энишге ийилдиле. – Элге чабаргъа акъ отряд кьуралыпды. Паром суу ортасында кьалгъанды. Атышхан да этгенбиз... Ашыгъыгъыз... Паром аланы кьолларына тюшмесин... Жьжымын кесигиз да кьоюгъуз...

Айдамарны кёзлери ачылгъанлай, эринлери кеслери алларына уюп кьалдыла. Тёртеуленни таматасы буйрукъ берди:

– Лемма бла Леча, барыгъыз. Ишни болушун ангылагъансыз.

Эки атлы, терк окъуна атларына минип, жагъаны ёрге кетдиле.

Къарт кьымылдады, кёкюрегин басып тургъан таш кетгенча, терен солуду.

– Лема, Леча... Кимдиле ала... кимни жашларыдыла?

– Ала мени атамы кьарындашыны жашларыдыла. Аталары Сибирьдеди. Аты да Айдамар эди... – Алай селешген бек сабыр эди, хар сёзю бла ёле тургъан къартны таукел этерге кюрешеди. Алай селеше, ол къартны бетине тейри жарыгъы тийгенча, ол азчыкъ ишаргъанын эследи.

– Аз, кёп жашагъан эсем да, бары жашаууму былайда бу такъыйкьагъа алышыр эдим, – деди къарт. – Энди манга ёлген кьыйын тьойюлдю. Аталары Сибирьдеди дейсиз... Ол былайда сизни аллыгъызда ёле турады. Бу сенсе да, Олбазар... Кимни эсине келлик эди... – Аны кёз чунгурларында, кёкден эки жулдуз келип тюшгенча, эки жилиямукъ тамычы жылтырады.

– Айдамар, Айдамар! – деп кьычырды Олбазар, аны, жерден кесине тартып, кьучакълады. – Тюшюммюдю бу тьонюммюдю? – деди, кёлю тола.

– Ларканы ёлюгю паромда кьалгъанды, – деди Айдамар, – аны алыгъыз да элине элттип, тийишлисича асырагъыз. Мени да тюз былайда, Теркни жагъасында салырсыз жерге.

Терк сууну юсюне танг жарыгъы тийгенде, ёлгенни юсюне дууа тутуп сюелген эр кишилени кёрюрге боллукъ эди.

Тёппеланы Алим кёчюргенди.

КЪАЙТАР МАНГА ОГЪУРЛУЛУКЪ

О, къалай такъырды фатарда,
Таукел атлайма кечеге...
Орамым да къарангы тарда
Сур бушууу бла кечиге.

Кишиден да жокъду болушлукъ –
Къалай эркинди бу зорлукъ.
Бвзынырча да тюйюл шошлукъ,
Алыкъ барча бузуллукъ.

Тюп этип барады бу зорлукъ.
Къайтар манга огъурлулукъ,
Ышаныу да бер, уллу Аллах!
Тилемейме башха бир жукъ...

* * *

Тойсуз суймекликден
Жюрек да жылынмаз.
Къутсузду ахыры – кюлден.
Жылыу да – аз.

Багъыр чапыракъла
Учадыла желде.
Кесим да аладан
Бири болдум жерде.

Кырдык туугъан кюнде
Жашайма жангыдан,
Жарыкъ, таза хауа
Сеземе жанымда.

Алай,
Тюз гуржаба
Кибик, ачыу аугъа
Тюшеме биягъы,
Жарымагъан
Баугъа.

* * *

Кюнню таягъындан
Тангым эшиу эшди.
Мен унутургъа
Бошха да кюрешдинг...

Эрттен сайын мени
Эсге салады нюр.
Бизни уа байлагъан
Оюлмады кёпюр.

Айтхан сёзлерими
Къайдан билликсе сен?

Кёрген тюшлеримден
Къайда бийиксе сен.

Юйде чырагъымы
Ёчюрмей жатханым
Жукъ айтмады санга –
Ма олду жаханым!

Юйде эшиклерим
Этилмей тургъаны
Жукъ айтмайды санга –
Къайдан билгин аны!

Ичген сууум ачы,
Аны зыраф эмтмем.
Башха уа дуниягъа
Кесим жангыз кетмем.

Кече жилип чыкъсам,
Озгъан борчха санай,
Бийикди мурагым –
Жукъ айтмагъан санга.

Сени да биргеме
Ала барлыгымдан,
Сени жокъду хапарынг –
Базни байлагъандан.

Къайдан билликсе сен
Мудах кюнлерими?
Артдан билликсе сен
Бошха кюлгенинги...

* * *

Тал терекден жаратылгъанса,
Дегендиле манга бирде,
Аны мудахлыгъын алгъанса
Тангынг да аз этер жерде.

Алай айтхан манга уа неди!
Эсгер жарыкъ кюлгеними.
Битеу терслик да кесимдеди,
Ачыу этип, жилияма бош;
Къысха жолум кесилгенде да,
Жулдузлагъа болурма къош.

Жюрегингден а айтма кет деп,
Неми да сенсе тѐлеген.
Кѐкде жулдузлагъа тенг эт деп,
Санга кесимем тилеген.

* * *

Кесинг салгъан жараланы
къозгъап кюрешме,
санга береме аланы,
жолда юлешмей.

Жылы эсе да къучагъынг,
саным юшюйдю,
ѐмюр болса да бир чагъынг,
тынны тюшюдю.

Тырман да этме кесинге,
хо, терс да менме!
Къыйын кюнле да келсинле,
алай кечгенме...

Додуланы Аскер кѐчюргенди.

Роза МЕЖИЕВА

* * *

Сен – мени эриген ауанам –
Толмазлыкь умутну юзюгю,
Кенг отоу чорбатха алына,
Сакълауну кийгенме юсюме.
Буз кюннге къарагъанча, къарап,
Эрисем а, къаным жан жылыу
Элтирик эди къан тамыргъа,
Ачыуну букъдура да жылмы?
Ма анда кёзлерим жарыкъны
Къучакълар эдиле татыулу,
Сора мен ауанам жылыныр
Табагъа къальерем табылып.
Толмазлыкь умутла къоймаздан,
Кюн-кече агуман болгъанлай,
Гюлледен бир кысым кысмаздан
Айланаса, жолунг да – къурлай.
Не медет – къууанчым, жарсыуум,
Барысы да сени биргенге,
Сюймеклик узакъдан жарыса,
Жолланы кыдырыр тёммегинг.

ТАЛ ТЕРЕКТЕ

Атангдан, анангдан да ёксюз
Къалгъанча, сюелесе мудах.
Жазынгы хорлагъан кибик кюз,
Тынгылауну этип къойдунг тах.

Ол мылы, ол ауур кёкледен
Булутла эндиле энишге.
Сууукъ кюз урлады кёклюкню,
Мыйыгъа, акъылгъа эшиле.

Мени да мудахлыкь, сенича
Тумалап – отуму да кюйсюз,
Болгъанма ёксюзлюк жетгенча,
Къалгъанча болгъанма мен юйсюз.

* * *

Ариула болсунла бу жерле,
Жазлада, хауасы да ариу, –
Ол тюшген жараны жүрекге
Сау этер кюч жокьду, не кьарыу.

Суулары битдирип агъаз от,
Талада да чакъсын гюлханий,
Бары бир – алдамаз мени ол,
Жанымы сёзюдю айтханым.

Ёлюмсюзю жаны адамны,
Этибизди ачыу чекгени.
Тышында элгенеме дайым,
Да туююлмеми мен чеченли!

* * *

Жашауну – кёп ингири,
Жокьду ортада акълыкъ,
Чакъырмайбыз бир бирни
Чай ичерге, ушакъгъа.
Назму айтыуму дейсе,
Сырмы, – кетдиле кёзден,
Сюймеклигибиз кесин
Жашырды экибизден.
Чемоданда – бир сапын,
Назмучугъум, гюлменди,
Бирини жокъ багъасы,
Олду кьалгъаны сенден.
Кёк да хазна таралсын,
Бизникича, – жауунлу...
Чеченден айырылсын
Мени суймеген жауум.

* * *

Сёз жашауну баууруду! –
Тюз эсе ол демеклик,
Сора мендамы болурма
Жашауну тюрлендирлик?
Тюзетип терс затларымы,
Зат жаратсам жангьдан,
Аллах, сени атларынгы
Эрикмезем махтаудан.

ЖЫРЫН БѐЛМЕТЕН ЧЫНАР

Ахматова Раисагъа

Жигитлени жигитликлерин сынап,
 Даурбасла билдирген кенгликде,
 Жырын бѐлмегенлей, бир ариу чынар
 Ёсе эди таула этеклеринде.

Жырына татлыкъсынып ол чынарны,
 Жер-жерледен келе эдиле бери,
 Жыйылыргъа суйгенча дуния бары,
 Санап саны жокъ эди келликлени.

Жумушун жай бошады да, кюз келди,
 Къан къуса, агъадыла чапыракъла,
 Ызы бла ие болду къыш элде,
 Жамладыла юй башланы акъ къарла.

Жашауда хар затны да бар ахыры,
 Не аламат башланган иш болса да,
 Чынарны бирде юзюлдю жыры,
 Тауушу чыкъмайды, жал ким барса да.

Эсибизде уа къалгъанды ауазы,
 Арадан ол жырланмагъан кюн озмай,
 Андан зыгытланып, кюннге узала,
 Жырлайды ариу чапыракълы Роза.

Гуртуланы Салих кѐчюргенди.

* * *

Къыйынсыз бир зат келмеди къолума,
Тап, чѣпню да алмадым жерден ёрге.
Эшмелериме къырауну къоннганы –
Къыйыныма саугъады, къадар берген.

Кѣп жилигъанма... Да мен да адамма,
Адамгъа уа жилиу, къууанч да – тѣре.
Алай, мен, тынчлыкъгъа бир да алданмай,
Туманны жыргъанма кюннге ётерге.

Санамагъанма къыйын кюнлерими.
Жыгъылсам да, бола аякъ юсюме,
Мени ачитханны терк унутама,
Ариу сѣз айтхан а – энтта эсимде.

Жолну сыйдамындан да жокъ магъана,
Жылла умутлагъа элте баргъанда.
Жашауу сынам болмаса уа багъананг,
Онгуз болурса насып табылгъанда.

Къарамайма жауунлагъа, къаргъа да, –
Къалмаз алагъа да кючюм къарымай.
Мен адамма, мени жолум алгъады,
Тыйгъычланы женгерге деп барама.

* * *

Тереземи ачдым кѣкге,
Жулдузлагъа ачдым аны –
Будай татыуу ётмекни
Кирсин, бети да аламны.

Тарыкъмай, къоркъмай, ёкюнмей,
Сюрюме жашау сабанын.
Заманны жюгюн кѣтюрмей,
Къадарыма къатсын жаным.

Къуш болуп, кѣкню бийлесем,
Мирзеу урлукъну сепгенча,
Жер башына жырла сепсем,
Ала, баш къусуп, ёсерча,

Сора жолум болгъанды де.
Жел да улусун аямай,
Мен а, ишими бѣлмезден,
Жулдузлагъа жол салырма.

АЧЫКЪ СЕЗ

Сюймеклигим ётюрюк тюйюл эди,
 Букьдургъан да этмегенме кишиден.
 Намысымча тазалыгъын эл билди,
 Ол бир жаннга женгдирмеди кючлюден.

Букьдурмайма – багъа тюшгенди кеси,
 Чексиз эди, акъылгъа сыйынмагъан.
 Мен санга жумушакълыкъ эте эсем,
 Жумушакълыкъны ол бергенди, ийнан.

Мен ёхтемме, жигитме аны бла,
 Ол сакълагъанды мени, кююнун ача.
 Энтта биргесинеме жаным бла,
 Суу кесини жагъалары блача.

ЖЮРЕТИМ, АЙТЧЫ МАНТА

Уяна келген кюнден жылынды чыкъ,
 Къанатлы агъач кюулакъны жамлады.
 Къанкъаз кибики, сюзюле акъырынчыкъ,
 Булутла жыйыны кёкге жайылды.

Къарачыгъыз, зыгытчыкъла чыкъдыла.
 Танг сыпхарылады кёк талалагъа.
 Неденди, жюрегим, бу ачыгъанынг?
 Неди бу жашау бла талашханынг?

Чыкъ тамычы юсюнде жаз белгиси.
 Шорхулдайды Аргун, сынаиды кючюн,
 Аны азат теренинде – танг кеси,
 Хар тамычы кёзчюкде – гитче кючюк.

Къарачы ол деменгили таулагъа,
 Акъсакбал алауганлача сюелген.
 Неди, жюрегим, ичингден талагъан?
 Сени жарсыуунг да нени юсюнден?

Къарачы, – сени да бюгюн бу тангны
 Тейри кылычха миндирген кезиую.
 Мудахлыкъны кёргюзтме бюгюн манга,
 Бюгюн – быллай жарыкъ тангны кёзюнде.

Гуртуланы Салих кёчюргенди.

Насыпдан тюнгюлген заманла

Бююн мени кьолума кьалам алдыргъан бу сиз кьрген эски суратдагъы адамланы кьадарларыны юсюнден керти хапар айтыр акъылгъа келгеними себебиди. Сурагъ Къыргъыстанны Исси-Кёл областыны Григорьевка элинде 1963 алыннганды. Былайда ол адамла кимле болгъанларын айтып кьояйым.

Ал тизгинде (солдан онгнга): Солтанланы Жамболат, Созайланы Матген, Чеккеланы Шалукъ, уйгъурлу киши (Чынгызхан деучю эдиле анга шухълары): Экинчи тизгинде (солдан онгнга): Хочуланы Ахмат, Аттоланы Юсюп, Солтанланы Келлет, Ботталаны Салих.

Чеккеланы Шалукъ Уллу Ата журт урушха кьатышхан адамды. Ол кьазауатдан 1947 жылда кьайтханды. Шалукъ ишлерге суйген, уллугъа, гитчеге да намыс берген, аладан да намыс, хурмет тапхан инсан эди. Ол кьазауатдан кьайтханлай окъуна, «жангы жашау» колхозда ишге жигер суюлды, атын иги бла айтдырады. Андан эди миллетге эркинлик берилгенден сора Шалукъ Кавказгъа атланнганында, мюлкню элни оноучулары аны кетмезин кьор-садагъа болуп тилегенелери. Болсада таулу кишини жюреги таугъа тартдырады – туугъан жерини бир затха да алышмазын ангылатады Къыргъыстанда анга намыс берген оноучулагъа.

Сора, кьечюп келип, Бызынгыда жашап башлагъанында, дунягъа жангъдан туугъанча болады. Иш кёллююгю, алгъа учунуу аны адамлыкъ даражасын бююндо бек кьетюредиле. Бююнлюкде да бызынгычыла аны атын жалаанда иги бла сагъынадыла. Ол а кьаллай насыпды туугъаннга, туудукъгъа да.

Солтанланы Шаухалны жашы Жамболат, ол юй бийчеси Ботталаны Бек-

мырзаны кызы Фатимат бла бирге төрт жаш ёсдюргенди. Мухаммат, Келлет, Келлимет, Ёзюка.

Жашланы таматасы – Мухаммат Уллу Ата журт урушда кынын-жанын да аямаганды. Ол, фашистле бла жигитча сермеше, уруш аулагында ёлгенди.

Шыккычы жашны батырлыгына саугалары шагъатлыкь этедиле. Фатимат жашыны письмоларына букьу кьондурмай сакълаганды, кеси дуниядан кетгинчи.

- Солтанланы Жамболатны юйюрю сюрюннге дери Холам-Бызынгы районуну Шыккы элинде жашаганды, - дейди Кючменланы Ачан. -Ол кеси да кьолундан келген, Холам-Бызынгы ауузунда угъай, Чегемде, Малкьарда да аты иги бла айтылган, намысы, сыйы да жюрюген адам болганды. Ол, кьарындашлары Жарахмат, Ахмат бла бирге кьош болуп, бир кьой сюрюуню жюрютгенди.

Бир жол чегемли киши Булунгудан ат бла ыфчык бла аууп, Шыккы элни жайлыгында кьойчу кьошха келип, Жамболатны сураганды.

- Тейри, кьонакь, кьошну таматасы жумуш бла элге эннгенди, - дегенди Ахмат, Жамболатны гитче кьарындашы.

- Аллах-Аллах, не тапсыз болду. Жамболат бек керек эди. Анга жумушум бар эди. Энди не этейим, ишим тамамланмай, жартылай кьалады. Аллах нек буюргъан болмаз манга Жамболатха тюберге? Аллаи бир жол кьыдырып келип, кьыйналып, - деп, жарсыганды кьонакь.

- Чегемли, жюрегинги аллай бир нек кьыйнайса, Жамболатха айтырыкь жумушунгу манга айт да кьой. Бу кьошда менме шёндю тамата. Сени тилегинги толтурур ючюн кьолумдан келгенни аямам, - деп, Ахмат Чегемден келген кьонакьгъа чам этгенди.

...Алай бла кьарындашла мюлкню бир кьойчу кьошунда бет жарыкьлы ишлей турадыла. Заман жаз башына жууукьлаша келеди. Колхозну озгъан жылда ишини юсюнден жыйылыгу этерге Холам-Бызынгы райондан кьуллукьчу келеди. Шыккычыла жыйылып, жетишимлеринден, кемчиликлеринден да шарт юлгюле келтирип, тынгылы айтадыла. Жыйылыгуда кёпле сёлешедиле. Мюлкге тамата айырыргъа жетгенде, шыккычыла бир кибик ыразылыкьда Чкалов атлы колхозгъа председателгьге Солтанланы Жарахматны айырадыла.

Солтан улу мюлкге тап оноу этеди, халкьны ишге уста тизеди, малчылыкьда болдургъан уллу жетишимлери ючюн Чкалов атлы колхоз кёчюучю Кызыл байракь бла саугаланады. Саугъаны кьууанчын этерге хазырланадыла шыккычыла. Алай, билмей тургъанлай, Шыккыгъа солдатла киредиле. Аланы таматары:

- Сизни кёчюрген этебиз, - дейди. – Кьурманлыкьгъа этилген сыраны солдатла кьууанып ичедиле. Эл а кьозгалгъан гумулжук уягъа ушайды. Ма алай, билмей тургъанлай, келип кьалады кьыйынлыкь халкьгъа.

...Бу кёчюнчю халкьны жигит жашлары уа немис фашистле бла жанларын, кьанларын аямай уруш эте эдиле. Ала билмейдиле кьарт аталары, аппалары, ынналары, сабийлери Орта Азиягъа бла Кьзахстаннга кёчюрюлгенлерин.

Башында айта келгенибизча, Солтанланы Жамболат, Жарахмат, Ахмат иш ахлусу, халкъ намыс берген, къолайлы адамла болгъандыла. Жарахмат кѣчгенде колхозну председателини мухурун кимге берирге билмей, биргесине сюргюннге алып баргъанды. Ол анда, КПСС-ни райкомуна барып, Шыкъыда Чикалов атлы колхозну мухурун партия къуллукъчугъа аманатха бергенди.

Жамболат кѣчгюнчоде да абызырамагъанды, нек дегенде, кишилиги хорлап. Ол тамблагъы кюнню сагъышын да эте билгенди. Бу акъыллы шыкъычы узакъ жолгъа атланганларын ангылап, азыкъ, юс кийим, башха керекли затладан да кѣбюрек алыргъа кюрешгенди. Кѣчюрюрге Шыкъыгъа келген солдатла да, Солтанланы юйюрге артыкъ хыны этмегендиле. Жамболатны тамата жашы Мухамматны аскер кийимлери бла суратын кѣргенлери ючюн ариу сѣлеше болур эдиле солдатла.

Сюргюннге Жамболат поезд бла баргъан заманында къатында къарт кишилеге, тиширыулагъа, сабийлеге – болушлукъ кереклилеге эс бургъанды. Вагонда болгъан адамлагъа жол азыгъындан юлюш этгенди, жюреклерин жапсарырча, ариу сѣлешгенди. Ташча ауур къайгъы башларындан басып, жилягъанлагъа да кѣл этдиргенди.

- Исыкъ-Кѣлно кюн батхан жанына жетгенлей, темир жол тауусулады. Алайда юйюрлени къайсысы, къайсы къыргъыз, орус элге барлыгъы тохташдырылады. Сора, андан ары кемеле, машинала, арбала бла да барыргъа тюшеди. Биз алгъа тау ичинде орналгъан агъач мюлкге тюшебиз. Кертиси бла да, алайны жери, хауасы да ариу, кеси да Холам-Бызынгы ауузуну табийгъатына бир бек ушай эди. Анда бир кесек кечиннгенден сора, алайдан оналты километр энишге, Исыкъ-Кѣл таба энебиз. Ол заманда «Артель промышленность» деп организация бар эди. Анда жашау этип башлайбыз, - деп эсгереди Ёзюка.

Ёзюка къарындашланы бек гитчелери эди. Бюгюнлюкде Жамболат бла Фатиматны юйюрлеринде сау-саламат жашап тургъан олду. Ёмюрю узакъ болсун.

Солтанланы Ёзюка бла Хапаланы Фатимат жаш бла къыз ёсдюргендиле. Жашлары Асланды. Аны бийик билими барды. Предприниматель болуп ишлейди. Къызлары Аминат Къабарты-Малкъар къырал университетни орус, малкъар бѣломюн бошагъанды. Шѣндю юридический факультетде заочно окъуйду. Ёзюка заманы жетип, пенсиягъа чыкъгъанды. Фатимат Бызынгыны орта школунда устаз болуп ишлейди.

Солтанланы Келлетни он сабийинден оналты туудугъу барды.

- Жамауат, башыгъызгъа ышанмагъыз, кечеди, кюндю деп къарамай, ишни да айырмай, хайт дерге кюрешигиз. Урунган адам ачдан ёллюк тойюлдю. Тамбла халкъны артха къайтарлыкъдыла, - деген хапаргъа алданмагъыз, ол ётюрюкдю – деп, Жамболат жамауатха акъыл сѣзюн ангылатыр ючюн кючюн аямагъанды. – Алай эртте-кеч болса да Кавказгъа къайтырыгъыбызгъа уа ийнаныгъыз.

1945 жылда «Артель Промышленностьда» тамата Фисенко Сергей Иванович эди. Ол иги къайгырыулу оноучу, кѣчгюнчолеге жарыкъ тюбеп, ариу сѣз айтып, ырысхы жаны бла да къолундан келгенича болушханды. Предприятяны агъач керекле ишлеген цехлери, арбала ишлеген мастерскойлары,

гюрбежиси, тюрлю-тюрлю битимледен, чеплеуден жау этген зоводу болуучу эдиле. Алада ишлегенлени кёбюсю кёчгюнчюле, ала хар ай сайын белгиленген планларын артыгыы бла толуп тургандыла.

Ол жерде эрттеден бери жашау этип келгенле: кыргыззылыланы, орус-улуланы, немислилиле малкърлыланы жигерликлерине бек сейир этгендиле. Ол, гитче элчикде жашаган миллетлени келечилери бир бирине къарындашлача, эгешлеча алай иги болгандыла.

Ол «Артель промышленность» деген элде, жангыз бир орам бар эди. Ол А. С. Пушкинни атын жюрюте эди. Аны эки жаны бла биз, кёчгюнчюле, акъ терекле орнатабыз. Бизге юй тюплени да, ол орамны эки жанында береди. Анда бизден сора да Аттоланы Хасым, Аттоланы Адрахман, Ботталаны Алим, Ботталаны Токъалай, Ботталаны Укай, Толгъурланы Таусолтан, Толгъурланы Мачакъ, Толгъурланы Мажит, Кечменланы Наму, Рахайланы Жюнос, Рахайланы Абдулкерим дагыда башхала жашагандыла, - дейди Ёзюка. Бир-бирлени барысыны да атларын айталмагъаным ючюн кечгинлик берсинле.

Жамболатны бла кыргыззылыланы араларында ышаныурукъ кюнден-кюннге кючлене баргъаны себепли, кьонакъбайла таулу кишиге энчи эс бургандыла. Кьоншуда Къашат деген элни таматасы Къадыркьул Солтан улуна жаяу жюрюме деп, иери бла сауугъага ат береди. Ол 1945 жылда эди. Жамболат ол ат бла кьоншуда колхозланы, совхозланы таматаларына барып, ала бла терк-терк тюбешеди, шуёхлукъ жюрютеди. «Бу уллу кыйынлыкъга тюшген миллетими адамларына бираз окъуна болушлукъ эталсам эди, деп кюреше эди.

«Артель промышленностьдан» энишгерек барып, Григорьевка деген элде «Жангы жашау» колхозда да малчыла, сабанчыла болуп, кёчгюнчюле ишлей эдиле. Жамболат аланы да ахшы таный эди. Аны себепли ол мюлкню таматасы Игнат Иванович Рогачев бла да терк-терк тюбеше, таулулагъа иги эс бурурун, болушурун тилегенлей турады.

Башында айта келгенибизча бу акъыллы киши элни таулагъа айланган баш жанында ахшы жашау журт, кьойла, тууарла да сатып алады. Кьойлагъа Келемет деген жашы мал орун ишлейди, къарайды. Ол уста кьуру кеслерини малларын угъай, башха таулуланы кьойларын да кечиндиргенди. Жамболат ол ишлери бла тынчайып кьалмайды. Кьоншуда Къашат деген элде мюлкню жерлеринден ортакъга сюрюю жер алып, алада арпа, картоф ёсдюрюю бла кюрешеди.

Ол, башха кёчгюнчюлеге да:

- Кыргыззылыладан сюрюю жер алып берейим, не будай, не арпа, не картоф ёсдюрююгюз, - деп кюрешгенди. Жамболатны айтханын этгенле, этмегенле да болдула. Бир элден экинчисине беш жюз метр окъуна болса да, комендантан эркинликсиз барсанг, жууапха тарга эдиле. Аллай кыйын заманда шыкыгычы жашны къллукъга салгъанларына сейир этерча эди.

Солтанланы Жамболатны жашы Келлет «Артель промышленностьха» директор болгъанлай ишни кьолгъа кьаты алады.

Столла, шинтикле, шкафла, шифонерле, эшикле, терезеле дагыда кёп башха затла этген цехни кысха заманны ичинде алчыланы санына чыгъа-

рады. Келлет ишге кѣп таулу жашланы алады, юйретеди. Аланы Оракъланы Башир, Солтанланы Ёзюка, Аттоланы Назир, Юсюп, Чочайланы Мачу, Рамазан, Созайланы Исхакъ дагыда башхала эдиле.

- Суратда Аттоланы Хасымны жашы Юсюп да барды. Аны юсюнден бир-эки сѣз айтыргъа суйме - дейди Ёзюка. - Ол дуниясын алышханды, Жаннетли болсун. Юсюпге да жашау, ачы чайырын чайнатыр, кыйынлыкъ сынатыр ючюн кыймагъанды. Мени къарындашым Келлет пенсиягъа чыкыгъанда кеси ишлеген кзулукъгъа Атто улун салдыргъанды. Организацияны аты да тюрленген эди. Анда ишлегенле орусула бла кыргызлыла эдиле. Ала, Юсюпню оноуна сыйынып, производства ишни махтаугъа тийишли бардырып тургъанларына мен шагъатма. Юсюпню тегерекде, Григорьевка деген элде да ахшы таный эдиле. Анда Атто улуну намысы, сыйы иги жорюй эди. Ёлгюнчю, кзуллугъунда ишлеп тургъанды. Юсюпню ахшы юйюрю да барды: юй бийчеси Катя, жашлары Алик, Алий, кызылары Фатимат, Тамара, Света, сора туудуклары, ала да ким да юлгю алырча, аллай ахшы адамладыла, - деп эсгереди Ёкюка.

Ёзюка 1945 жылдан 1955 жылгъа дери агъач уста болуп ишлегенди. 1955 жылдан пенсиягъа чыкыгъынчы, шофѳр болуп тургъанды. Ол Иссык-Кѣлню тийресинде жетмеген жери хазна кългъан болмаз. Ёзюка мешинасы бла Кыргызстанны жолларында къллай бир километр айланнганын киши да эсеплеп айталмаз. Аллахха шукур, бир жерде тырнагъы да ачымагъанды. Элде, сахарда да кыргызлыла жашха жарыкъ тюбегендиле, намыс бергендиле.

Кѣчгюнчюлюк насыпдан тюнгюлген заманла эдиле. Энди аллай кыйынлыкъны бир миллет да сынамасын. Бу ариу, берекетли, жаннетча жерибизде, хар таулу юйюрюню насып, кзууанч жарытсын.

***АТТОЛАНЫ Магомед,
КъМР-ни сыйлы журналисти,
КъЧР-ны культурасыны
сыйлы кзулукъчусу.***

Сюргюнде этилген кюйле

«Къартларыбыз эсерттип, жашларыбыз китапла жазарла».

Бу осуят айтыу, заман кяллай бир озса да, магъаналары, акъылман къартларыбызны суратлары, атлары миллетни эсинде ёмюрлюк сыфатладыла.

20-чы ёмюрню 40-чы жылларында къарачай-малкъар халкъгъа жетген сынам-кёчгюнчюлюк азабы - эндиге дери битеу дуния тарыхында тюбемеген зорлукъ эди. Ол 14 жыл узуну азап жолну чекген адамланы сынагъан, чекген къыйынлыкъларын эслерине тюшюре, кёзлери жилямукъдан тола, эринлери къалтырап, кёзюнге къарасала, сени да санларынг жызылдайдыла. Кёзден чыккъан ачыу жилямукъну сюртюрююнг келеди. Кяллай сёз табып жюреклерин жапсарыргъа билмей, арсар болуп кяласа. «Къыралым халкъына чапханды», «Ит къойланы ашап, мыллыкдан тойгъанды», - деп бошдан айтмагъанларын англай, сагъышха бёленесе.

Сюргюн жыллада этилген кюйлени мен кесим окъутхан студентле бла талай жылны Къарачай элдеде эсли къартларыбызны жюрек жараларын жангырта, жыйгъанбыз. Аланы хар бири бла ушакъ эте, сынагъан къыйынлыкълары кёз аллыбызда сурат болуп кялгъанды. Ол асыры да къыйын сынам эди.

Материалларыбызны бир къаууму эсленген халатла бла «Кёчгюнчюле эсертмеси» деген китапда басмалангъандыла. Тюбеген халатланы да тюзете, биз кюйлени жангыдан басмагъа хазырлагъанбыз. Аны бла бирге, къазауат жолланы азапларын, къыйынлыкъларын сынагъан, уруш жоллада къазауатда эр кишиле бла бирге жау бла сермешген тиширыуларыбызгъа этилген кюйлени да китапха салыргъа тийишли кёребиз.

Не заманда да таулу тиширыуну сыйы бийикде болгъанына ол кюйле шагъатдыла. Тарыхда белгили «Къызла кюйген къаяла». Къыйынлыкъ, зорлукъ жетген кезиуде намысларын сакълай – ёлюмню сайлагъандыла. «Аман жандан бет ашхы, намыс ашхы» деген бурунгу айтыгъа кертилей кялгъандыла.

Ол бизни энчи миллет сырыбыз болмаса, къазауат тюздеде жаралыланы отдан чыгъаргъан санитар тиширыулары полевой госпитальлада врач тиширыуларыбызны юсюнден этилген кюйледе, жырлада да тиширыуну сыйына, намысына уллу орун берилмез эди. «Эрге барыргъа эркинлик бер анам, мында къызлай тургъан къыйынды...» Письмодан алыннган сёзле.

Бусагъатда жазычуларыбыз чыгъармаларында аланы сыфатларын хайырландырса, бек толу, ийнамлы, суююмлю да литература сыфатла боллукъ эдиле. «Минги Тау» журнал бу китабында басмалагъан жырланы-кюйлени биз окъуучулагъа тежеген материалларыбызны Борлакъланы Даутадан, Семенланы Абдулдан, Биджиланы Ахъядан, Ортабайланы Нурсиядан, Жукъланы Назифадан, Алакъайланы Апалистандан, Хатуланы Гульпандан, Чотчаланы Нузурхандан, Чотчаланы Сакинатдан жазып алгъанбыз.

**МАГУЛАЛАНЫ Фарида,
Къарачай-Черкес къырал
университетни тамата устазы.**

Къайдалла халал тенглерим?

Ачылмаз кирит салыннганды дейле
Атам Ильясны юйюне,
Сиз тынгылагъыз, мен да айтайым,
Худжу Азияны кюйюне.

Башымы салып, мен жатама
Азияны темир жолунда,
Ах, биз жарлыла къалай жашарыкъбыз
Узакъ Азияны къолунда.

Биз да жашагъан бу элдеде
Узбеклилле кёбюсю.
Анам мында ёлюп, атам анда ёлюп,
Кёралмадым анамы ёлюсюн.

Узбекистан элибиз, топуракъ юйюбюз –
Адам мында къалай жашайды?
Кюн кыздырып, тылпыуунг тыйылып,
Шашмай жаханымге ушайды.

Кавказ таула бла Азия таула,
Аралары кюмлу саз болуп.
Биз жарыла къалай жашарыкъбыз,
Жаш жүрегибиз аз болуп?

Къолайсызгъа жетген кюнюмде
Къобузум болад негерим.
Тарыгъыуларымы айтып жыларгъа
Къайдалла халал тенглерим?

Къуш тюгюнлей чачдыла

Танг аласында аскерчи солдатла
Эшиклени къаты къакъдыла,
Юйден чыгъардыла, эшиклерибизге
Къара киритлени такъдыла.

Аскерчи солдатла – ибилис суратла –
Сормайын, юйлеге кирдиле,
Сюнгюню учу бла, сауутну кючю бла
Алларына салып сюрдюле.

Жаулары сюргенча, сюрюп чыгъардыла
Законсуз, къагъытсыз-къаламсыз.
Эр кишиле жылай, тиширыула сарнай,
Жолгъа да чыкъгъанбыз амалсыз.

Ата жургубуздан биз чыгъып барабыз
Саналып къырал жаулагъа.
Къыбылагъа къарап «сау къалыгъыз» дедик
Шоркъа суула бла таулагъа.

Саутлу аскерле, ушай башкесерге,
Тёгерегибизни тыйдыла.
Малланы сюргенча, сюрюп келдиле да,
Темир вагонлагъа жыйдыла.

Бизни жер юсюнде кьоярыкъ болмазла,
Кьуярыкъ болурла тенгизге.
Этилген зорлукъну, жетген кьыйынлыкъны
Айтып айталмайма мен сизге.

Быллай кьыйынлыкъ бизге кьайдан тюшдю,
Кёкден тюшген кибик элия?
Бу кьыйынлыкъны бизге жетдирген –
Ит Сталин, мурдар Берия.

Кёк да кюкюреди, жер да титиреди,
Къан жилямукъ жауду таулада.
Итле стауатда улуй къалдыла,
Сюрюуле къалдыла баулада.

Къайры келтирдиле, къачан жетдирдиле?
Вагон эшиклени ачдыла,
Узакъ Азияны къумлу тюзлерине
Къуш тюгюнлей этип чачдыла.

Къара чачым акъ болду

Сен да къуллугъунгда ишлей а тургъанлай.
Военкоматха элтдиле.
Машиналагъа къаланып, жашла
Саулай да аскерге кетдиле.

Училищеге салгъандыла сени
Командирликни билирге.
Биз да къууанып, бир айынг къалгъан эди,
Сени отпускагъа келирге.

Бизни кьыралыбыз къазауат этерге суюмей,
Договор этип кюрешди.
Билмей тургъанлай: «Къанлы Гитлер чапды» – деп
Радио сёлешди.

Атлы Аскерде командир болгъанса,
«Алгъа» команданы бергенсе.
Барыбызны да эсинге тюшюрюп,
Улуу къазауатха киргенсе.

«Бой за Родину, бой за Сталина» -
Деп, къазауатха киргенсе.
Ариу къатынынга, сабий жашчыгъынга
Сталин не этгенин билмейсе!

Къыркъ биринчи жылда жигит таулула деп,
Жашланы жыйдыла элледен.
Ала къазауатда къан теге тургъанлай,
Сталин кечюрдю жерледен.

Жарлы жашла къазауат этелле,
Боранлада, къарлада.
Гюнахсыз сабийле, къарыусуз къартла
Баралла тууар вагонлада.

Артыкълыкъ жетген жарлы Къарачай
Къаллай къыйынлыкъ сынады?!
Жаралы болуп къайтхан солдат
Юйдегисин тапмай жилиды.

Ата журт ючюн къазауатда
Къаллай жигит жашла къурудула.
Атала, анала аланы сабийлерин
Азияда ашдан къырдыла.

Аллынга къарай, сени сакълап жилий,
Къара чачым акъ болду.
Дуния таныгъан командир къарындашым
Герман къазауатда тас болду.

Ананг аллынга къарайды

Сталинни буйругъу барды
Сени фронтдан алыргъа,
Эки къолунгу байлагъанча этип,
Элтип баракъгъа салыргъа.

Къолунг, аягъынг байланып келип,
Терек тамырла къазаса.
Мен мында къаллыкъ болурма деп,
Жарлы ананга письмо жазаса.

Ичине оюлсун бу хужу тайга –
Адамны чайнамай жутады.
Снаряд берирге юйреннген къолунг
Энди быччы сапны тутады.

Ёлме, тенгчигим, мени халал тенгчигим,
Ёлсек, биргелей ёлейик.
Кетер болжалыбыз жетгенди дейле,
Кел, аналагъа кетейик.

Къолунгу эмген ол ачыкъ жара
Ёпкелеринге жетгенди.
Тарала-жилай, тенгим Магомет
Ах, бу дуниядан кетгенди.

Ой, кёк да туман-чарс болгъанды,
Тайга чегети къаралып.

Тенгим Магометни жылауун этеме,
Хужу тайгада таралып.

Сау сегиз жылны, ой, халал тенгим
Ананг аллынга къарайды.

Урушда алгъан майдалларынгы
Тер къатханларын жалайды.

Ой, бир насыплы къайытыр

Ой, бир насыплы къайытыр, – дейдиле,
Туугъан, жашагъан элине.
Иги тынгылагъыз, эжиу этигиз,
Жарлы Къарачайны кюйюне.

Къарачай жашагъан тауланы башы да
Къалай ариу эди, къар эди!
Ой, кызла, жашла, бир сагыш этигиз,
Къаллай заманыбыз бар эди!

Къарачай туруучу ол ышыкъ ёзенле
Къыйынлыкъдан къалай толдула?
Жаратылып ёсген ата журтубуздан
Къысха айырыпмы къойдула?

Къатынла, сабийле, къартла барадыла
Ах, машиналагъа къаланып.
Атала, анала сарын саладыла,
Бу Кавказ таулагъа аралып.

Да эшелонлагъа алай къуядыла
Бири-бирибизден айырып.
Къарачай къалмасын деп алай излейдиле,
Сау Север Кавказгъа жайылып.

Ах, дыдай, Аллах, биз къалай этейик?
Къаллай учузлукъ жетгенди.
Кёлюбюз а энди ах кимден къалсын?
Бу оноуну уа ким этгенди?

Бу мал вагонлада ах, алай барабыз,
Бири бирибизге кёл этип.
Анала, балала бир кемсиз жилийла,
Бир бирлеринден кенг этип.

Ючюнчю кюнубюз бу жолда толургъа
Биз туугъан тауланы кёребиз.
Ой, зауаллы къартла бир тилек тилегиз,
Биз бир кыйынлыкъгъа тубейбиз.

Бешинчи кюнубюз бу жолда болургъа
Сталинград шахаргъа келгенбиз.
Ой, зауаллы къартла, ийман чакъыртыгъыз
Ма Волга кёпюрге мингенбиз.

Да Кавказ таулагъа ушай кёре эдим
Бу Урал тауланы хауасы
Герман къазауатда къалып а кетдиле
Ах, бир кёп жарлыны баласы.

Хужу вагонлада бир аман къыйынды,
Аш да, суу да жетмей ёлебиз.
Ёлгенибизни эшелондан узата
Мутхуз къум тюзледе келебиз.

Ой, таза хауада ёсген жарлы таулула
Мында басдырылмай жаталла,
ЦК да энтда билмейин туралла
Халкъны кимле, къалай саталла.

* * *

Ортабызда чегет, аллыбызда чегет,
Къара чегетге къарасам,
Къарындашларынга ырысла дейдиле,
Къычырыкъ этип жилясам.

Къарындашларыма мен ырыслар эдим,
Тюрмеде анама не этейим
Туурабызгъа чыгъып, къош салгъанса, атам,
Жанынга женгил жетейим.

Мен мадарымы тауусханма, къызла,
Бауурумдан жерге жатмасам,
Езге мадарымы тауусуп бошадым
Башымы суугъа атмасам.

Башымы суугъа мен атар эдим,
Ызымдан излей ким барыр?
Анам Соловкада, къарындашларым чегетде,
Къазып, къабырыма ким салыр?

Темирболатланы Зояны кюю

Сиз тынгылагъыз, мен да айтайым
Кесиме этген кюююмю
Бир уллу къайгъы салып барама
Мен туууп ёсген элиме.

Врач болама дедим да, анам,
Башыма палах алгъанма.
Тенг къызларымдан, багъалы тенгледен
Узакъ айырылып къалгъанма.

Эрттен бла эртте, сагъат сегизде
Мешина келди жолума.
Комиссар кеси чыгъарып берди
Анам, повесткамы къолума.

Ол да повесткада алай жазады
«Хайда, бусагъат тебре», - деп.
Мен жарлыны ким кьаргъагъан болур эди,
«Ахшы муратынга жетме», - деп.

Алып барып мен кыйынлыны,
Ах, казармагъа салдыла.
Табаныма жетген чачымы
Тюбю бла кесип алдыла.

Къыз кийимлерими тешип, ой анам,
Аскер кийимле бердиле.
Къазауат тюзледе жара байларыкъса деп,
«Полевой врач» дедиле.

Къазауат тюзледе айланама, анам,
Мен жаралыланы байлайма.
Юч кьарындашымы бирин тапсам деп,
Хар жаралыгъа кьарайма.

Башымдан окъла бузча жауадыла,
Мен окопада жатама.
Чыкъмагъан жаны ичинде, анам,
Гитче кьарындашымы табама.

Кеси ёмюрюме мен ийнанмаучу эдим,
Шукурла болсун Аллахха.
Энди уа ёлген терем болса да,
Кьарындашчыгъым салыр кьабыргъа.

Мени юсюмде военный куртка
Аны жагъасы тыйынды.
Эрге барыргъа эркинлик бер, анам,
Мында къызлай тургъан кыйынды.

Юйюбюзден келген письмону
Кече арасында алгъанма.
Берген сютюнге разы бол, анам,
Татар профессоргъа баргъанма.

Мени хапарымы эшитген тенглерим,
Ала ышарырла, кюлюрле.
Саулай полкъда тиширыу кесимме –
Андан сагъыш этип билирле.

Ёлген хапарымы эшитсегиз, анам,
Анда садакъа берирсиз.
Чилле жаулугъуму, тикген чепкеними
Мени кёзюмден кёрюсюз...

ТОКУМАЛАНЫ Жагъафар

АХЫР ЖОЛОУЧУЛУКЪ

Эки бѐлюмлю пьеса

ИШГЕ КЪАТЫШХАНЛА

1. Автор
2. Владимир Махмудович
3. Хасан Жандарович
4. Министр
5. Нажмудин - район башчы
6. Танзий - жазыучу
7. Салим - жазыучу
8. Асхат - жазыучу
10. Людмила - Къзахстанда жашагъан таулу тиширыу.
11. Гульнара - Къзахстанны Президентини келечиси.
12. Къаратабанов - аманлыкъчыланы жыйымдыкъ сыфаты.
13. Кязим – (сау заманы, ауанасы, ауазы).
14. Къайсын – (ауанасы).
15. Керим – (ауанасы).
16. Бекмурза (Пачев) – (ауанасы).
17. Эфенди.
18. Къудурет ауазы.

Биринчи акт

Авансцена

Къолунда да китабы бла, авансценагъа автор чыгъады.

А в т о р: Дунияда аллай базман болса эди дейме, халкъла сынагъан къыйынлыкъланы ёнчелерча. Алай ол базман, къурчдан, ташдан окъуна болса да ууалыр эди дейме, мени халкъым сынагъан ауурлукъну кётюралмай! Аны ючюн а, халкъым, сен келесе ёмюрлени ауушларындан ауа. Шукур Аллахха, жолда аууп, жоюлуп къалмагъанса. Уллу миллетле окъуна къалгъандыла, ёмюрлерин ёр ауушларындан ёталмай, жолдакъолда тас болуп. Сен а, келесе жоюлмай, тауусулмай. Сени малтап да кёрдюле, тѐшден да атдыла, жюрегинге жютю сюнгюлени да чанчдыла. Алай, сени кишилигинги ёлтюралмадыла. Къаламымы къолума

алгъаным сайын, сени къадарынгы ёмюрле саргъалтхан бетлеринден бирлерин ачаргъа кюрешеме туудукъла билип къалсынла деп. Бюгюн да ачып кёрейик аллай бетледен бирин...

* * *

Жабыу ачылады. Сахнаны бир жанында къууатлы кабинет. Аллында, къалау къагъытла бла кюреше, Х а с а н Ж а н д а р о в и ч стол артында олтурады. Автор киреди къолунда китабы бла. Хасан Жандарович бла тюбешеди. Къол алышып саламлашадыла.

* * *

А в т о р: Салам-алеюкум, Хасан Жандарович... Бу уллу къуллукъгъа киргенинг бла алгъышлайма.

Х а с а н Ж а н д а р о в и ч: Сау бол.

А в т о р: Энди уа бу китапны санга саугъагъа берирге сюеме. Шёндю чыкъгъанды... Кязимни назму китабы.

Х а с а н Ж а н д а р о в и ч (*китапны къолуна алып къарай, сагъышлы болады*). Билемисе, хар къуруда манга, биз бу уллу адамыбызны аллында кесибизни миллетлик борчубузну толтуралмагъанча кёрюнюп турады.

А в т о р: Алайды, Хасан Жандарович, алайды. Кязим халкъыбызны танг жулдузу болуучу эди, эрттен сайын Шыкъы башындан кёрюнючю. Энди уа кёрюнмейди ол. Тумаланып къалгъаннга ушайды. Алай сен... (*Сагъышлы болады*). Ахшы, ахшы, заманынгы тыйып турмайым, хайда, ишингден къууан. (*Кетеди*).

Хасан Жандарович китапны бетлерин ача, терен сагъышлы болады. Бу кезиуден тебиреп, сахнада болуна тургъан ишле Хасан Жандаровични эсгериулерича кёрюнюрге керекдиле.

Кенгден къайгъылы музыка эшитиледи. Сахна къарангы тарта башлайды. Къаратабановну къара сыфаты, огъурсуз жапысы кёрюнеди. «Къырыгъыз!» «Ёлтюрююз!», «Жокъ этигиз!» дегенча, белгиле береди къоллары бла, бет тюрлениую бла да. Эки жумдуругъун да ёрге кётюрюп, муратына жетген мурдарча, кетеди. Ол кетгенлей, сахнада уллу жияу-сыйыт башланады. Ушкюкю солдатланы бла гузабалы адамланы ауаналары сахнаны толтурадыла.

Солдатланы: «Быстро, быстро!» «Марш на улицу!» «Застрелю как собаку!» «Сволочи...» - дегенча огъурсуз къычырыкълары, ушкюк атылгъан тауушла эшитиледиле. Малланы мёнгюрдегенлери, итлени юргенлери, тауукъланы къазауатлары... Адамланы оу-шау этгенлери... Ол затла шошая барып, поездни «бугъасыны» къатлаб-къатлаб сызгыргъаны, темир жолда темир чархланы тыхырдап баргъан тауушлары эшитиледиле. Сахнаны теренинден Кязимни жунчугъан бети кёрюнеди. Ол. таягъына да таяна, акъсай-акъсай, аманны кебинден сахнаны къыйырына келеди. Залда олтургъанлагъа эриую къарай, кёзлеринден жиялумкъла саркъадыла.

К я з и м. Харип халкъым, не болуп къалды бизге, билмей тургъанлай? Кимни харамлыгъы жетди бизге? Къайры элтедиле бизни?..

(*Терен сагъышха кетеди, тобукъланып башын энише иеди. Сора акъбырын башын кётюрюп*):

Азыкъсызлай чыкъдыкъ жолгъа,
Къайгъы бла арыш, талып.
Ёлген-ёлюп, къалгъан – шашып,
Асламыбыз жолда къалып.

Душман оту жетди бизге,
Терслик болду бу жол тюзге.
Башыбыз тюшгенди сёзге,
Эриши кёрюндюк кёзге.

Кёп жашадым, кёп да кёрдюм,
Артыкълыкъгъа налат бердим.
Къартлыгъымда тентиредим,
Элим бла кёчюп келдим...

*(Биягъы поездни баргъан тауушу, паровозну къысха-къысха «со-
лугъаны», къатлап-къатлап сызгъыргъаны. Ол тауушла селее бара,
Кязим ауур жукъудан уянганча болады. Башын кётюрюп, халкъгъа
жарсыулу къарайды. Тобукъланып тургъанлай айтады):*

Жаным къанатлы мени, -
Учар да кетер кери.
Тёммегим жерге кирип,
Таныр къарангы кёрню.

Аллах сёзюмю эшитир.
Халкъыма хукму этер:
«Ол бир жарлы жан эди», - деп.
Гюняхларымы кечер...

Кязим аягъы юсюне турады. Поездни баргъан тауушу уллудан-уллу болады. Кязим тентирей-тентирей, сахнадан акъырын кетеди. Ол кёздеи таша болгъанлай, бушуулу музыка, жилиу-сыйыт эшитиледи. Биягъыча, къолунда къаламы, китабы бла, автор сахнагъа чыгъады. Мудахды.

А в т о р. Ауушду уллу аппабыз, кётюралмай уллу терсликни. Оюлду назму къалабыз. Къара жерге кирди сыйлы хажибиз. Ауду бийик терегибиз, ауду ниет байрагъыбыз. Жарлы миллетинг къалды ызынгдан сынсый. Къабырынг къазылды киши жеринде... (къазах кюй акъырын эшитиледи). Андан бери кёп жылла оздула. Миллетибиз да жыйышды Ата журтуна. Жангыдан от тиргизди сууугъан от жагъасында. Жангыдан бешик жырла айтыладыла таулу юйледе. Сен а къалдынг, Кязим, узакъда, киши жеринде, туугъан тауларынга термиле. Къалдынг, къабырынгда тынгысыз бурула. Сен билгич эдинг. Саулугъунгда окъуна билген эдинг, къабырынг туугъан жерингден кенгде къаллыгъын. Аны ючюн деп тилеген болур эдинг Аллахдан: «Таш болуп къалсам да, къайтармай къойма тауларыма!» - деп. Ол дуния керти эсе, не айтып тура болурса сен бизге? Тилегими Аллах да, халкъым да эшитмейми къойдугъуз деп жарсый болурса? Къалам къарындашларым, сиз а къайдасыз депми къычыра болурса къабырынгдан?

Къалам къарындашларынг а унутмагъандыла. Сени ючюн деп Къайсын, Керим сохталарынг айланнгандыла уллу юйледе, уллу кабинетлени

эшиклерин кьагъып. Кенгде кьалгъан атабыз деп, ала санга жарсый ёлгендиле. Алай халкьынг а сау эди, Кязим! Сени суйген халкьынг. Сени кьалам туудукъларынг! (*Кемеди*).

Эриуло музыка эшитиледи. Музыка бла бирге сахна акъырын жарыйды. Сахнаны тёрюнде кьууатлы стол, юсюнде да 3-4 телефон аппаратла. Келген адамла олтурурча шинтикле. Андан бла арт жабыудан сора декарация жокъду. Ол стол бирде Президентни, бирде Премьер-министрини столуча кёрюнюрге керекди. Аны алай кёрюзтюр ючюн столну артында кьайсы кьулдукъчу олтура да, анга кёре столну юсюнде «Президент», неда «Премьер-министр» деген жазыу болургъа керекди. Жабыу ачылгъанда сахнагъа кёз суу эте, Танзий Салим бла бирге чыгъады.

* * *

С а л и м. Танзий, кесинги сууут. Биз аман хапар эшитирге эртте юйреннгенбиз.

Т а н з и й. Къачаннга дери былай болуп турлукъду?.. (Кьол жаулугъу бла кёзлерин сыйпайды, жюрексинип жилайды).

С а л и м. Дуния былай турмаз... тюрленир. (Узакъгъа къарап). Уллу районубузну башчысы да келеди.

Т а н з и й. Нажмудинми?

С а л и м. Хау.

Т а н з и й. Ах, мен анга кьалай ыраыма! Кязимни атын районунда таулача бийикде тутады ол.

Нажмудин киреди, кьол тутушуп, кьучакълашып саламлашадыла.

Н а ж м у д и н. Танзий, не мудахса? Мен сени былай болуп бир заманда да кёрмегенме.

Танзий, кёзлерин сыйпай, жиямсырайды.

С а л и м. Къаратабановха баргъан эдик... Кязимни юсюнден. Аны бери - Туугъан жерибизге, келтирирге болуш деп.

Н а ж м у д и н. Сора уа?

Т а н з и й. Ол бизге айтханны, Нажмудин, Орта Азияда комендантдан да эшитмегенме.

Н а ж м у д и н. Не айтханды аллай бир?

Т а н з и й. (*Жилырыгъын тыялмай*). Сауларыгъызны кьайтаргъаныбыз да озуп турады сизге дегенди. Аны эшитгенде, жюрегим жарылыргъа аздан кьалгъанды.

Н а ж м у д и н. Ол Сталинни сатхычларынданды. Аллайлагъа кёлкьалды болургъа да керекмейди. Аланы адамлыкълары жокъду.

С а л и м. Миллетине аллай къара ниетни тутуп кьалай жашайды ол?

Н а ж м у д и н. Аллайланы хаталарындан тюшгендиле сау миллетле зарауатлыкъгъа. Аны кьойдукъ. Ёмюрден-ахыргъа темир къазыкъ болуп ала да турмазла. Мен да Кязимни юсюнден келе келгенлигим эди бюгюн бери - уллу юйге. Шыкьыда аны музейин кьуараргъа умут этебиз.

Т а н з и й. Ёмюрюнг узакъ болсун сени, Нажмудин. Кязимни юсюнде биз, жазычула, эталмагъанны да сен этип айланаса. Сау бол.

Н а ж м у д и н. Кязим халкъыбызны чырагъыды.

Т а н з и й. Сен ангылагъанча ангыласала эди къалгъанла!

Н а ж м у д и н. Ангыларгъа сюйгенле ангылайдыла. Сюймегенле уа къыл чайнайдыла.

Т а н з и й. Санга да бизге этгенча этип ийселе, жюрегинг сынар.

Н а ж м у д и н. Танзий, бу уллу юде ишлегенле барысы да Къаратабановла туююдюле.

Т а н з и й. Аллах болушсун, бар.

Н а ж м у д и н. Хапар билдирirme сизге. Неда союзугъузгъа къайта кетерме. *(Кетеди)*.

Т а н з и й *(Кёкге къаран)*. Салим, кёремисе, бу жанындан тебиреп, кёк къаралып келеди.

С а л и м. Кёреме... Былай къылыкъсыз къаралгъанын а кёрмегенем кёкню...

Сахна къарангы бола башлайды

Т а н з и й. Не эсе да бир тюрлю туманладыла, къара жамычыла кибик.

С а л и м. Кеслери да бир терк жайылып барадыла.

Т а н з и й. Бусагъат кюнню бетин жабарыкъдыла! Къыяма келе турганнга ушайды!

С а л и м. Кел, Танзий, буз урлукъ болур... Къачайкъ!

Танзий да, Салим да кетедиле. Ауур, ачыулу музыка эшитиледи. Къарангы болуп тебиреген сахнагъа къара кийимли Къаратабанов киреди, аны къоркъгъан халы барды. Тынгысызды. Кёкге къарайды. Кёк кюкюреп, элия ургъан тауушла эшитиледиле. Къаратабановну ахы кетеди, башындан тутуп, къачып бугъар жер тапмай, ары бла бери урунады. Сахнада уа жер тепгенчады, болгъан къатыш-къара. Сахнаны башындан энишге Совет Союзну герби да, байрагъы да, аланы ызларындан Ленини, Сталини, Горбачёвну, Марксны да суратлары жерге - аякъ тюпге тюшедиле. Къаратабанов, тузгъа тюшген къуртча, бурулады, сытылады, дыгалас этеди. Сахна аз-аздан шошая барады. Аз-аздан жарыйды. Жарыкны жаратмай, Къаратабанов къоллары бла бетин, кёзлерин жабаргъа кюрешеди. Сахна жарыгъандан сора, ол тентирей-тентирей кетеди. Автор киреди.

А в т о р. Аллах, Аллах!.. Адамны эслеп эсине келмезлик иш болду! Саулай дуняны титиретип тургъан Совет Союз оюлду, тенгизге батхан кемеча, кёз туурадан думп болду. Биз аны ёмюрлюк къала сунуп жашадыкъ! Ёмюрлюк зат а жокъ кёреме, дуня башында. Жашау кюнюн таш да, суу да тауусур,

Тауда кийик, тюзде тюе ауушур, - деп аны ючюнмю айтхан болур эди бизни уллу Кязимибиз? Къаллай кюнле келлик болурла энди халкъгъа? Да бир кёре барайыкъ... *(Кетеди)*.

Жарыкъ сахнагъа Танзий, Салим, Асхат киредиле. Тёгерекге-башха сейир этип къарайдыла. Танзий мудахды.

С а л и м. Эй таланган, билмей турганлай башха дунягъа кёз ачып кьалдыкъ да!

А с х а т. Демократияны тангы атды дейме! Игиликге болсун ансы!..

Салим бла Асхат кьол тутушуп бир бирлерин алгышлайдыла.

Т а н з и й. Бир да ангыламайма, не затха кьуаннганыгъызны?

С а л и м. Къалай ангыламайса, Танзий? Башха зат ючюн кьуанма-сакъ да, Къаратабанов кибикледен кьутулурбуз.

А с х а т. Биз да буюкъмай, тюзге - тюз, терсге - терс деп жазалыр-быз энди.

С а л и м. Халкъыбызны кечгюнчюлюк азабыны юсюнден окъуна бюгюннге дери биз ачыкъ айталмай келебиз, битеу дуня эшитирча.

Т а н з и й (*бюсюремей*). Алаймы сунасыз?

А с х а т. Алайды алай.

С а л и м. Болгъанындан аман болмаз.

Т а н з и й. Мени жюрегим тынгысызды. Уллу, деменгили кыра-лыбызны оюлгъанын дурус кёрмейме. Ма, кёрюрсюз, халкъ къалай апчыса да.

С а л и м. Апчыгъаныбыздан бек апчымабыз, Танзий.

А с х а т. Бир жаны бла, Салим, сен тюзсе. Алай, экинчи жаны бла алып къарагъанда, биз ёмюрлюк къала сунул турган Совет Союзубузну оюлуп къалгъанына ийнанырыгъым келмейди. Оллахий, тюзюн айтханда, жаным окъуна ауруйду.

С а л и м. Совет Союз, партия кьуллукъчуланы хатасындан оюлгъанды.

Т а н з и й. Аланы уа не хаталары бар эди?.. Биз барыбыз да партияны членлери ушай эдик да?

С а л и м. Хау, биз партияны членлери эдик. Алай, партияны членлерине взнос телегенден сора не зат жете эди? Зат да угъай. Партияны башчы къаууму халкъдан айырылып жашагъанды. Ала хар затны кеслерине таплыкъгъа кьурап болгъандыла...

Т а н з и й. Алыкъа муну ахыры къалайгъа жетеригин киши билмейди. Биягъы байла, бийле чыгъарла. Ахчалы ахчасызны малтар, кесине кьул этер. Жюрек кыйынлыкъла жангъдан тууарла. Адамладан жарашулулукъ кетер. Халкъ дуня малына алданыр. Китапланы, музыканы да унутур. Адет, намыс алаша болур. Ниет жарыкълыкъ кетер да, малгъунлукъгъа жол ачылыр...

А с х а т. Туура алай болуп къалмаз эсе уа, эгечибиз.

Т а н з и й. Болмагъа эди, игисагъан!

С а л и м. Биз не айтсакъ да, жашауну алгъа бурулган чархы артха бурулмаз.

Узакъдан бир таууш, (неда музыка) эшитиледи. Сахнадагъыла сагъаядыла. Кязимни ауазы эшитиледи.

КЯЗИМНИ АУАЗЫ:

Төреле, сурала кибик,
Жюрюген заманлада –
Намыс, бет, мархумлукъ да
Кёп эди адамлада.

Энди уа не болдула
Ахшы адетле къалмай,
Берекет жокъду жерде
Бир Аллах чамланганлай.

Жаш къартха къайырылгъан
Кюнлени кёреме мен.
Къул, бий деп айырылгъан
Кюнлени кёреме мен.

Бир бирге жала жапхан
Кюнлени кёреме мен,
Ит иесине чапхан
Кюнлени кёреме мен...

Т а н з и й. Эшитдигизми Кязимни ауазын? Къабырындан сёлешеди ол бизге, ангылагъыз деп.

А с х а т. Аллах, Аллах!.. Бююннгю кюнню кёрюп тургъанча айтады да сыйлы Хажибиз.

Т а н з и й. Аны хар сезю ёмюрлюкдю!..

Сахнаны ортасы бла юсюнде да къара кийимлери бла Къаратабанов къайгъылы болуп ётеди.

С а л и м. Ма, кёремисиз, Къаратабановну, къарангы кечеча, къаралып айланнганын.

А с х а т. Тузгъа тюшген къуртча, амалсыз болуп.

С а л и м. Баям, быланы ахыр сагъатлары жетген болур.

А с х а т. Салим, алыкъа была бютюнда бийик шинтиклеге олтуруп тохтарыкъ эселе да билмейбиз.

Т а н з и й. Аллах сакъласын. Къаратабановдан эсе, тахтагъа ибилис окъуна олтурсун! Быллай адамла къолларындан келселе, къара этеклери бла Кюнню бетин жабаргъа боллукъдула, аны жарыгъы адамлагъа жетмесин деп.

С а л и м. Танзий, сен, биягъы жүрексинип башлагъанса. Къаратабановну къарелдисин кёргенинг сайын алай этип турсанг, жүрек ауруу табарса да къалырса.

Т а н з и й. Айхай, ол жол бизге айтханы эсима тюшсе тёзалмайма.

С а л и м. Кязимни къабырын бери келтиралсакъ, Къаратабанов кибikle жүреклери жарылып ёллюкдюле.

А с х а т. Алайды. Келигиз, бир эшик къалдырмайкъь биз кирмеген. Ура кетсе, шайтан да ёледи дейдиле. Айта кетсек, бир мадар болур.

Т а н з и й. Сиз не айтасыз ансы, парламентден башлармек ишни? Анда Заурбий тынгылы адамды, миллетчилиги болмагъан.

С а л и м. Парламентде кеси жашларыбызгъа да тюбейик... Хасаннга, Ильясха, Сагъидге...

Т а н з и й. Этейик алай.

Сахнадагъыла кетедиле. Къаратабанов къара къаргъача киреди. Кетип баргъанланы ызларындан тынгысыз болуп къарайды. Сахна аз къарангыракъгъа тартады. Узакъдан Кязимни назму айта тургъан ауазы эшитиледи. Къаратабанов, бораннга тюшгенча, къара къанатларын жел эте адыргыгъа къалады.

КЯЗИМНИ АУАЗЫ.

Шукур болсун! - Адамны
Хорлатмай келеди эси,
Жашайды ол, жаулукъну
Аман тамырын кесе!

Хар къайда да терслик суйген
Терслигине жетеди,
Кязим да бу назмуну
Аны ючюн этеди.

Къаратабанов къоркъуулу халда тегерегине къарайды. Сахна жарты къарангылай къалады. Тюрлю-тюрлю тауушла эшитиледиле. Сахнаны теренинден, юсю тозурап, Кязимни ауанасы кёрюнеди. Къаратабанов аны кёрюп, элгенеди. Къоркъгъан халы бла кетеди. Кязимни ауанасы, акъсай-акъсай, акъырын атлай, сахнаны ал жанына дери келеди...

К я з и м н и а у а н а с ы (*жукъусундан сескенип уянганча, болады. Теренден, шош-шош сёлешеди*). Аллах, Аллах, бюгече къабыр тюшюмде тауларыбызны кёрюп уяндым!.. Бызынгыны, Шыкыны да кёрдюм. Халалым этиучю от гыржынны ийиси да урду бурунума. Тауларыбызда ёхтем айланган бир жугъутур да кёрдюм. Ол мени излеп айланганча болду. Узакъдан кёрюп, чабып жетди къатыма, туякларындан да от жилтинле чачыла. Келди да, мен ийилип алалмай тургъан бёркюмю, мюйюзюне илиндирип, жерден ёрге кётюрдю да, башыма салды. Ярабий, ол ким болур, мени намысымы жерден ёрге кётюре айланган? Уллу Аллах бу тюшню сен манга неге деп кёргюзтдюнг? Тау сууларыбызны саркъгъанларын да эшитдим! Нек эсе да Къабарты ёзенлени кёрдюм къайнап ёсген нартох бахчалары бла. Андан мангылайыма салкъын аязчыкъ уруп, бир иги эс тапдырды... Неге деп кёрюндю бу тюш манга, тарлыкъ къысхан къабырымда? Дуния тюрленгенми этген болур, ярабий?.. Неге деп кёрюндю бу тюш манга?!.. Неге деп кёрюндю?..

Кязимни ауанасы кетеди. Автор киреди.

А в т о р. Андан бери да озду бир къауум жыл. Россейде баргъан уллу тюрлениулени толкъуну бир кесек селейди. Къабарты-Малкъарны кёгю да булутладан тазаланып, адамла кюнню жарыгъын кёре башладыла. Бирле тахтадан тайдыла, бирле тахтагъа къондула.

Къыйынлыкъгъа, зорлукъгъа чамлана,
Жашайбыз, жюрегибиз отда жана.
Ишлеп, къол къыйыныбызны ашарбыз,
Иги умутну юзмейин жашарбыз...

Сен айтханча, жашап келеди халкъынг, Кязим, иги умутун юзмей. Сени юсюнгден сагъышла да юзюлмегендиле, Кязим. Халкъынг сау къадарда, юзюлген да этмезле ала... *(Кетеди)*.

Сахнада къуллукъчу стол. Аны залгъа айланган жанында «КъМР-ни Премьер-министри» деген жазыу. Сахнагъа Хасан Жандарович ашыгъышлы киреди. Стол артына олтурады. Телефонладан бирин бурлады.

Х а с а н. Алло... Иван Петрович! Кюнюгюз ахшы болсун!.. Мен Нальчикденме - Хасан Жандарович... Хау, жангы премьер. Озгъан ыйыкъда мен Москвада эдим. Сен командировкада болуп, санга тюбеялмай къалгъанма. Таматагъа кирип, анга къагъытла къоюп кетген эдим. Жууабын сенден билirse деген эди... *(Пауза)*. Санга жетгендиле да? Не оноу сора?.. *(Пауза)*. Иван Петрович, ол бек азды. Чай къашыкъ бла бергенча, алай азчыкъ берип турсагъыз, бизни ГЭС жюз жылны ичинде да ишленип бошаллыкъ туююлдо. Тилейме, кеси жанынгдан бир мадар эт. Андан сора да малкъарлыланы кёбюсю алыкъа реабилитация ахчаларын алмагъандыла. Бизни Президентибиз аны юсюнден Ельцинни кесине кирип, келишим этип келгенди... Андан бери юч ай озгъанды. Ахча уа алыкъа жокъду... *(Пауза)*. Тюненеми дейсе?.. Сау болугъуз, Иван Петрович! Къаллай бир ийгенсиз?.. *(Пауза)*. Ол а азды. Юйюнден, жеринден да айырылып, онюч жыл ёлюм да, азап да сынап къайтхан халкъгъа бюгюн, тамбла деп къуру да ётюрюк айтып турургъа жарамайды. *(Пауза)*. Англай эсегиз, мадарын кёрюрге керекди... *(Пауза)*. Ахшы, Иван Петрович, ахшы, сау къал... *(Трубканы салады. Баиха телефон зынгырдайды)*. Алло, да... Жазычуламы? Ахшы, келсинле...

Трубканы салады. Столда къагъытлагъа къарайды. Къаратабанов бугъунуп, жанжанына сакъ къарай келеди. Хасан таба жаратмай къарайды. Танзий бла Салим киредиле. Къаратабанов бир жанына бугъады. Танзий бла Алий Премьер-министри кабинетине киргенлей, Къаратабанов жашыртын жууукъ келип, къулагъын алгъа тутуп тынгылайды. Танзий бла Салим кетгинчи, ол алай тынгылап турлукъду. Танзий, Салим Хасан бла жылы саламлашадыла.

Х а с а н. Олтуругъуз.

Т а н з и й. Хасан, Аллаха къына, барыбыз да бек къууаннганбыз быллай уллу къуллукъгъа тюшгенинге! Жюрегибизден алгъышлайбыз!..

Х а с а н. Сау болугъуз...

С а л и м. Огъурлу кюнде деучюдоле таулула.

Х а с а н. Сау болугъуз, сау болугъуз. Айтыгъыз хапар. Билеме шёндю жазычулагъа да тынч болмагъанын. Кезиуюнде гонорарыгъызны окъуна бералмайбыз. Шёндю аллай кыйын заманды...

Т а н з и й. Хасан, сау бол, бизни юсюбюзден кыйгъыргъанынч ючюн. Биз кесибиз ючюн деп келмегенбиз. Биз санга Кязимни юсюнден келгенбиз.

Х а с а н. Тынгылайма.

Т а н з и й. Халкыбыз кыйтып келгенли бери да кюрешебиз Кязимни кыабырын жерибизге келтирирге.

С а л и м. Къулийланы Кыйсындан бла Отарланы Керимден башлап, ол ишге ёшюн урмай бирибиз да къалмагъанбыз...

Т а н з и й. Биз кирмеген кабинет да къалмагъанды. Аны юсюнде игини да эшитдик, аманны да эшитдик. Бирде къууандыргъан да этдиле, бирде уа жиятдыла.

С а л и м. Ачыкъдан угъай дегенлеге да тюбедик. Болушургъа айтханла да болдула. Алай элли жылдан артыкъ заманны ичинде бу ишни жеринден тепдиралмадыкъ.

Т а н з и й. Биз сайга айтып ангылатыр кереклиси жокъду, Хасан, Кязимни ким болгъанын. Сен аны бизден кем билмейсе. Аллай фахмулу жанны Аллах бизни гитче халкыбызгъа насыпха деп берген болур эди! «Аллах, мени таш окъуна эт, алай туугъан жеримден кенгде кыйма», - деп тилегенди ол.

С а л и м. Аны кыабыры киши жеринде къалып тургъан къадар бирде, миллетибизни сёз, назму байрагъы да узакъда къалып тургъанча кёрюнюрюкдю.

Т а н з и й. Биз санга ауур иш бла келгенбиз Хасан. Ол иш Президентсиз этилmezлигин да билебиз. Президент таулу халкъгъа аман болмагъаны да ачыкъды. Алай аны тегерегинде Къаратабановлача, къара ниет тутханла кепдюле. Ала Президентни угъай, фыйгъамбарны окъуна жангылтыргъа боллукъдула.

С а л и м. Ол себепден Президентге жол таба билирге керекди. Жазычула жыйылып сёлешгенбиз да, ол ишни жаланда санга ышанып тохтагъанбыз. Ауур ишди. Алай сен Владимир Мухадиновични ийнандыралсанг, ол угъай демезлик сунабыз.

Х а с а н. Бек огъурлу, бек магъаналы иш бла айланасыз. Кязимни кыабырын жерибизге кёрюнюню юсюнден хапарны мен алгъадан да эшите-эшите тургъанма. Кёрейик. Сёлешейим Президент бла, бу иште ол бизни жанлы боллугъуна ийнанам.

Къаратабанов ачыуланып кетеди.

Т а н з и й. Аллах онг берсин, санга.

С а л и м. Сау къал...

Танзий, Салим кетедиле. Музыка эшитиледи. Сахна къарангы болуп жарыйды. Къулдукъчу столну артында Владимир Мухадинович, аны аллында Къаратабанов олтуруп боладыла. Столну залгъа айланган жанында «КЪМР-ни Президенти» деп жазы

болургъа керекди. Музыка согъулгъанлай турады. Президент бла Къарата-банов бир бири бла къызып селешедиле, алай аланы селешгенлери залгъа эшитилмейди. Музыка шошая барады. Хасан Жандарович киреди, аны кѳргенлей Къаратабанов «кабинетден» от болуп чыгъады.

В л а д и м и р М у х а д и н о в и ч. Хасан Жандарович, кел. (*Къол тутушуп саламлашадыла*). Олтур. Сен ГЭС-ни юсюнден Москвагъа селешдингми?

Х а с а н. Хау, Владимир Мухадинович, селешгенме. Къууандырмагъандыла.

В л а д и м и р М у х а д и н о в и ч. Не айтхандыла?

Х а с а н. Биз тилеген ахчаны жалаңда жартысына къол салгъандыла.

В л а д и м и р М у х а д и н о в и ч. Энтта да бек таматагъа кирмей иш боллукъ болмаз. Мен ыйых кюн Москвагъа учаргъа керекме. Ары дери сен ол биз айтхан къагъытланы хазыр этдир, биргеме ала кетерча.

Х а с а н. Хазырдыла.

В л а д и м и р М у х а д и н о в и ч. Игиди сора.

Х а с а н. Владимир Мухадинович, малкъар жазычуланы атларын-дан да, кесими атымдан да санга тилегим барды.

В л а д и м и р М у х а д и н о в и ч. Айт, не жумушду ол?

Х а с а н. Малкъар халкъны акълар ючюн сен къыйын салырдан къалмагъанса. Аны ючюн санга къарт да, жаш да ыспас этеди. Алай (*пауза*) бу затны юсюнде, этилирге тийишли болуп, этилмей тургъан бир иш барды...

В л а д и м и р М у х а д и н о в и ч (*сагъайып*). Не ишди ол, алай бир?!

Х а с а н. Кязимни ишиди. Аны киши жеринде къалып тургъан къабырыны юсюнден айтама. (*Пауза*). Сен билесе, Кязимни ким болгъанын? Ол малкъар халкъны жыр байлыгъыды, аны сыйыды, намысыды! Кязим малкъар миллетни от жагъасыды. Ол аны ниет, культура байрагъыды! Ол байрагъа а бюгюннге дери да узакъда, къум тюзледе аугъанлай турады. Аны жерден ёрге кѳтюргюнчю, малкъар халкъгъа реабилитацияны тангы жарты атханча кѳрюннгенлей турлукъду. Аны себепли... (*Пауза*).

В л а д и м и р М у х а д и н о в и ч. Бу хапарны мен эрттеден да эшите тургъанма...

Х а с а н. Халкъыбыз жерине къайтып келгенли бери да барады бу ишни къаугъасы. Аны башлагъан эдиле Къулийланы Къайсын, Отарланы Керим... Къара чырмауладан ёталмагъандыла ала. Ахыр болмагъандан сора, жазычула ахча жыйып, Кязимни алай келтирирге умут этген эдиле. Алай аны Къайсын унамагъанды. «Кязим туугъан жерине къырал оноу бла, миллет байрагъыбызча, бийикге кѳтюрюлюп къайтыргъа керекди!» деп.

Экиси да тынгылайдыла, бир бирни марлагъанча болуп. Ахырында Президент олтургъан жеринден турады. Хасанны аллына барып къолун тутады.

В л а д и м и р М у х а д и н о в и ч. Мен ыразыма!.. Къайтарайыкъ

Кязимни туугъан жерине.

Хасан Президентни къычакълайды.

Х а с а н. Бизни къарындашлыгыбыз ёмюргеди!..

Эшик артындан тынгылап тургъан Къаратабанов ачыуланып кетеди.

В л а д и м и р М у х а д и н о в и ч. Ахшы ишни болжалгъа сала турур кереклиси жокъду, Хасан Жандарович. Делегация къара да, жолгъа атландырайыкъ.

Х а с а н. Делегацияны юсюнден мен сагъыш этгенме.

В л а д и м и р М у х а д и н о в и ч. Кимлени сайлагъанса?

Х а с а н. Делегациягъа башчыгъа тыш къыралла бла байламлыкны бюрютген министрибизни тийишли кёреме.

В л а д и м и р М у х а д и н о в и ч. Тюзю.

Х а с а н. Делегацияны санына бир малкъарлы поэтни бла бир къабартылы жазыучуну къошаргъа дейме...

В л а д и м и р М у х а д и н о в и ч. Кимледиле ала.

Х а с а н. Асхат бла Сафарбий. Ала бла бирге Кязимни ёз туудугъу Таука да барса тийишли болур эди.

В л а д и м и р М у х а д и н о в и ч. Ол да тюзю. Сора уа?

Х а с а н. Тёрт адам боллукъ болур.

В л а д и м и р М у х а д и н о в и ч. Сагъышлы пауза. Эфенди да керекди. Не десенг да, къабыр жумуш бла барады делегация. Къартладан адамны къыйнамайыкъ. Жаш эфендилерибиз кёпдюле. Аладан бирин къош.

Х а с а н. Бек ахшы.

В л а д и м и р М у х а д и н о в и ч (кеси кесине айтханча). Кязим акъсакъл бизге кечгинлик берсин, шёндюге дери аны къабырын туугъан топурагъына келтиралмай тургъаныбыз ючюн. Заман ол ишни къууалай келип, бюгюнлюкде бизге жетдирген эсе, къолубуздан келгенни этерге керекбиз. (Шинтикге олтурады. Телефонну чолпусун къолуна алады). Назарбаев бла сёлеширге керекди... (Телефонну бурады). Алло. Астана... Алло, Нурсултан Абишевич, салам-алейкум! Таныдынгмы?.. Сау бол. Тынчды республика... (Пауза) Сау бол, малкъарлыла да къазах халкъны хар заманда хурмет бла эсгереди. Мен санга ол халкъны бир тилегин айтыргъа деп сёлешеме. Закий малкъар поэт, хурметли акъсакъл Мечиланы Кязим 1945 жылда сизде Талды-Курган областьда ёлгенди... (Пауза) Билемеми дейсиз?.. Хау, къазах халкъына Абай къалай эсе да, малкъарлылагъа да Кязим алайды. Тынгылап турама. Хау, Къайсынны устазыды... Къуру Къайсынны угъай, ол Къабарты-Малкъарны жазыучуларыны ёмюрлюк устазыды. Биз мында, Правительствода къарап, аны къабырын бери, туугъан жерине келтирирге оноу этгенбиз. Сени жанынгдан, ол ишге кёз-къулакъ болурунгу тилеп, андан сёлешеме... (Пауза). Бек ахшы, Нурсултан Абишевич. Ангылагъанма... Сени энчи

болушлукъчунг Айдарбаева Гюльнара... *(Пауза)*. Бизден делегация тамбла къалып бирси кюн учарыкъды. Ахшы, сау къал... Хасаннга, Малкъар халкъгъа энчи салам айтдырады Назарбаев.

Х а с а н. Сау болсун!

В л а д и м и р М у х а д и н о в и ч. Хасан Жандарович, тамбла къалып, бирси кюн делегацияны Алматыгъа учарча эт, энчи самолёт бла.

Х а с а н. Бек ахшы, Владимир Мухадинович.

Экиси да кетедиле. Сахна къарангыгъа тартады. Самолётну учхан тауушу эшитиле-ди. Автор киреди. Самолётну ызындан къол булгъай.

А в т о р. Я Иллахий, асыл къушну
Туугъан агъачына къондур.
Уясына хата жетмей,
Аны жолун иги болдур.

Я Иллахий, асыл къушну
Къанатларына къарыу бер!
Тауларын кёре турурча,
Бийик учаргъа сен жибер!.. *(Кетеди)*

Сахна, назму бла бирге жарыйды. Хасан кабинетинде олтуруп болады. Бурун сюеклерин тургъузуп, Къаратабанов киреди.

Х а с а н. Кел, Къаратабан улу!.. Не сур бет алып айланаса?

К ъ а р а т а б а н о в. Хасан Жандарович, бу къыйын заманда сиз болмачы зат бла нек кюрешип айланасыз?..

Х а с а н. Не дегенинги ангыламай турама?

К ъ а р а т а б а н о в. Къарт темирчини сюеклерин ташып айланнгандан сора иш жокъмуду шёндю?

Х а с а н. Олмуду жүрек къыйынынг? Эсингде къаты туту алай эсе! Кязим бла ойнама. Ол миллет адамыды. Биз аны къабырын туугъан жерине кёчюре эсек, биз анга миллет ишгеча къарайбыз.

К ъ а р а т а б а н о в. Сизни бу миллет ишлеригиз къачан бошаллыкъдыла?!

Х а с а н *(ачыуланып жеринден къобады)*. Бизни миллет ишлерибиз ёмюрледе да бошалмазла. Алай сени кибиклени миллетчилик ишлери-гиз а оюлгъандыла. Азмы кюрешгенсиз сиз эки къарындаш миллетни араларына от сугъаргъа. Болалмагъансыз. Халкъ сизге налат бергенди. Сиз а энтта да тынчаялмай айланасыз. Сиз тутхан ниет бизни жерледе кесине орун табаллыкъ тнойюдю!

Хасан ол сёзлени айта туруп, Къаратабанов сыгылады, жыйырылады, къыжырыкъланады. Артха атлай барып, кабинетден ачыуланып чыгъады.

Х а с а н. Къаллай харамла айланадыла дунияда! Жер да къалай кётюрюп турады былады?

Н а ж м у д и н. Салам-алейкум, Хасан Жандарович!

Х а с а н. Алейкум-салам. Олтур, Нажмудин не жангылыкъ районугъузда?

Н а ж м у д и н. Жангылыкъ олду... Кязимни мында, Долинскеде асыраргъа деп жангыдан сёз кьозгьалгъан хапарны эшитгенбиз да, аны ючюн келе-келгенлигимди, толу хапар билейим деп.

Х а с а н. Жазыучуланы асламысы Кязимни къабыры Шыкъыда болурун арталлыда унамай тохтагъандыла. Долинскеде малкъар халкъны зарауатлыкъ сынагъанына аталгъан эсгермесини къатында асыралсын дейдиле ала.

Н а ж м у д и н. Бизни къартла уа, Шыкъыда къабыр орун сайлап айланадыла.

Х а с а н. Кёрейик алыкъа къалай боллугъун. Тырнауздан, Хасаниядан, Акъ Суудан, Кёнделенден да келечиле келгендиле Долинскени тийишли кёрюп. Бирле ары дейдиле, бирле бери дейдиле.

Н а ж м у д и н. Хасан Жандарович, ол бизни райондан чыкьгъанды. Президент айтхан эди да Шыкъыда асырагъыз деп.

Х а с а н. Бу иш - халкъ ишди. Мен да туугъан жеринде асыралса дурус кёреме. Алай, бу биреу, экеу айтхан бла болуп къаллыкъ иш гюйюлдо. Даулаш чыкьгъанды. Ахыры не бла бошаллыгъын кёрейик. Аны юсюнден шёндо жазыучуланы жыйылыулары бара турады. Аланы не айтырыкъларына да тынгылайыкъ...

Танзий бла Салим киредиле. Саламлашадыла.

Х а с а н. Не оноу этдигиз жыйылыуугъузда?

С а л и м. Жазыучуланы кёбюсю Долинскеде деп тохтагъандыла.

Н а ж м у д и н (*кёлкъалды болуп*). Сора бизни жукъгъа тергемей къойдугъуз?

Т а н з и й. Нажмудин, къор болайым, жанынга тиймесин. Мен да бек алгъа Шыкъыда - туугъан жеринде жатсын Кязим деген эдим. Алай кёпчюлюк айтханнга угъай деп сюелирге бетим жетмейди.

Х а с а н. Аны юсюнден энтта сёлеширбиз, Къзахстаннга ийген адамларыбыз къайтсынла да.

Тышында тынгылап тургъан Къаратабанов кёкюрегин тюеди, башында къара къалпагъын алып жерге урады.

Ж а б ы у.

ЭКИНЧИ АКТ

Жабыу ачылгъынчы окъуна къзах кюй узакъдан эшитиледи. Авансценагъа автор чыгъады.

А в т о р. Къзахстаннга кетген делегациябыз Талды-Курганни кенг аулакларына да жетди. Бюгюнлюкде анда жашап тургъан таулула бла

бирге къзахлы къарындашларыбыз да делегациягъа хурмет бла тюбеп, къор-садагъа болдула. Малкъар халкъны уллу жырчысы Кязимни эски къабырын къаздыла. Анда ишлерин тынгылы этип, Алматагъа къайтдыла... (Кетеди).

Жабыу ачылады. Арт жабыуда къзах дуняны кѣргюзтген сурат эсленеди. Сахнада кѣп адам. Аланы ичинде министр, Асхат, эфенди, Къзахстанда миллетле ассамблеясыны таматасы, таулу тиширѳу Людмила, Къзахстанны Президентини энчи келечиси (болушлукъчусу) Гюльнара эм башхала. Делегацияны ашырадыла.

ГЮЛЬНАРА. Багъалы ахлула! Къабарты-Малкъардан келген хурметли къонакъла! Къзах жери сизге къучагъын жайып тюбегенди. Келген жумушугъузну бошап, энди ызыгъызгъа тебирегенсиз. Малкъар халкъы палахха тюшген заманда къзах жери аны баууруна къысып, кесини аналыкъ жылыуун бергенди. Онюч жылны кѣзюне биз бир бирибизни иги таныгъанбыз, ахлулача болгъанбыз. Малкъар халкъы ѳз жерине кѣчюп кетгенли кѣп жылла озгъандыла. Алай, ненча заман озса да, бизни халкъларыбызны арасында къарындашлыкъ сезии сууумагъанды, сууурукъ да тюйюлдю. Бюгюн сиз азатлы жыллада къзах жеринде маркъум болгъан (ѳлген) назмучугъузну къабыр сюеклерин кеси жеригизге элтесиз. Бу иш а адамлыкъны, миллет сезимни бир къудретли блгисиди! Биз, къазыхлыла, ангылайбыз, сиз Кязимни къабыры бла бирге туугъан тауларыгъызгъа халкъыгъызны намысын-сыйын да, аны жырын, тилин да элтип барасыз. Биз эртгеден да эшите туруучу эдик малкъар халкъы гитче миллетди деп. Алай бюгюн бизге башха оюм келип турады. Кесини миллет маданияты (культурасы) ючюн узакъ жол къыдырып, аны къайгъысын кѣрюп айланган халкъ гитче халкъ тюйюлдю. Сиз ѳмюрлюк халкъсыз!.. Энди сѣзню, Къабарты-Малкъар Республиканы тыш къыралла бла байламлыкъны жюрютген министрине беребиз...

М и н и с т р. Хурметли къзах халкъ! Багъалы жерлешлерибиз - таулула эм да бизни ашыра чыкъгъан чечен, ингуш, тюрк миллетлени келчилери! Сизге айланып айтама къарындашлыкъ ыспас сѣзюмю да! Малкъар халкъны, битеу Кавказны да уллу жырчысы Кязимни иши бла бизни бери ие туруп республикабызны Президенти да, Премьер-министри да уллу къзах халкъына къызыу салам айтдыргъандыла... (Къарсла). Къарындашлыкъ, тенглик, бирлик болгъан жерде кюн да башхача ариу жарытады, жел да жумушакъ урады, музыка да хычыуун эшитиледи. Алайды да, арада шѳхлугъубузну жулдузу хар заманда да жаннганлай турсун! (Къарсла). Багъалы Гюльнара, делегациябызны атындан бизни жумушубузгъа болушханланы барысына да, бегирекда Президентигизге уллу ыспас этгенибизни билдиреме.

ГЮЛЬНАРА: Энди балкъар акыны (поэт) Асхат сѣлешеди.

А с х а т. Сау бол, Гюльнара. Бюгюн мени айтырыгъым кѣпдю. Нек дегенде, Къзахстанны сыйлы жериндеме... бизни ата-аналарыбызгъа ышыкъ болгъан жерде, жаханым кюнледе миллетибизни жыры да, тили да сакъланган жерде, бизни уллу Кязимибиз асыралгъан жерде къзах халкъына энчи ыспасымы айтыргъа сюеме!.. Халкъымы ыспасын, та-

уусузмазлыкъ ыспасын! Къыйын кюнюбюзде аугъан эдик, жюк болуп, юсююзге. Кет демедигиз. Туз гыржыныгъыздан юлюш этип, ачлыкъдан сакъладыгъыз. Хар малкъарлы игилик бла эсгереги къазах жерин, къазах халкъын. Биз бюгюн, жарты ёмюр озгъандан сора, Кязимибизни къабырына келгенбиз... Аны туугъан жерине элтирге. Кязимге къазах жери да тыш жер туююлдо. Кязим элин, жерин, халкъын бек суюген адам болгъанды. Биз аны ючюн келгенбиз, аны ёз жерине элтип, къабыр тынчлыкъын тапдырырга. Къазах халкъына Абай къалай багъалы эсе, бизге да Кязим алай багъалыды. Закий Абай кеси ёмюрюнде къазах халкъны бийик назму къаласын ишлеп кетген эсе, бизни Кязимибиз да малкъар миллетни оюлмазлыкъ назму къаласын ишлеп кетгенди. Эгечибиз Гюльнара биягъында тюз айтханды... Малкъар халкъ гитче халкъ туююлдо деп. Биз къазахлылача, къыргъызлылача, узбеклилача, татарлылача, башкирлилача уллу къарындашларыбыз бар къадарда, кесибизни гитче миллетге санамайбыз. Биз сизни сыйлы жеригизден кетип барабыз. Алай, сау къалыгъыз демейме. Битеу барыгъызгъа да сау келигиз Къабарты-Малкъаргъа дейме!.. *(Къарсла)*.

ГЮЛЬНАРА. Багъалы къабарты-малкъар къонакъларыбыз! Къазах жеринде бюгюнлюкде он мингден аслам малкъарлыла жашайдыла. Биз ала бла арабызны къазах малкъар деп айырмайбыз. Бир юйюрча жашайбыз. Сиз билип къоюгъуз: Къазах жеринде мен бек суюген эгечим малкъар къызы Людмилады. Людмиланы битеу къазахстан танийды. Бизни президентибиз да аны сыйлы кёреди. Ол Къазахстанда жашагъан башха миллетлени келечилерини ассамблеясыны башчысыды. *(Людмилагъа бурулуп)*. Айналайым (къорболайым) Людмила, сёз айтыргъа итинип тургъанынги кёреме. Айт...

Л ю д м и л а. Туугъанлы бери, бюгюнча кёлюм толгъан кюнюм болмагъанды мени. Асыры жүрегим толгъандан, айтырымы-къайтырымы да унутханма. *(Жилярыгъын зордан тыя)*. Кязим мында, къазах жеринде, жатхан къадар бирде, биз, мында таулула, кесибизни Малкъарда жашагъан сунуп тура эдик... Энди уа не этейик?.. *(Кёз жилямукъларын сыйпай, Асхатны бла бирси къонакъланы, Кязимни ахыр жолоучулукъгъа элтип тебиреген кюбюрню къатына барып тобукъланады. Жиляй-жиляй айтады)*. Къорболайым, Кязим... бизни къоюп бараса... Сен бизден, сауладан, насыплыса. Туугъан жеринг санга къучагъын кенг жайып тюбер. Келдингми жашым деп, баууруна къысар. Нетейик биз, мында къалгъан жарлыла? Бар ахшы жолгъа. Саулагъа, ёлгенлеге да бизден салам айта *(Жюрексинип жиляйды. Министр бла Асхат Людмиланы эки къолундан тутуп жерден ёрге суюйдиле)*.

А с х а т. Эгечим...

Л ю д м и л а *(Асхатны къучакълап жиляйды)*. Аллахчу, Асхат, бизни атыбыздан радио, телевидения бла да битеу къабарты-малкъар халкъгъа салам айтырсыз. *(Министрни къучакълайды)*. Сиз, бизни къабартылы къарындашларыбыз... Сиз да, Кязимни кесигизге санап, аны туугъан жерине элтирге келгенсиз. Жаным къурман болсун сизге! Айтырсыз бизни саламыбызны Президентге бла Премьер-министрге. Сау

болсунла, бу кыйын заманда, назмуну да ётмекнича сыйлы кёргенлери ючюн! Жолугъуз мамукъдан жумушакъ болсун!..

Сахнадагъыла бир бирлери бла кучачкълашып, къол тутушуп, айырыладыла. Людмила, башкала кёз жашларын сыйпайдыла. Сахна къарангы тартып башлайды. Кязимни «Назму этеме, кёлюм тола...» деген жырыны макъамы кенген уллудан-уллу эшитиледи. Кетип баргъан делегацияны ызындан къол булгъайла. Андан сора самолётну учхан тауушу... Сахна къаппа-къарангы болуп жарыйды. Арт жабыу биринчи актдачады. Делегацияны Нальчикге къайтханы эсленеди. Сахнада башха зат жокъду. Автор киреди.

А в т о р. Эшитемисиз бу учуп келген самолётну тауушун?! Ол таууш - Ата журтуна къайтып келген Кязимни къанат тауушуду, ол аны жырыды, ол аны бизге саламыды! Кел, сыйлы аппабыз, кел!.. Халкъынг сакълайды сени! Къайсын, Керим къарындашларынг да ашыгъа болурла санга тюберге! (*Сагъышлы, акъырын*). Кел, уллу аппабыз, кел (*Кетеди*).

Кязимни Солтан-Хамитге этген жырыны макъамы эшитиледи. Сахнаны теренинден Кязимни сал бачхычын кётюрюп талай адам чыгады. Аланы арасында Хасан, Нажмудин, Танзий, Салим, Мухай, Асхат, министр кёрюнедиле. Ала акъырын барадыла (кинода акъырын кёрюноучю кадрладача). Музыка (макъам) тохтай бара, кенген Кязимни ауазы эшитиледи.

КЯЗИМНИ АУАЗЫ.

Мени дууама келгенле,
Жаназыма сюелгенле,
Тёрт санымы жуугъанла,
Басхычымдан тутханла.

Къабырымы къазгъанла,
Манга кюйюп, азгъанла,
Салымы элтип баргъанла,
Сау-саламат къаллыкъла.

Барыгъызгъа барды сёзюм,
Осуят этеди Кязим:
Кыйын кюн жашай билирге,
Билек болугъуз бир бирге!

Кязимни сал басхычын кётюрюп келгенле, аны акъырын алып келип, сахнаны онг мойношюне саладыла. Эфенди дууа тутдурады. Дууа тутулуп бошалгъанлай, сахнадагъыла кетедиле. Не эсе да бир, ол дуниядан эшитилгенча бир белгисиз таууш болуп, сахнаны тёрюнден Кязимни ауанасы акъ кебини бла, акъсай-акъсай, чыгъады. Ол сейир-гамаша болгъанчады. Сахнаны ортасына жетип тохтайды.

К я з и м н и а у а н а с ы. Аллах, Аллах!.. Мындан алда къабырымда кёрген тюшюмю къолум бла тутуп кюйдум да!.. (*Тёгерегине тансыкълап къарайды, кёз суу этеди*). Ёмюрде жилимагъан эдим... (*жерге тобукъланады*). Къор болайым, туугъан жерим! (*Ёрге къобады. Арт*

жабыугъа къарайды). Туугъан тауларым! Бызынги. Шыкы!.. (Тау башында жугъутурну эслейди). Жугъутур! Тюшюмде манга келген жугъутур! Жерде атылып тургъан бёркюмю, ёрге алып, башыма кийдирген жугъутур!

Къ у д у р е т а у а з ы. Ол, бу сен суюючю жерлерибизни баш оноучусуду, Хажи.

Къ з и м н и а у а н а с ы. Аперим анга, аперим! (Юсюне къарайды, тамаша болгъанча болады.) Мен зарауатлыкъда ауушхан эдим... Мени чёргерге кебин окъуна табылмагъан эди. Аллах, Аллах, бу акъ кебинни манга ким кийдирди экен? Къабыр сюеклерими бирге жалгъап, Уллу Аллахны аллына мени суюнюп барырча ким этди экен?

Къ у д у р е т а у а з ы. Таулу уланларынгдан бириди ол да... айтхылыкъ доктор... Мечукаланы Азрет.

Къ з и м н и а у а н а с ы. Аперим анга, аперим! Манга дууа этдире айлаинган бир жаш адамны кёреме. Ол а ким болуп экен?

Къ у д у р е т а у а з ы. Сени учхунларынгдан бириди ол да, хажи, Атурзаланы Тахир эфенди.

Къ з и м н и а у а н а с ы. Аперим анга да, аперим. Туугъан Шыкымда бузулмайтургъан гюрбежими бла жарлы юйюмю кёреме. Ким болуп экен алагъа темир тиреу болуп тургъан а?

Къ у д у р е т а у а з ы. О-о Хажи, ол да сен суючю тауларынги жашыды... Туменланы Мурадин.

Къ з и м н и а у а н а с ы. Аперим анга, аперим. (Андан ары таулагъа къарай айтады). Багъдатха, Стамбулгъа да бардым, Мекканы Кааба ташына баш урдум. Алай къайтханда жарлы жериме, Анама жангъдан туугъанча болдум...

Хау, анама жангъдан туугъанча болдум! (Тёгерекге къарайды). Къаллай жерлени, къаллай юйлени кёреме мен!.. Къаллай ариу кийинген адамла жюрюйдюле бу жерледе! Алгъын былай болмаучу эди, таланган!..

Жел, боран шууудлагъанча бир тюрлю таууш эшитиледи. Къзим да сагъаяды. Сахнаны теренинден Къулийланы Къайсынны бла Отарланы Керимни акъ кебинли ауаналары чыгъадыла. Керим таягъы бла, акъсай-акъсай келеди.

Къ а й с ы н н ы а у а н а с ы. Сыйлы аппабыз, келдингми?.. (Къзим бла къучакълашады).

Къ з и м н и а у а н а с ы. Мени хиличи Къайсыным!.. Шыкыда ийнегими саууп, сютюн ичип, къачып кетиучю Къайсыным!.. (Сора Керимни къучакълайды). Жашым, Керим!.. Сен, жаш болсанг да, къалгъанладан эсли болученг. Кесинге да не болгъанды? Манга ушаш, акъсагъан этесе да?

К е р и м н и а у а н а с ы. Урушда къалгъанды бир саным.

Къ з и м н и а у а н а с ы. Уруш кёплерибизни мугур этгенди. Не этериксе, ол да адам улуну бир жангылычы эди. Къалай къууандым сизни кёргениме! Къалай иги этдигиз келгенигизни! Экигиз эдигиз эки къана-

тым! Экигиз болуучу эдигиз кёз жарыгъым!

Къ а й с ы н н ы а у а н а с ы. Аппабыз, къалай иги болду келгенинг!
Сен анда къалып, биз а мында къабыр тынчлыгъын тапмай тура эдик.

К я з и м н и а у а н а с ы. Туугъан жериме – ахыр жолоучулукъгъа жолуму Аллах ыразы болсун дейме! Мен биле эдим халкъым мени унутуп къоймазлыгъын. Мёлеклерим айтып туруучу эдиле, къалам къарындашларым мени ючюн кюйюп айланганларын!

Биягъы жел, боран шуулдагъан таууш эшитиледи. Сахнаны тёрюнден къолунда да таягъы бла Бекмурзаны (Пачевну) ауанасы кёрюнеди. Кязимни, Къайсынны, Керимни ауаналары анга къарайдыла.

К я з и м н и а у а н а с ы. Бекмурза!.. Мени къабартылы къарындашым!..

Бекмурзаны ауанасы акъырын келип, Кязимни, Къайсынны, Керимни ауаналары бла къучакълашады.

Б е к м у р з а н ы а у а н а с ы. Бизни айтхылыкъ Кязимибиз!.. Кёп тентирединг туугъан жеринги тапхынчы. Энди тынчай, къарындашым. Мени да жүрегим ырахат болду...

К я з и м н и а у а н а с ы. Къалай иги этдинг, Бекмурза, келгенинги!
Къабарты саулай дууама келгенча кёрюндю манга!

Б е к м у р з а н ы а у а н а с ы. Къабартылы къарындашларынг сени унутмайдыла. Сени назму китапларынг къабарты юйледе окъуладыла.

К я з и м н и а у а н а с ы. Алайды, Бекмурза, биз бир жерни уланларыбыз.

Б е к м у р з а н ы а у а н а с ы. Кязим, мен анча жыл туурадан къарап турама жерибизге. Не затха ыразыса десенг - туудукъларыбызгъа!.. Дуния терк-терк тюрлене турду. Миллет миллетге да кетюрюлдю. Къарындаш къарындашха да чапды, ахлу ахлуну да сатды. Тенг тенгден да юркдю. Алай бизни халкъларыбызны туудукълары уа ата-бабаларыбызны араларында жүрюй келген къарындашлыкъны бузмадыла!

К я з и м н и а у а н а с ы. Бу жерибизни былай ариулугъун кёргенимлей окъуна ангылагъан эдим бу тийреде насып сакъланып тургъанын.

Къ а й с ы н н ы а у а н а с ы. Алайды, алайды!..

Б е к м у р з а н ы а у а н а с ы. Кязим, къарап, кёрюп турама, сени къабырынгы хазыр этип, сакълап турадыла дууанга жыйылганла. Биз чырмау болуп турмайыкъ. Кете барайыкъ.

К я з и м н и а у а н а с ы. Шукур Аллахха! Энди мен да тынчайым жеримде.

Жел, боран таууш эшитиледи. Сахнада ауанала Кязимни ауанасына баш ийип, акъырын кетедиле. Ала кетгенлей, сахнада тургъанла къымылдап башлайдыла. Хасан алгъа чыгады. Залгъа бурулуп айтады.

Х а с а н. Багъалы жамауат. Бир кезиуде бизни халкъыбызны жер юсюнден жокъ этерге кюрешген эдиле. Бир тюрлю терсликлери болмай тургъанлай, къум тюзлеге элтип тёкген эдиле. Миллетибизни назму байрагъы Кязим да ол зарауатлыкъда кюйген эди. Алай бизге аманлыкъны

тежегенле кеслери аманлыкъ бла жоюлдула. Халкъыбыз а жеринде. Биз бюгюн Кязимни къабырын узакъ Къазахстандан ёз жерибизге келтирип асырайбыз. Алай эсе, биз халкъыбызны киши жеринде аууп тургъан маданият байрагъын жангыдан кётюрөбиз! Алай эсе, биз ана тилибизни уллу келечисине хурмет этебиз! Алай эсе, биз халкъыбызны жауларына налат беребиз! (*Кязимни сал басхычына къарап*). Багъалы Кязим, сени аллында кесибизни адамлыкъ борчубузну толтургъаннга санайбыз. Туугъан жеринге келдинг. Тынчай энди, хурметли атабыз!..

С а л и м. Сыйлы Жамаат! Мен бюгюн бери жыйылгъан халкъгъа къарап турама да, кёплени кёзлеринде мудахлыкъны, бетлеринде бушуулукъну эслейме. Алай, мен ангылагъандан, бюгюн бизни бушуу кюнубюз туююлду. Бюгюнню кюн халкъыбызны къууанч кюнюдю деп мен алай санайма, - бюгюн биз халкъыбызны жыр байрагъын ёрге сюерге деп жыйылгъанбыз. Аны сёз байлыгына намыс этерге деп келгенбиз. Кёчгюнчюлюкню азап жылларын бошاپ, аталарыбызны жерине къайтып келмеклигибиз миллетибизни политика жаны бла акъланыуу эди. Бюгюн а уллу акълманыбыз, халкъыбызны жыр къаласы Кязимни ажымлы ёлюгон узакъ жерледен алып келип, кесибизни жерибизде асырамакълыкъ, миллетибизни ниет жаны бла да акъланыууду дерге боллукъбуз. Кязим хар заманда халкъы ючюн жарсыгъанды, аны ючюн кюйгенди:

Патчах да къарамайды дауубузгъа,
Тюзлюк иймей, аскер иеди тауубузгъа.
Себеп жокъ сауубузгъа, шауубузгъа,
Аллах, жазыкъсынмаймыса жашауубузгъа?! -

деп кюйгенди Кязим. Ол суйген халкъын, суйген жерин жангыдан тапханды. Энди биз уллу атабызгъа тынчай халкъынг бла бирге дейбиз.

Т а н з и й. Кязим, туюдюнг таш, темир,
Жюрегинг жана-жана.
Шукур, къуруп къалмады
Жырынг, туугъан от жагъа!

Жыкъдынг кёп къыйынлыкъны,
Болмай махтау жалчысы.
Андан болдунг дуняда
Халкъымы жыр башчысы!..

Мирзеуге да ушадынг,
Тирмен ташда бурулгъан,
Жугъутургъа да ушадынг,
Бичакъ аузунда тургъан.

Не къалды бу дуняда,
Кязим, сен сынамагъан!

Сен - Малкъарны къадары...
Жарасыны дарманы!..

Н а ж м у д и н. Сыйлы атабыз, Кязим! Бюгюн сени районунгдан кѣп адам болуп, дууанга келгенбиз. Биз сени къабырынг Шыкъыда болурун сую эдик. Алай жазычу къарындашларынг жатар жеринги былайда тийишли кѣргендиле. Биз анга угъай демегенбиз. Халкъ бла сен бирсиз. Энди тынч жат, Кязим. Сени жерлешлеринг хар заманда келип, къабырынга баш урганлай турлукъдула.

М у х а й. Сен - халкъ келечиси болгъан
Таулу файгъамбар, акъылман
Беш да тау элге айтылгъан
Атынг сыйлыды алтындан.

Сен абдез алыучу къумгъан
Толуп тургъанда да къумдан,
Кѣлсюзлюкню кери къууа,
Окъудунг кѣп китап, къуран...

Сормай эшигинги ачып,
Кирип келгенинде ачлыкъ,
Киши жерлерини ачы
Халасын татханса, апчып...

Уруш отлары бурула,
Жерибизден думп болдула.
Терсликни бойну бууула,
Улуй кетдиле боранла.

Фикирлеринг къалдыла сау,
Бузулмай къалгъанча, жашау.
Шыкъыда сюелген тау, -
Санга бергенча махтау...

А с х а т. Биз Кязимни журтубузгъа къайтардыкъ,
Бѣркюн тешип, ѳрге турду Минги Тау!
Кязим шыйых болуп къайтды жерибизге,
Анда ѳлгенле бары къайтып келгенча,
Кѣгюбюз да тынчайгъанча кѣрюндю,
Уллу Аллах бизге игилик бергенча...

Х а с а н. Аны бла Кязимни туугъан жерибизге келтирип асыраугъа жораланган митингибизни бошайбыз...

Эфенди дууа алдырады. Андан сора, сахнадагъыла Кязимни сал бачхычын кѣтюрюп,
асырагъа алып кетедиле. Автор киреди.

А в т о р. Уллу иш болду, ёмюрледе да унутулмазча! Кязимни туугъан жерине жолун ачханлагъа ёмюрлюк ыспас болсун дейме мен!

Автор сахнада тургъанлай, Къудурет ауазы къабырдан.

Къ у д у р е т а у а з ы.

Кёп жылланы кёгердим,
Жылыналмай кёрюмде.
Нек тюшмеди кёрюм деп,
Кеси туугъан жеримде.

Ызыгъыздан жетерге,
Мен да жол кёл алгъанем.
Кёп жыл ётюп арадан,
Не узакъда къалгъанем.

Къыйынлыкъда къарыла,
Къанлы къабын жутханма.
Къадарыма дертими,
Мен ма бюгюн унутханма.

Насып болмады эсе да,
Тау сууладан татаргъа.
Аллах тийишли кёрдю
Топурагъымда жатаргъа.

Эй къарындашым-жерлешим,
Къабырыма къайта бар.
Кязим бери келгенд деп,
Къарт аппанга айта бар!

Къаратабан улу ахсай-ахсай, тенгтирей-тенгтирей киреди. Автор бла бетден бетге тюбешедиле. Бир бирге терс къарайдыла. Къаратабанов абына-сюрюне амалсыз кюнюне къалып кетеди. Жарыкъ музыка эшитиледи.

Ж а б ы у.

ГАЗАЛАНЫ *Амина*

* * *

Не этейим, жүрек суюди,
Угъай деп анга айталмам.
Не этейим, жаным кюеди,
Мен сени унутмалмам.
Не этейим, кёкде жанады,
Сени бетингча ай.
Не этейим, жаным турады.
Сени ючюн жашай.
Кюн жарыгы санга береди,
Сени алай жылыгынын
Жарык жұлдуз санга кюеди,
Аны кёкден мен алалмам.
Алай жанымда мени жашайды,
Сени алтын ауазынг.
Алай жүрегимде мени кърмайды
Къамача кирген атынг.

Жюрегимде жашайса сен.

Жюрегимде жашайса сен
Къалай кыйын эди суйген.
Жарсыуунгу сени билсин,
Жюрегингде ишни кёрген.
Алай мен не зат айтайым?
Уялмай, жанынга кирмем.
Жагададан сени сакълайым,
Суйгеними уа, кёргюзтмем.

Келди кетди, соруу жокъ...
Берди алды, соруу жокъ...
Жашауда уа тюзлюк жокъ.
Табаргъа уа мадар жокъ.

Къыйналгъанды халкъым.

Къыйналгъанды халкъым, къыйналгъанды.
 Не жылда да къыйын жашагъанды,
 Къыралны терлигин сынагъанды,
 Ташдан чыкъгъан гюлге ушагъанды.

Къыйналгъанды халкъым, къыйналгъанды.
 Жерине къапланып жилигъанды,
 Хар ташны жүрегине салгъанды,
 Къыргъызлы тюзлеге атылгъанды.

Къайталгъанды халкъым, къайталгъанды!
 Жерине жангыдан атлагъанды,
 Таулары кӱргенде жарыгъанды,
 Мамырлыкъ жашауну башлагъанды.

Сен керексе манга

Къарангы кечеде,
 Мен жазама санга.
 Жулдузлача кӱкге,
 Сен керексе манга,
 Адамлыкъча жерге,
 Кюн жарыкъча кӱзге,
 Сен керексе манга.
 Дарманлача жанга.

* * *

Атынгы къайтара, мен ёлюрме
 Жанымы букъдура, мен кюерме.
 Кюнлени ашыра, мен билеме,
 Жюрегимде жара, мен сюеме...
 Кӱзлерими сенден айыралмай,
 Мен къарайма кишиден да уялмай.
 Къатынга бармасын, чыдаялмай,
 Мен ёлюрме сенсиз жашаялмай.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАРНЫ АЛТЫН ХАЗНАСЫНДАН

НАРТ АГЪАСЫ – ЭЛ БАГЪАСЫ

Жюз бла он жыл мындан алгъа «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» (XXI, Тифлис, 1896) деген журналда Л. Г. Лопатинский «Ачей улу Ачемез» деген нарт таурухну юсюнден жаза туруп, бу таурух Шимал Кавказны халкъларына кенг жайылгъанын белгилегенди. Таурухну юсюнден ол айтхан оюмну иги сюзюп къарагъан адам бир затны ангыларыкъды: «Ачей улу Ачемез» деген таурух къарачай-малкъар халкъда жаратылып, Шимал Кавказгъа андан сора кенг жайылгъанын. Анга уллу эс бурурча шартды.

Л. Г. Лопатинский къарачайлыла бла малкъарлыланы къарындаш халкъладыла деп ангылай эди эсе да, тиллери-тинлери, къанлары-жанлары, таурухлары-жырлары да бир халкъдыла деб а, баям, иги билмей эди. Чегем аузунда жашагъанланы окъуна бир энчи халкъныча белгилейди, эшта, къарачай-малкъар халкъны тарыхындан алай уллу хапары болмаз эди. Анга айып этерча да туююлдо, тарыхны сартындан бюгюн окъуна даулашханла тубейдиле... Шимал Кавказда «Ачей улу Ачемезни» къарачай, адыг (къабарты), малкъар, дюгер, чегем таурухлары бардыла, деп санай келип, Л. Г. Лопатинский оюмун былай белгилейди: ол таурухла бары да: къарачай «Ачимез» да, къабарты «Ашамез» да, чегем, дюгер тауруху да «бу мен басмалагъан малкъар «Ацемейни» тюрлюлеридиле деп бегитеди. (*«Карачаевское сказание «Ачимез» и кабардинское «Ашамез» составляют варианты нашего сказания»*). Къарачай тюрлюсю кысхартылыпды, къабарты тюрлюсюнде уа бир-бир затлары тюрлендирилипдиле, дейди. (*«Карачаевский вариант местами скомкан и, по-видимому, сокращен, а в кабардинском некоторые детали изменены, но главная мысль в обоих остается та же, что и в балкарском сказании»*).

Ол дюгер тюрлюсю да бу таурух бла байламлы болгъанын да чертеди: «...в осетинском мальчике-богатыре Тотрадзе, сыне Алымбека, мы имеем дело с кабардинско-карачаевским Ашамезом или балкарским Ецемеем». «Къабарты, къарачай «Ашамезни» бир этип, малкъар «Ецемейни уа» башха этип жазса да, бары да малкъар «Ецемейни» юзюклери болгъанын а, кѳргенигизча, шарт белгилейди. Алайды да, Лопатинскийни сѳзюнден чыкыгъан оюмгъа кѳре окъуна, «Ачей улу Ачемез» кертиси бла да къарачай-малкъар халкъда жаратылгъан нарт эпос болуп чыгъады.

Ол шарт бютюн да шексиз болур ючюн, алыкъа кѳп иш этилирге керегин да эсгереди: *«В этом отношении предстоит еще много работы, но когда будут собраны эти сказания и приведены в порядок, то тогда, может быть, окажется, что разрозненные, по-видимому, песни и сказания составляют цельную эпическую поэму»*.

Лопатинский айтхандан оюм этсек, Ачей улу Ачемезни (къарачай Ачимезни, адыг (къабарты) Ашамезни, малкъар Ецемейни, дюгер Тотрадзны, чегем Ачемезни) таурухларын барын да бирикдирип тизерге керек эди: «цельная эпическая поэма» ол заманда болургъа болур, дегенча айтады да. «Еще предстоит много работы» дегени да керти эди. Ол «кёп иш» бардырылгъандан сора, Лопатинскийни тюзлюгю ачыкъланнганды. Жаланда къарачай, малкъар, чегем таурухланы тийишдирип тизгенде (башха халкълада жюрюген тюрлюлеринден зат къатышдырмай), ташладан хуна къалагъанча, бир-бир, сёз-сёз сайлап, айтым-айтым тизе, сыра, жарашдыра баргъанда, «Ачей улу Ачемез» деген таурух оюлуп тургъан жеринде, бир деменгили нарт къалача, ёрге сюелип къалгъанды. Нарт Ачемезни туугъанындан (туугъунчу заманындан, ата-бабаларындан окъуна башлап) ёлюп кетгинчи дери.

«Ашамез», «Тотрадз» таурухлары болгъанла, юзюклерин бирикдирип тизгенде, тышындан зат къатышдырмай, бу Лопатинский айтхан «цельная эпическая поэма» чыгъармы? Не хазна!

Ол халкъла бюгюн бу биз этгенча ишни бизден иги да алгъаракъ окъуна бардырып кюрешгендиле, «тышындан къошуп, жамап иш да, болсада биздеча «толу хапарлы» эпос эталмагъандыла. Эталыр амаллары да жокъду, не ючюн дегенде, ала, Лопатинский айтханча, малкъар «Ецемейни» юзюклеридиле.

Алайды да, белгили орус алим Лопатинский «Ачей улу Ачемез» деген эпос бир ненча кавказ халкъны угъай, бир энчи халкъны эпосу болгъанын, кеси да Шимал Кавказгъа къайсы тамырдан жаратылып жайылгъанын иги билгенди.

«Ачей улу Ачемез», бир ызгъа тизилип, (жюз жылдан артыкъ замандан сора!) таурух толу болуп, «цельная эпическая поэма» болуп чыкъгъаны, Лопатинский айтхан оюмну тюзлюгюне шагъатды.

Бек сейири уа неди десегиз – Шимал Кавказны халкъларында атлары айтылып жюрюген нарт батырла бла байламлы башха таурухланы сюзюп къарагъанда да (илмучула тарт-соз этип кюрешгенча болмай), ол халкълада жюрюген «бирча» таурухланы хар ким энчи-энчи тийишдиргенде да, къарачай-малкъар таурухлача толу бири да тийишалмайды, тизилалмайды! «Жууургъанны бери тартып» айтханлыгъыбыз туююл, аны алайлыгъын таурухланы хапарлау ызлары, толулукълары кеслери айтадыла. Бу затха ийнанмагъан неда эс бургъан адам кеси иш этип къараргъа боллукъду.

Дагъыда. Нартла Шимал Кавказны барыны да нартларыдыла деген да тутхучлу туююлдо. Бюгюнлюкде «барыны» эселе да, къачан эсе да бирде бир жаратылгъан жери, бир шаудан кёзю, айхайда, бар эди! Ансы башха-башха тилледе сёлешген халкъла нартлагъа бир адам атла атап, сатанайла, сосурукъла этип, бирча жортууулла къурап къалай къойдула, къылыкъларын кеслерича тюрлендирген эселе да?!

Дагъыда эсгертирим: нартлары болгъан кавказ халкъланы «нарт таурухларында» къарачай-малкъар сёзю, аллай бир тыш миллет

ышаны болмагъаны жокъду. «Тау-рух» дегени окъуна! Бир къауумла айтыргъа кюрешгенча, ала бош тюрк сёзле туююдюле. Тюрк, татар сёз боллукъ болса, тау-рух угъай – дагърух боллукъ эди. Бирлери дагъ дейдиле, бирлери тоо дейдиле... Тау деб а къарачай-малкъарлыла жорютедиле.

«Тыш» нартлада къарачай-малкъар (суйселе, айтычуларыча, «тюрк» десинле) къарачай-малкъар сёзле толуп атадыла, кёзге уруннганы, урунмагъаны бла. Бизни нартлада уа тышындан кирген бир деп бир сёз табалмайса! Ол а великденди?..

Ол – хо! Бурун булгар эпослада тюбеген убурланы, имегенлени, къан тулукъланы, нартланы, Созурукланы уа не бла ангылатыргъа боллукъду?..

БЕГИЙЛАНЫ Абдуллах,
Татарстанны культурасыны
сыйлы къуллукъчусу.

АЧЕЙ УЛУ АЧЕМЕЗ

НАРТ ТАУРУХ

1. ТЮЛКЮ БЛА АКЪ ТУРНА

Тюлкю бла акъ турна суу къамишде къош элле,
Суйгенле уа эндилле, алгъыннгыла бош элле.

Тюлкю бла акъ турна жандан жаннга шох элле,
Тюлкю бла турнадан татлы тенгле жокъ элле.

* * *

Бурундан а эки нарт, экиси да деу, дейле,
Экинчиси нарт туююл – эмеген эд, дей элле.

Да нийсе да, бирини боз жылкъысы бар эди,
Бурундан а бири да акъ жылкъылы нарт эди.

Боз жылкъы да, келгенд да, туз баулагъа киргенди,
Туз баулагъа киргенин бир нарт къаты кёргенди.

– Уш-уш! – дегенд жылкъыгъа, – аман къуш аллыкъ! – дегенд.
Нарт Элинде жокъмуду муну къошаллыкъ! – дегенд.

Къайры къошдурлугъун а билсе уа, дей, кеси да!
Къайры учдурлугъун а билсе уа, дей, кеси да!

Ол да шо айтыр-айтмаз бир жел атлы жетеди,
Агъын, бозун да къошуп, бурады да кетеди.

Нарт къатынны эри да желаякъгъа къонады,
Жылкъысыны ызындан женгил окъун болады.

Бу да сюре кѳреди, жел да бура береди,
Жел да ура береди, бу да сюре кѳреди.

«Желмиди, боранмыды – Тейри билсин!» – деди, дей.
«Жекмиди, боракъмыды – Тейри билсин!» – деди, дей.

Юч жол айырылгъаннга киргенди, дей, барыб а,
Юч жол айырылгъандан къутулгъанды ары да...

Бир заманда ызындан къычыргъанд, дей, къуугъан да:
– Эй, баргъан! – дегенд, дейди, – мен итденми туугъанма!

Кюндюзгю кюн жылкъымы сюрюп къалай кетерсе?!
– Жеталсанг, – деди, дейди, – билгенинглеи этерсе!

Къычыргъанны уа, дейди, этер кибик кеси жокъ.
Жетер кибик аты жокъ, ётер кибик сѳзю жокъ.

Къайда, харип, анга, дей, билгенинлей этерча,
Ёмюрю жан жетмеген учхан къушну жетерча.

– Айт, жаулапмы сюресе, эркелепми сюресе?
Атышнымы сюесе, тутушному сюесе? – дегенд, дейди.

– Атангы аман кѳзюне! Жаулап, – дейди, – сюреме! –
Атышны да сюеме, тутушну да сюеме!

Жеталсанг, кишисе! – деп, бу аллайла этеди,
Кюндюзгю кюн жылкъысын сюргенди да кетеди.

* * *

Ол да тура тургъанды, алай тура тургъанды,
Бир кюн бу да, баргъанд да, акъ жылкъыны бургъанды.

Буруп келе, тыялмай, къайдан тыйсын дегенди –
Ол хужурукъ ажирни ычхындырып ийгенди.

Жылкъыны бир акъ ажир кеси кютюп болгъанд да,
Жылкъыгъа къалауурлукъ кеси этип болгъанд да.

Ажирни келгенинден иеси да билгенди,
– Ай, сюрдю кѳреме! – деп, ючаякъгъа миннгенди.

Къуа-сюре кетгенди, жети суудан ётгенди,
Юч жол айырылганда жетинчи кюн жетгенди...

Бурундан а эки нарт, экиси да деу дейле,
Экинчиси нарт туююл – эмеген эд дей элле.

Бирле Тюклеш дей элле, бирле Хубун дей элле,
Бирле къуугъун дей элле, бирле къузгъун дей элле.

Тюз аты уа Къубу эд, туюю бла къурур эд,
Ачей улу Ачейге къадалганлай турур эд!

Тюлюкю бла Акъ турна суу къамишде къош элле,
Суюгенле уа эндилле, алгъыннгыла бош элле.

2. ЮЧЖЫЙЫРМА НАРТ БАТЫР

Ачей бла Къубу уа жандан жаннга шох элле,
Ачей бла Къубудан татлы тенгле жокъ элле.

Ючжыйырма нарт батыр бола элле была уа,
Ючжыйырма аскерден къолай элле была уа.

Ючжыйырымасын да бу Къубу мурдар къыргъанды,
Ючжыйырымасындан да тогъузусу къалгъанды.

3. ТОГЪУЗ УЧХАН КЪАНАТЛЫ

Тогъуз учхан къанатлы бола элле была уа,
Тогъуз къаты атлыдан къолай элле была уа.

Тогъузусу да тогъуз тоханагъа кирелле,
Тогъузусу да тогъуз хорагъа уа минелле.

Кече болса была уа тоханагъа кирелле,
Кюндюз болса была уа хоралагъа минелле.

Тогъузусу да тогъуз къазауатха баргъанды,
Ючюсюнден къалгъанын Къубу мурдар къыргъанды.

Тюлюкю бла Акъ турна суу къамишде къош элле,
Суюгенле уа эндилле, алгъыннгыла бош элле.

Ачей бла Къубу уа жандан жаннга шох элле,
Ачей бла Къубудан татлы тенгле жокъ элле.

4. ЮЧБАТЫРНЫ ТАУРУХУ

Ташлы Сыртда юч атлы да болдыла была уа,
Ючжыйырма атлыдан а къолайдыла была уа.

Таматалары уа, дейди, Къобал-Батыр быланы.
Органчылары уа, дейди, Ачы-Батыр быланы.

Бек кичилери да болур Кичи-Батыр быланы.
Была, дейди, Нарт Гезохну юч а батыр уланы.

Юч батыр да, эртте туруп, чыкъдыла да кетдиле,
Кете барып, жарты жолда бир атлыны жетдиле.

Жетдиле да, тартып-созуп арагъа дар алдыла,
Кимден, къайдан болгъанын да туура танып къалдыла.

– Ой-хой, – делле, – узакъ бармай, Тейри берди кёнчеклик!
Кёнчекликни бере билген – бере билир кечмеклик.

– Тейри берсе, ким экенин нек сурайбыз? – дедиле,
– Кёнчекликни жасандырмай нек турабыз? – дедиле.

– Алай болса, – делле, дейди, сакъалын да жүлюлле.
– Алай болса, – делле, дейди, мыйыгъын да жүлюлле,

Ногъайлыгъа сатдыла да, ура-бере кетдиле.
Бир уллу да суудан, маржа, уруп кирип ётдюле.

Сансыз-санаусуз а, дейди, бир жылкыгъа жетдиле.
Жетдиле да, аны алайдан сюрюр оноу этдиле.

Къаралла да, жылкы кюте тургъан бир жаш кёрдюле,
– Ай, кёп болсун, Зылкыцы Заш! – деп салам да бердиле.

– Ай, сау бол, кел, жууукъ бол! – деп айтды, дейди, жылкычы.
Кеси да бир сабий жашчыкъ, аты да бир Жылкычы.

– Зашко, бу кёп зылкыны уа кимге уа сен кютесен?
– Да бир, – дейди, – Тюклесханнга, соргъаныгъыз керти эсе?

«Тюклесханнга» деп а жашчыкъ бош ёхчеге айтханед,
Бош ёхчеге айтханына тобагъа да къайтханед.

–Эй-хей, маржа, не ахшы болду! Къонушубуз къолайды.
Тюклесхан а бизни, – делле, – зууугъубуз болады. –

Бир бирине къарашыб а: – Хоу-хоу, – делле, – алайды!
– Тюклесхан а кеси, харип, игимиди, къалайды?

– Тургъаныца турамыды, къартлыкъкъа зат хорлатмай?
Жаш да: – Да, хоу ... – деген кибик, сёзюн артыкъ къоратмай.

– Биз да, – делле, – сау козюннен барып да бир кёралмай...
– Тейри, заман тапсакъ... – делле, андан терен киралмай.

Жаш да, дейди, Ючбатыргъа кезиу-кезиу къараб а,
Мычылла, дей, ала – муну, бу аланы мараб а.

– Биз а былай арлагъыракъ ётеригек, барыб а,
Зарты золда къалып къалдыкъ, атларыбыз арыб а.

Ай, заш, маржа, бир хаух атла бермезмисен, зарарца,
Зарты золда къалып къалмай, ат алыша барырца.

– Да, Ючбатыр, солуй-солуй зюрюсенг а, арымай,
Хар ётгеннге ат-ат бере мен а къалай барырма?!

Алай болса, Тюклесханнга алай кёп ат кютмезме,
Алай болса, Тюклесханнга зылкъыцылыкъ этмезме.

– Сен бермесенг, кесибиз а билмейбизми ала уа?! –
Кюле-кюле, алай-алай айтдыла, дей, ала уа.

– Да, кёрюгюз, – деди, дейди, «алалсагъыз» дегенча,
«Таза керти батырласыз, болалсагъыз» дегенча.

* * *

Кёп жылкъыны хахай этип бурду, дейди, Ючбатыр,
Юч жанындан туруп, алай урду, дейди, Кючбатыр.

– Хайда, Зашко, ахшы кюллю къал, таза да батырсан,
Зууугъубуз Тюклесханнга бизден салам айтырсан!

– Айтмай а, – дейд, игидамы айтырса, – дейд, – ёзге уа!
«Ахшы кюнню» Тюклесхан а кёргюзтюр да сизге уа!

Ючбатыр да, ура-сюре, тангнга тарта кетгенди,
Юч кюн барып, юч жол айырылган жерге жетгенди.

Жиялп-улуп, Жылкъычы да «Тюклесханнга» барган эд.
– Нек жияйсан, не болганды? – деб а ол да сорган эд.

– Нек жияйман, не болганды – Ючбатыр а кёрдюле,
Кёрдюле да, акъ жылкъыны буруп алып сюрдюле.

– Сюрдюле эсе, аман таш а бассынла да! – деди, дей. –
Бюгюн жолгъа атланмаучу кюнюмд, – деб а эди, дей.

Экинчи кюн алты аякылы атына жер салганды,
Акъ жылкъыны ызын тутуп, къууа-сюре болганды.

5. «ТЮКЛЕСХАН» ЮЧБАТЫРНЫ КЪУУГЪАНЫ

Алтаякылы да садакъ окълай а атылып, дейди.
Юсюндеги да мынгар а хаман къатылып.

Аралары да бир кюн бла уа кечеди, дейди.
Жылкъы да, учуп, тюзден тюзге уа кёчеди.

Жылкыны бир да солутмагъанлай сюрелле,
Юч айырылгъан къулакъ жолгъа да кирелле.

Алайда бираз сорушдула да ала уа, дейди.
Ачыбатыр да айтады, маржа, алай а:

– Эй Кицибатыр, сен а зумушка зарацы, маржа,
Терек башына миниб а, – дейди, – къарацы, маржа.

Кицибатыр да эрляй терекге ёрлейди, дейди,
Ёрлеб а къарап: – Бир сейирликле кёреме! – дейди. –

Кёк бла зер а бирге къошулгъан зерде уа, – дейди, –
Бир къара затцыкъ ёсюп келеди, ёрлеб а.

Ай-хай-хай, – дейди, – ма бир баш кибик къарагъанд! – дейди.
Ай-хай-хай, – дейди, – дагъыда бир баш къаралад! – дейди. –

Тюбюндеги да муну уа миннген атыца, – дейди. –
Аякълары да, тейриди билген, алтыца!..

Тёгерегин да алаша туман басханды, маржа,
Башларыннан да бир къара булут асханды! – дейди. –

Туман башында къара цаукала ойнайла.
Туман тюбюнде къара шорхала къайнайла.

Ай, бу келгенни тюбюнде, дейди, цапханы, – дейди, –
Бир къарасанг а атха ушайды, бир къарасанг а ат туююлд, – дейди. –

Бурун тешиклеринден а, дейди, цыкъкъаны, – дейди, –
Бир къарасанг а отха ушайды, бир къарасанг а от туююлд, – дейди. –

Ай, бу «Тюклесхан» Къубу болмасын, киши маталлы корюнед, – дейди.
Киши маталлы болгъаллыккъа уа, срыуехца уа керилед, – дейди. –

Окъча атылып келеди, кюнюм, ай, ма бусагъат зетеди, – дейди. –
Туман ици да кёк зашнагъанца этеди! –

– Ай Кицибатыр, сен а ёренге хатаса! – делле.
– Ай, тюшцю бери, не аман сёзле айтаса! – делле, –

Ол «кёк зашнагъан» Тюклесханны уа атыды, – делле –
Ай, аны, – делле, – аякълары уа алтыды, – делле. –

«Туман» дегенинг – атны терлеген шытысыд, – дейди.
«Шорхаларынг» да юсюнден акъгъан шылпысыд, – дейди.

«Ол от» дегенинг – атны солугъан тылпыууд, – дейди. –
«Ол окъ» дегенинг – Тюклесханны уа талпыууд, – дейди.

«Чаукаларынг» да – ат туякълары юзген а, – дейди, –
Къара зылдыла болурла, – дейди, – ёзге уа! – дейди.

– Ай, алай эсе, биз мынга не амал этейик? – делле.
– Экибиз, – делле, – жылкыны сюрюп кетейик, – делле.

– Бирибиз юч жол айырылганда кыалайык, – дейди.
Ол келгенни да не этерине уа кыарайык! – дейди.

Эки батыр да жылкы кыайгылы болган эд, маржа.
Ацыбатыр да жолну сакылаб а кыалган эд, дейди.

6. АЧЕЙ БЛА КЪУБУНУ ДЕМЛЕШИУЛЕРИ

Бир заманда жетди, дей, боран кыатыш бир атлы,
Тюбюндеги ат туююл – алты аякылы кыанатлы!

Башындагы нарт туююл – бир эмеген маталлы,
Нарт Ачейни эслемей, озду, дейди, атылып.

Жолун сакылап, Ачей да бугъуп кыарап болганд дей,
Таныганды муну да: – Эй, барган! – деп сорганд, дей.

– Кыубу, кыайры бараса? – Излегениме, – дейди. –
Зылкымы ким сюрсенин билмегениме! – дейди.

– Зылкынг а былай ары ётген эди, – дегенди.
Алдаганд да, Кыубуну терс жанына ийгенди.

Атылып кетгенди да – тынчмы чабарык эди –
Кыурлай кыайтып келгенди – не зат табарык эди!

– Тейри кыаргырык сени! Нек алдайса, Ацей? – дейд.
– Мен сюрсениме жылкынгы, этеринги энци! – дейд.

– Да атышмы-тутушму? – дегенд, дейди, Кыубу да,
– Атышайык, киши эсенг! – деп айтды дей да бу да.

– Ат сора! – деп Кыубу да. – Огъай, сен ат! – дегенди.
– Мал ачыуунг бурнунгда болур, сен ат! – дегенди.

– Да хо, сора, – деп ол да, сёз тауусуп бошайла.
Кыаршы туруп бир бирге, садак тартып башлайла.

Кезиу-кезиу тарталла, марап-марап аталла,
Тиер-тиймез жерлеге садак окыла баталла.

Бир ок ары учаргы – бири бери жетеди,
Бири бери жетерге – бири ары кетеди.

Юч кюн бла юч кече кыан кыазауат этелле,
Юч кюн бла юч кече кюн кибик кетелле.

Арта Кыубу тартханды, сора Ачей тартханды,
Киндигинден тутарак, Ачей марап атханды.

Ачeй марап атханда, ол да ёрге чынгар да,
Окь да учуп кетди, дей, чаты бла чыгъар да.

Сора Къубу тартды, дей, кезиу анга жетер да,
Ол да марап атды, дей, тушманыча этер да.

Мангылайын тутаракъ, огъун алай ийди, дей,
Ачeй ёрге чынгаргъа – окь киндикден тийди, дей.

Бир окь ары учаргъа – бири бери жетген эд,
Бири бери жетерге – бири ары кетген эд.

Окь тийгенде, Ачeй да ат жалына къадалгъанд,
Ат жалына къадалып, ат юсюнде къалалгъанд.

– Ай, сизни, – дейд Къубу да, – болууугъуз былайды! –
Сора ол экисини ызларындан болады.

Жегута суу Къобаннга къошулгъан жерде, дейди
Алтын жаллы жылкыны алайда кёрдю, дейди.

Кёрюп, жетип, Ачeйни эки къарындашын да,
Юзюп-юзюп алды, дей, экисини башын да.

Беш кюн бла беш кече баргъан эди уруш, дейд.
Алтынчы кюн танг ата болгъан эди бу иш, дейд.

Ай, андан, барып, дейди, Ачeйланы къырады,
Бууаз къатынланы да къарынларын жырады...

Эй, бу Къубу къурурукъ аллай оюн къургъан эд.
«Ачeйлагъа урлукълукъ къоймадым!» – дей тургъан эд...

Ат жаралы Ачeйни юйге жыйып келген эд,
Юйге жыйылгъанлыкъгъа, ол кюн окъун ёлген эд.

Тюлкю бла Акъ турна суу къамишде къош элле,
Суйгенле уа эндилле, алгъыннгыла бош элле.

Ачeй бла Къубу уа жандан жаннга шох элле,
Ачeй бла Къубудан татлы тенгле жокъ элле.

7. НАСРАН БИЙНИ УРУШХА АТЛАННГАНЫ

Ай, андан, дейди, Назран бий да,
Нарт Ачeйге уа жарсыгъан бий да,

Аскер жыйыб а башлады, дейди,
Аскер жыйыб а!.. Жашары, дейди,

Аллына келген улан болса уа!
Жыл санлары да толса уа, дейди.

Аскер жыйыб а кюрешди, маржа,
Алай айтыб а сёлешди:

– Бир онгу болгъан – биреу а келсин!
Эки онгу болгъан – экеу а келсин!

Юч онгу болгъан – ючеу а келсин!
Онгу болмагъан – жарсыу а этсин!

Жарсыу этмеген – аскериме да
Ыйыкыгъа боллукъ азыкъ а этсин!..

Бийни сакъалы – белинден, дейди,
Бийни айтханы – кёлюнден.

Аскери аны – Къара Ногъайдан,
Ат кереги да – сары тогъайдан.

Нарт Ачейни да жууугъу, дейди,
Ай, алай бурду къууугъу, дейди.

Ай, алай бурду къууугъу, дейди,
Нарт Ачейни да жууугъу.

Атланнганды да кетгенди,
Бир уллу суугъа жетгенди.

Ай, уллу суу а къутуруп, маржа,
Неден эсе да къутулуп, дейди.

Ичиндегин а ташлайды, дейди.
Жагъаларын а ашайды.

Толкъунларын а булгъайды, маржа,
Башын тюбуне чулгъайды.

Кеси кесин а талайды, дейди,
Ай, халымыд да алайды?

Ол уллу суудан ёталмай, дейди,
Аскери къарыу ёталмай.

Насран бий а тыйылды, дейди,
Суу жагъагъа уа жыйылды.

Ай, бу къутургъан Къобан а, дейди,
Кирип ётерге келмейди, маржа, къолдан а!

Жагъаны ёрге-эншге уа жюрюй къалгъан эд, дейди,
Баурун жерге салгъан эд.

8. АЧЕМЗНИ ТУУГЪАНЫ

Сюйсенг, чыгып, жарны бар, сюйсенг, кирип, тарны бар –
Нарт Ачейни кьатыны – билинмеген кьарны бар.

Ол да нарт Индияны кызларындан болганды,
Жашырынлыгы бла ата юйюнде кьалганды.

Ол да, тура туруб а, чий алтынча бир жашчыкь тапханды,
Кьарт анасы жашчыкьны, сермеп алып, тоханагъа атханды.

– Жашар сюек болсун! – деп, кезиу-кезиу айталла,
– Ма мунуча толсун! – деп, толу гоппан тарталла.

Жашчыкьгъа уа атны да жыйылышып атайла,
Бир а алай айталла, бир а былай айталла.

– Ачыбатырланы уа Кичибатыр! – дейдиле,
– Кичибатырланы уа Ачыбатыр! – дейдиле.

– Чий алтынча бу улан нартны барын озар да!
Нарт Ачейни тукьумун иги кесек созар да!

Гезох улу Созар деп кьойсакь болад, – дейдиле. –
– Ачез деп атайкь! Неди ол ат?! – дейдиле. –

– Кьарт агасы, – дей элле, – батыр туугъан Гезох эд,
Нарт Элинде, Нарт Зуртда аннан зигит эр зох эди!

Ай, келигиз, Созар деп кьойсакь болад, – дей элле.
Не аямай зюрютсе да, зетер ол ат! – дей элле.

Гезох улу Созар деп жашырын ат атайла.
Бирле алай айталла, бирле былай айталла.

– Кичибатырланы уа Ачыбатыр! – дейдиле,
– Ачыбатырланы уа Кичибатыр! – дейдиле.

Кимни жашы болгъаны баям эди Нартда уа,
Ачей улу Ачез болуп кьалды артда уа.

9. АЧЕМЗНИ САБИЙЛИГИ

Ачезни кезлери дугьум кибик кьарады,
Кечеден кюннге, дейди, айнып, ёсюп барады.

Сау бир жылгъа ёсерин ол бир кюннге ёсенди,
Бир деу улан боллугьун анасы да сезгенди.

Ингир сайын бир жангы бешикге да салады,
Танг атаргъа бешиги гитче болуп кьалады.

Юч айында кьалды дей, бир бешик да жарамай,
Беш айында кьойду, дей, эмчек сютге кьарамай.

Жети айында кьолуна ашыкь-кьашыкь алады,
Жети жыллыкьла бла ойнар кибик болады.

Хайнух буруп ойнаса, барын кьытып кетеди.
Тутуш кьуруп бойласа, арыр кибик этеди.

Бир кюн ашыкь оюнда Чыгырчыкьны хорлайды,
Ол да: «Артха кьайтар!» – деп, бу да, бермей, зорлайды.

Кюн да тюшюп, кеч болду, киши сурап келмейди,
Ачемез Чыгырчыкьны ашыкьларын бермейди.

Ол да, кьарыу эталмай, жияп-улуп кетгенди,
– Ай, ёлгенинг ит боллукь! – деп бир кьатын жетгенди. –

Ашыкь бла байыкьмай, башха мюлкден толсанг а!
Атангы ёлтюргеннге – анга батыр болсанг а!

Мени ёксюз балама батыр болмай! – дегенди, –
Дертинги андан алсанг а, бизден алмай! – дегенди.

– Кимди атамы ёлтюрген аллай батыр?! – дегенди.
– Бар да, аны уа ананга сор, ол айтыр – дегенди. –

Мен а отму ашагьанма, аны санга айтыргьа!
Анга киши болсанг а – сизни кьыргьан батыргьа!

Мени ёксюз балама киши болмай, – дер да, дей,
Кьанынгы андан алсанг а, мындан алмай! – дер да, дей.

Ол сёзлени эштгенде, жаш сын болуп кьалгьанды,
Атасыны юсюнден бу зат билмей болгьанды.

Ашыкьларын, чыгьарып, ызларындан атханды,
Жюрексинип, таралып, буз юсюне жатханды.

Излей барып, анасы муну бузда тапханды,
Баууруна кьысханды, юйге алып кьайтханды.

– Анам, мени атамы ким ёлтюргенд? – дегенди. –
Мени ата тукьумум жокь болгьаны неденди?

– Аны санга айтхан а Эл Тёреге бармасын!
Уялмагьан ол кьатын башына ау салмасын!

Балам, атанг а кеси ажалындан ёлгенди,
Тукьуму да ёлетде кьырылгьанды, – дегенди.

– Сора манга ол кьатын алай нек деп айтады?
Анам, мени атамы кьабыры уа кьайдады?

– Къабыры да турады, сырт башында сын болуп,
Санга алай айтхан а къалмасын къатын болуп!

Ачeмeз атасыны къабырына баргъанды,
Мудахсынып, ахсынып, жерге къарап тургъанды.

10. АШЫКЪ ОЙНАГЪАН ЖЕРДЕ

Нарт уланла сабийликден оюн бла ёселле,
Жомакъ-гаурух эштелле да, – оюм бла ёселле.

Бир жол тирмен аллында ашыкъ ойнай болалла,
Тийдиралмай, тийдирмей, къарап-марап уралла.

Ол кезиуде бир ауаз эштилди, дей, арtdан да:
– Эй хомухла, ашыкъла кёрмегенча артал да!

Тийдиралмайсыз, – дейди, – ташны ташха уруб а! –
Бир уллу тирмен ташны атып ийди, буруб а!

– Кимди бу?! – деп, ауазгъа бурулсала была да –
Ол а Ачeмeз, дейди, кенгден къарап болады.

Ашыкъларын къум этип къойду, дейди, ташы да.
Чамландыла алайда мынга аман, ахшы да.

– Бу этгенинг нед? – делле, – билдирсенг а, ахшы сен!
Атарынгы атсанг а, аллай залим жаш эсенг!

– Сабийчиклеге кючюнг иги да къарыйд! – делле.
– Тукъумунгу къыргъанны къырсанг а, барып! – делле. –

Ашыкъ-къашыкъ къырыргъа киши болмай! – дей элле.
– Айланыды, – дей элле, – иши болмай! – дей элле.

11. ИЛИШАН АТХАН ЖЕРДЕ

Нарт уланла илишан ата тура элле, дей,
Ачeмeз да озаракъ, шашмай ура эди, дей.

– Мен да мен тюйюлме, – дейд, – сыртындан бир салмасам!
Башыма бёрк киймезме, андан къанымы алмасам!

Нёгерлери да, дейди, садахлагъа къармашып...
Сордула, сейир этип, бир бирине къарашып:

– Эй, бу кимни жаныйды? Созар, кимни жаныйса?
– Кимни жаныгъанымы киминг несин таныйса!

Тюзде садакъ тартханын къоюп кетди, бурулуп,
Атхан огъу къалды, дей, илишаннга урулуп!

12. АЧЕМЕЗ АНАСЫНА СОРУУ ЭТГЕНИ

Ачемез мудах болуп юйлерине кьайтханды.

–Анам, нийсе да ауруйма, ёлеме, – деп жатханды.

– Оу кюнюм! – деп, анасы муну юсюне болгъанды. –
Не жараред, не ашаренг, ненг ауруйд? – деп соргъанды.

– Къарным ауруйд, – дегенди, – манга кьурмач этсенг эд,
Сууутмайын, иссилей кьабар эдим, берсенг эд.

Терк окьунча анасы, чыгъып, кьурмач этгенди,
Мияла табакъ бла жашчыгъына элтгенди.

– Анам, мени мияла кёллю жашмы сунаса,
Ырысламай, баланга муну кьалай саласа?

– Оу мен ёллоук! – деп, ана артха чыгъа кёргенди, –
Ма, жашым, – деп бир агъач аякъ бла бергенди.

– Анам, мени бир агъач кёллю жашмы сунаса,
Сабийгеми санайса, бош алаймы сынайса?

– Кьор кьатайын жанынга, сенден алгъа ёлейим,
Отда исси кьурмачны, айт, не бла берейим?

Айтханд, дейди, жашчыгъы: – Эрке болмаз эр, – дегенд, –
Кьолунг бла ёсдюрюнг, кьолунг бла бер, – дегенд.

Ана агъач аякъны бир жанына салгъанды,
Ана исси кьурмачны ууучуна алгъанды,

– Ма, балам, – деп, узатып, кьолу бла бергенди,
Жаш да, сермеп тутханд да, кьолун бууа кёргенди.

– Ий, не этесе, балам, не? Сен тобагъа кьайтсанг а!
Жарлы ананг не этгенди, аны манга айтсанг а!

– Мен тобагъа кьайтырем, сен тобагъа кьайтсанг эд,
Нарт атамы тукьумун ким юзгенин айтсанг эд!

– Бошла, балам, ий балам, кюйдюм, балам! – дегенди.
– Айт, айтмасанг, иерик туююлме, анам! – дегенди.

– Айтырма, ой, ий, – дегенд. – Ант эт, анам, кюйдюнг! – дейд.
– Тейри арадад, айтырма! – Ол заманда ийди, дейд.

–Айтчы манга, ой анам, мени атам бармы эди?
– Нек жокъ эди атанг а?! Бек айтылгъан нарт эди!

– Кьаллай адам болуучед мени атам? – дегенди.
– Жигит адам болуучед сени атанг! – дегенди. –

Акь ажирге миниучед, жортууулгъа чыгъыучед,
Жылкыы буруп келиучед, батыр адам болуучед.

Акь жылкыысы бар эди, санап саны чыкъмагъан,
Душманы да зар эди, игилиги жукъмагъан.

– Къайдады да мени атам? – Атанг, харип, ёлгенди.
– Айтчы, анам, атамы ким ёлтюргенд? – дегенди.

– Аны санга айтхан а аллай болсун! – дегенди. –
Аны санга айтхан а аллай толсун! – дегенди.

Жилягъанды анасы: – Жерде къалмаз къаны,– деп, –
Къубу деген бир губу ёлтюргенди аны, – деп.

– Аны манга айтмай нек, нек букъдуруп тургъанса?
– Да бир кесек ёссенг деп, сабийчиксе деп ансы...

– Мени ата тукъумум къайдады? – деп соргъанды.
– Сени ата тукъумунг... Губу начас къыргъанды.

– Айтчы, анам, атамы акь жылкыысы къайдады? –
Акь жылкыысы Эдилге сюрюлгенин айтады.

– Ким сюргенди атамы акь жылкыысын? – дегенди.
– Акь жылкыысын атангы Губу мурдар сюргенди.

– Аты, сауут-сабасы къайдады? – деп сорады.
– Аты, сауут-сабасы жер юйде уа турады.

Миннген аты бир угъай, бола эди юч да, – дейд. –
Ат кереги, садагъы, эски тону иш да, – дейд. –

Чардагъыбызда, – дейди, – кюе ашап, тот болуп...
Акь аты да жер юйде... тура болур бокъ болуп.

Къор болайым жанынга, барын санга берейим,
Губу бла кюрешме, сенден алгъа ёлейим.

Ай, ол къан ауузлуну сен женгалмазса, – дейди, –
Ай, учхан къанатлыны сен жеталмазса, – дейди. –

Атагъызны жууугъу аскер жыйып кетген эд,
Ол да бир къайтсын, балам, – болжалы да жетген эд.

– Анам, къоркъма – дегенди – акь ажирге минерме,
Анам, къоркъма – дегенди, – аман-ахшы билеме.

– Аман-ахшы сен билсенг, узакъ жолгъа чыгъарса,
Акь ажирге сен минсенг, къайры тутуп чабарса?

– Акь ажирге мен минсем, тюзге чыгъып чабарма,
Жылкыыбызны излесем, къайсы тюзде табарма?

– Жылкыбызны излесенг, Эдил суугъа барырса,
Ат тутаргъа кёзлесенг, сюек жүгенни алырса.

Адам бармаз, ёчешип, Тёре тутхан Тотургъа,
Келип, минип тохтарса къамиш ичи къотургъа.

Жылкы чыгып башласа, баш башына санарса,
Жүгенни зынгырдатсанг, келгенине кьарарса.

Къайсы келип жүгеннге башын салса, ол, – дейди, –
Олду санга жарарыкъ, анга бек сакъ бол! – деди.

– Охо, анам, – дегенди, – сюек жүгенни алырма,
Охо, анам, – дегенди, – Эдил суугъа барырма!

13. АЧЕМЕЗ БЛА НАРТ ТЕМИРЧИ

Ачемез олсагъатдан ёрлегенд, дей, чардакъгъа,
Чыгъаргъанд, дей, кётюрюп, тапханчыгъын, жарыкъгъа.

Ат кереги, садагъы, эски тону – бары да
Тура эд, дей, къум басып – тюкню чабырлары да.

Къарай келип, жьяны бир зиянын табады,
Жьясын да кётюрюп, Темирчиге барады.

Ай, ол зиян болмаса, атасы да ёлмез эд,
Баласыны башына ёксюзлюк да келмез эд.

Темирчи балга ишлей тургъан чагъы болад да:
– Бу жьягъа бир къарап бермезменг? – деп сорад, дей.

Темирчи да эштмеген кибик этип тургъанды.
Бу, эштмеген суннганд да, экинчи да соргъанды:

– Эй, Темирчи, Тейри ючюн, – деп алгъаракъ атлар да, –
Садахымы бир ишлеп берсенг а! – деп къатлар да.

Ол да, тынгылай келип: – Ур, балтаны! – дегенди.
– Къайсы бла? – деп, жаш да женгил соруу бергенди.

– Къайсы бла болуб а, гитче бла ур, – дейди, –
Ол бирси токъмакъ санга эрттерек болур! – дейди.

Жаш да уллу токъмакъны алып, салып иер да,
Ол уллу токъмакъ келип балтасына тиер да!..

Балтаны да, тёшно да жерге ташайтды, дейди.
– Тоба-тоба, жашаусуз! – деп, жашха айды, дейди, –

Сен бурунгу адамны урлугъу кёреме! – дейд.
Эрлай садахын къурап, олсагъат береди, дейд.

Нарт темирчи жашчыкыгъа тамам сейир этген эд,
Садахына кьууана, ол да чабып кетген эд.

Нарт темирчи бу жашда тамашалыкь кьргенди,
Жаш дагыда келгенде, окъла ишлеп бергенди.

14. АКЪ АТНЫ ХАПАРЫ

Сауут кьоллу болдум деп, жаш кьууанып келгенди,
– Анам, энди бир атым болса эди! – дегенди. –

Ай, атым болса эди, кькге учуп чыгъарча,
Ай, атым болса эди, тюзге айланып чабарча!

– Балам, атангы, – дейди, – ат оруну кьалгъанды.
– Анам, айтчы, – дегенди, – ат оруну кьайдады?

Анасы да, онгсунмай: – Ай, балам, – деп айды дей, –
Анда, эски кьалабыз болгъан жерде... аты, – дей, –

Минг гьренке таш тьобю акъ ат тургъан жер эди,
Минг гьренке таш тьобю дорбун кьалад, дер эдинг.

Минг гьренке ташны да тогуз киши бир жанын,
Минг гьренке ташны да жангыз кеси бир жанын,

Алай тутуп алыучед атанг да ташны, дейди,
Атангча нарт бол, балам. – Хо, анам, ахшы! – деди.

– Ёле туруп, таш сюеп бегитген эд агын да...
Ай, жанынга кьатайын, ит Губугъа кьатылма.

– Кьоркьма, анам, – дегенди, – садакь тарта билеме,
Кьоркьма, анам, – дегенди, – мен акъ атха минерме!

15. ГЫЙЫ ТАШ

Ол гыйы таш алайда бурундан кьалгъан эди,
Аны кеси кьтюрюп Нарт Ачeй салгъан эди.

Юсюне да жер кьозлап, кьк кьыртыш уруп, дейди,
Артада ырхы басмаса, бюгюн да туруп эди.

Ташны тьобю дорбунд деп кимни эсинде бар эди!
Нарт Ачeмeз ачмаса, аны ким ачар эди!

Ол аны ачхан чакьда он жылы бола эди,
Ачeй жоюлгъанлы да аллай бир тола эди.

Ол заманда жылла да шьндюча тьойюл элле,
Ол заманда кюнле да шьндюден тьюрлю элле.

Бусагъатда он жылынг анда кюн да болмаз эд.
Бусагъатдагыылача анда ким да болмаз эд.

Нарт Ачей сюеп кетген гыйы ташны алалмай,
Эр кишиле, кюрешип, къойгъан элле болалмай.

Артда да бир сыгъынып, тепдиралмай къоялла,
Тепдирген да бир этип – кетералмай къоялла.

Ол гыйы таш гам болуп, эшикни битеп, дейди,
Эрле сыгъыннганында, жер тепди, бу тепмеди!

Аны бла къалгъан эд, адам бармай къатына,
Ат да ёлген болур деп ныгъышлада айтыла.

16. АЧЕМЕЗНИ АТАСЫНЫ АКЪ АТЫ

Ачемез да соргъан эд, анасы да айтхан эд,
Ол гыйы ташны, барып, кеси алып атхан эд.

Минг гёренке ташны да кеси алып атханды,
Ат оруну эшигин кеси барып ачханды.

Ачемез кирип, дейди, ат оруннга баргъанды,
Акъ ат белине дери бокъгъа батып болгъанды.

Ат да кишнеди, дейди, пырхылдады ат да, дейд,
Адам кёрмей, жер юйде сау он жыл тургъанд да, дейд.

Ачей батыр ёлгенли, баугъа киши кирмегенд,
Ачей батыр ёлгенли, атны киши кёрмегенд.

Киши не жем салмагъанд, не бир суу ичирмегенд.
Тиширыу да, иш этип, барып къарай билмегенд.

Да къалай саллыкъ эди, киши ачып бермесе,
Да къайданг биллик эди, атны адам кёрмесе!

Аллында жем орнуна темири тура эд, дей.
Жерни жети къатысын кемирип тура эд, дей.

Асыры кёп тургъандан жукъаргъан эд таш да, дей.
Атны башындан тутуп чыгъаргъан эд жаш да, дей.

Бу акъ атха сукъланып, алай къарады, дейди.
«Ай, мынга минсем а!..» – деп, сыртын марады, дейди.

Суу ичирип, аллына жем сала билген эди.
Сылап-сыйпап, тазалап, жер салып миннген эди.

Жаш да: «Атамы аты!» – деп, алай миннген эд, дей,
Ат да – жаш кимни жашы болгъанын билген эд, дей.

Жер салып миннгенинде, ёрге-эншге чаба эд,
Ат да алай чапханда, туягы от чагъа эд.

17. АТ ДА, ЖАШ ДА БИРИ БИРИН СЫНАГЪАНЛАРЫ

Жаш атасындан кьалгъан сауутларын тагъады,
Жангъдан атха минип, тюзге айланып чабады.

Чапдырады, сынайды атасыны атын, да,
Ол заманда, тил битип, ат да жашха айтды, дей:

– Кёкге мен юч минерме, жерге да юч энерме,
Сен жыгъылмай кьалалсанг, санга атлыкь этрме.

Сен а кёкге учур, – дейд, – мени жерге кьондур, – дейд, –
Мен этгенлей эталсанг, тутхан ишинг болур, – дейд.

Жаш дагъыда минеди, ат дагъыда чабады,
Ат дагъыда чапханда, учуп кёкге чыгъады.

Ат юч кере чыгъады, ат юч кере тюшеди,
Ачез да юсюнден ат аталмаз киши эди!

Жаш да кьамичи тартып, атны барма кьояды,
Ат да, кёкню башына чыгып келип, кьонады.

Жаш дагъыда тартды, дей, жаш дагъыда урады,
Аты – учхан кьанатлы, кёкню барып турады.

Сора атха кьатылмай, кеси аллына кьойду, дей,
Ат, тегерек айланып, келип жерге кьонду, дей.

Жаш тансыкьлап сылады атасыны атын да.
Ол заманда, тил битип, ат дагъыда айтды, дей:

– Ачей батыр болмаса, мен сенича миналгъан
Кёрмегениме, – дейди, – атны былай билалгъан.

Эшта, Ачейни жашы болурса сен, – деди, дей, –
Атха кьанат битдирген ол болуучу эди! – дей.

Ачез да, кьууанып, атны жалын сылар да,
Ат да, башын чайкьаракь, айтды, дейди.

– Къзыл будай бермесенг, башха жемден тоймазма.
Жылкьыдан тай тутмасанг, кьатыма да кьоймазма.

– Сен чапдырсанг – чабарма, сен солутсанг – солурма,
Жауунга жау болурма, тенгинге тенг болурма.

Сен атангы жашыса, батырланы биресе,
Бююн миннген атынгы кьаллайлыгъын билирсе.

Атанг сени нарт эди, аны эсден кетерме,
Анга кьуллукь этгенча, санга кьуллукь этерме.

– Мен да сени атмам! – деп, ант этгенди жаш да, дей.
Антына ёлген киши бола болмаз баш да, дей.

«Олду бизге жарарыкь, болушурукь санга» деп,
Анасы да айтхан эд, ат да эсине салган эд.

«Адам бармаз, ёчешип, Тёре тутхан Тотургъа,
Барып, минип тохтарса къамиш ичи кьотургъа.

Жылкы чыгып башласа, баш башына санарса,
Сени танып келгенге жюгенинги салырса».

Ол кюнден сора, дейди, жаш ат кьоллу болады,
Атасыны акь аты атлыкь этип къалады.

Жаш Акь атны айтханын керти болуп кёргенди,
Сау бир жылны ичинде кызыл будай бергенди.

18. АЧЕМЕЗ БЛА ЖАБАГЪЫЛЫ ЖАРЫ ТАЙ

Ачыбатырланы уа Кичибатыр дей элле,
Кичибатырланы уа Ачыбатыр дей элле.

Бирле Созар дей элле, бирле Озар дей элле,
Бирле алай айталла, бирле былай айталла.

Кимни жашы болгъаны баям эди Нартда уа,
Ачей улу Ачемез болуп къалды артда уа.

Ачемез, баргъанды да, чыкыгъанд Чариш тёбеге,
Андан эннгенди, дейди, Къамиш кьотур тюбюне.

Уллу къамиш ичинде Кьонгур сыртха баргъанды.
Зынгырдатып жюгенин, сакълап къарап тургъанды.

Бир заманда чырпыдан бир бёлек ат чыкыгъанды.
Бир жары тай, сызылып, муну таба чапханды.

Жиябоюн атланы озуп садакь атымгъа,
Жабагъылы жары тай жетгенд, дейди, къатына.

Сау бир садакь атымгъа озуп, дейди, жетгенди,
Гимхотчугъун жюгеннге созуп, дейди, жетгенди.

Тайчыкь сюек жюгеннге башын салгъанд, келгенд да.
– Ай, сен аман бёрюле ашы болгъун! – дегед да,

Жаш, хыны-хуну этип, артха кыстап ийгенди,
Жюгенчигин жангыдан зынгырдатып кёргенди.

Ол жары тай биягы, эки садакь атымгъа
Озуп, дейди, атланы, жетгенд муну къатына.

Къыстап ийгенд биягы: «Бу не тукъум затды! – деп. –
Сени алыб а мен къалай барыр эдим, атды деп?!»

Зынгырдатханд жюгенин бу бир юч-тёрт кере да,
Тай да жюген тауушха башын сала, келе да...

Жиябоюн атланы юч-тёрт садакь атымгъа
Озуп, дейди, биягы, келгенд, дейди, къатына.

Келгенд, дейди, къатына, гимхотчугъун созуп да.
«Къалай келди, таланган, бу быланы озуп да!»

Жабагылы жары тай юч да, тёрт да келгенди,
Юч-тёрт кере жюгеннге башын салгъанд! – дегенди.

Жаш да, къуууп, ызына къайтарыгъа кюрешгенд,
Жабагылы Жары Тай ол заманда сёлешгенд:

– Энди бу жол къыстасанг, кенг тюзлеге кетерме,
Сен адамлыкь эталсанг, мен да атлыкь этерме.

«– Ай, сен атлыкь этерча зат болсанг а! – дегенд, дей. –
Ай, кёлуме жетерча ат болсанг а! – дегенд, дей. –

Да хо, да, артыкь субай болмаса да, – дегенди, –
Аман ат а болмаз», – деп, кёлуне да келгенди.

Сылап-сыйпап, юсюнден жабагысын алгъанды,
Башына да ол сюек жюгенчигин салгъанды.

Тай, жюгени салгъанда – биржыллыкь тай болгъанды,
Жабагысын алгъанда – экижыллыкь болгъанды.

Жер юсюне тийгенлей – айтхылы ат болгъанды,
Жаш юсюне мингенлей – бир залим зат болгъанды.

Бир залим зат болгъанд да, тюзге айланып чапханды,
Къамичини тартханда, аты кёкге чыкыгъанды.

Ачeмeз да алайда тобагъа къайтханд, дейди,
Ат да, аны сезгенде, биягы айтханд, дейди:

– Сен Ачейни жашыса, батырланы бирисе,
Жабагылы тайны да къаллайлыгъын билирсе.

Сен кишилик эталсанг, мен да атлыкь этерме,
– Сен да атлыкь эталсанг, мен кишилик этерме! –

Дегенди, дей, жаш улан, Ачeмeз аты эди. –
«Сен атлыкь этсенг, меннен къалмаз» деп айтды, дейди.

Жаш да, атындан тыюп, жюгенин алды, дейди, –
Ол залим ат биягы тай болуп кьалды, дейди.

19. АЧЕМЕЗ КЪУБУНУ ИЗЛЕЙ АТЛАННАНЫ

Кюнлени бир кюнюнде Нартха сау танг атханды.
Бир эрттен бла келип, Ачемез да айтханды:

– Анам, манга азыкь эт, бир ыйыкьгъа жетерча,
Тамбладан кеч кьалмай, жолгъа чыгып кетерча.

Къарт анасыны ичин кьалтырауукь алады,
Жашны акъылын сезип, дыгаласха кьалады.

– Балам, – дейди, – атангы къарындашы да, – дейди, –
Не хапар келтирлигин бир кёр, ашыкьма, – дейди. –

Ол да бир кьайтсын да, – дейд, – сора сен да барырса.
Ол айтырыкьгъа да, – дейд, – анга да бир кьарарса.

– Угъай, анам, мындан кёп кьалалмайма, – дегенди. –
Атам ючюн кьан алмай болалмайма, – дегенди.

– Ай-ай, балам, ай, – дегенд, – ай, мен жарлы, ой, – дегенд, –
Ол мурдарны хорлагъан чыкьмагъанды, кьой! – дегенд.

Сауут-саба кереги барды, балам, – дегенди. –
Окь ётмеген кёлеги барды, балам, – дегенди. –

Аман жерде тёгюллок кьаны барды, – дегенди. –
Аман окьдан жоуллукь жаны барды, – дегенди. –

Къара кьанла жаудура, ол, келе да! – дегенди. –
Аман кюн келсин анга, оу, кена уа! – дегенди. –

Терибизни уа союп, кьаныбыздан тойду эсе!
Нарт атангы да жоюп, сени ёксюз кьойду эсе!

Ачемез да айтханды, андан кёпню кьалалмай:
– Анам, боллукь туюлме ол мурдардан кьан алмай!

Ат да кишнеди, дейди, ат да силкинди, дейди.
Кёзлери жанды, дейди, ёрге секирди, дейди.

Жол азыгъын жаш да, дейд, кьанжыгъагъа салады,
Атасыны кьалкьанын, садахын да алады.

Анасы да айланад тегерегине, дейди.
«Тейри билсин, не затха туберигине», дейди.

– Балам, тышгенд сынаугъа бизге бу зат, – дегенди. –
Ашны-сууну эркин ал, жолунг узакьд, – дегенди. –

Ма бу атны юсюнде жоюлгъанды кеси да,
Тауусулгъанд бу атда тукъуму да, неси да.

Тейри сени онгарсын ма бу атны юсюнде.
Миннген атынг айтханны, унутмай, тут эсингде.

Атанг кибик киши бол, бек айтылгъан нарт эди.
Хайда, балам, – дегенди, – ахшы жолгъа бар, – деди.

Темирчиге ишлетген окъларын да алады,
Жаш атланып кетеди, ана жилияй къалады.

20. ЖОЛДА НАСЫРАН БИЙГЕ ЖОЛУКЪГЪАНЫ

Нарт элинде эр туугъан улан эди Ачемез,
Нарт элине бир туугъан улан эди Ачемез,

Кетди, дей, атасыны башлыгъына чулгъанып.
Жетди, дей, бир къобаннга, ол да барад булгъанып.

Ётдю, дейди, андан да, къалай ётдю эсе да,
Арыгъанды аты да, арыгъанды кеси да.

Къалай ётген эсе да, ётгенди, дей, бу суудан,
Жабагъылы тайчыкъ да жетгенди, дей, ызындан.

Кеч къарангы болгъанда, бир отчукъ да этгенди,
Отчугъуну тютюню узакълагъа жетгенди.

Насыран батыр къарап ол тютюнню эслер да...
Ол тютюнню кёргенде, сагъайды, дей, аскер да.

Суу бойнуна, алайгъа, къараргъа басыннганд да,
Къубу чериую бла келип къалгъан сунннганд да.

– Ай, ол Къубу болмасын: тыпырыбыз къурур да!
Биз да жукълап тургъанлай, кече келип урур да!

– Ай, кёрдюнгмю сен муну, жетдирди неге! – делле.
Ол не тютюн болгъанын билирге деген элле.

Барып, билип келирге базыннган а жокъ, дейди.
Сууукъ суугъа кирирге басыннган а жокъ, дейди.

Къубугъа уа амал жокъ – адам кючю къарырча.
«Сен бар, мен бар» болалла, адам чыкъмайд барырча,

Айта тургъанлыгъынга иш а къачан бишгенди!
Чёп атхандыла да, чёп – Насыраннга тюшгенди.

Къалай билсенг алай, дей, ол да суудан ётгенди,
Къалай билсенг алай, дей, ол тютюннге жетгенди.

Ол тютюнню тубюнден от жарыкъ урад, дейди,
От аллында бир жашчыкъ олтуруп турад, дейди.

Арлагъыракъда да, дейд, акъ ат тагъылад, дейди.
Бу да къарындашыны атын таныгъанд, дейди.

Бу акъ атха, жашха да къарап туруп, келгенд да:
– Ай, Тейри, Тейри, кимни уланыса? – дегенд, дей. –

Къайдан чыкъгъанд, – дегенди, – бу ат бери, – дегенди, –
Муну бу жез къалкъаны, бу ат жери? – дегенди.

– Да бу ат а мени, – дейд, – атамы атыды, – дейд, –
Ат жери, къалкъаны да атамы затыды, – дейд.

– Ай, Тейри, – дейд, – атангы атын айтсанг эд, – дейди.
– Атамы аты уа, – дейд, – аты Ачей эд, – дейди.

– Да ол Ачей а мени жууугъум бола эд, – дей. –
Андан улан къалмагъанд – болуму былай эд, – дей.

– Жууугъунгу къатыны бармы эд? – деп жаш соргъанд да,
– Къатыны уа болуучед, болмай а! – дей тургъанд, дей.

Жаш да айтханд:– Да ма мен ол къатындан туугъанма,
Тогъуз жылым толгъунчу анам бла тургъанма.

Атам харип анамы Индиладан алгъан эд,
Къубу келип къыргъанда, ата юйюнде болгъан эд.

Насыран да эсгергенд: «Хоу, аллайла болгъан эд,
Мен урушха чыкъгъан жыл къарны бла къалгъан эд».

Жаш къайсы жыл туугъанын тергеп да кюрешген эд –
Насыран аскер бла чыкъгъан жылгъа тюшген эд.

Андан тартып къучакълап, ийнакълагъанд жашны да,
Тансыкълагъанд, къууаннганд, сылагъанды башын да.

– Не айланаса-жюрюйсе, нек келгенсе бери? – дейд, –
Нек киргенсе, сабий жаш, бу жерлеге дери? – дейд.

– Жылкъыбызны сюргенге къан салыргъа барама,
Атамы ёлтюргенден жан алыргъа барама.

– Ай, сенден сора да, – дейд, – жан аллыкъ а бар эди!
Ай, сенден сора да, – дейд, – къан саллыкъ а бар эди!

Сени къолунгдан келлик иш болса уа ол! – дейди. –
Кел, балам, андан эсе нартла бла бол, – дейди.

Насыран жашны алып къайтхан эди артха да.
– Бу не адамды, кимди? – деп басындыла нартла да.

– Бу не таныш атды?! – деп төгерекден алып, дей,
– Бу не сабий затды?! – деп, тамашагъа къалып, дей.

– Къубудан къан алыргъа барама! – деп ол да, дей.
– Къубугъа къан салыргъа барама – деп ол да, дей.

– Хой-хой-хой! – деп кюлелле, – Сенден къалсын башы! – деп.
– Хай-хай-хай! – деп келелле, Нарт Ачейни жашы! – деп.

– Атанг окъун, кюрешип, женгалмагъанд аны, – деп,
Андан эсе, ахшы жаш, бар, жеринги таны! – деп.

Сен угъай да, биз окъун къан алалмай турабыз.
Урушургъа Къубугъа сау он жылны барабыз.

– Ай, кел, жаш, андан эсе ызынга айлан, – делле. –
– Ай, кел, жаш, андан эсе жолунга байлан! – делле.

– Алыкъа сен хорлаяллыкъ туумагъанды, къайт, – делле.
«– Бу сабийни зат сунуп къалай келгенди ат?!» – делле.

Насыран да къошду, дей: – Тюз айталла нартла, – деп. –
Къоркъма, сен да барырса, шёндю угъай, артда, – деп.

– Нарт кирмеген от жокъду, нарт кёрмеген окъ жокъду,
Кюч жокъ ол кётюрмеген, суу жокъ ол бир кирмеген...

– Нартла тёзер къыйыннга сен тёзалмазса, – делле. –
Нартла кирир жыйыннга сен киралмазса, – делле.

– Бизни бла тенг, харип, жүрюялмазса – делле. –
Биз жибиген жаууннга жибиялмазса – делле.

– Бош чыкъгъаненг жолгъа да, жол азабы жүз барды,
Уллу суудан кесинги сакъла деген сёз барды.

Нарт кишиге тынгы жокъ, аны кюню тюнюд, – дей, –
Жау бла уруш этген сабий оюн тюйюлд, – дей.

– Да, хо, мен да, – дегенди, – бир жумушха жарарма,
– Сиз урушха кетсегиз, мен а къошха къарарма.

Кюндюз сизге шапалыкъ этерме, – дегенд, дейди. –
Кече атларыгъызны кютерме, – дегенд, дейди.

– Да, хо, сора – делле, дей, – алай окъун этерсе,
Кюндюз къошха къарарса, кече атла кютерсе.

Атасыны атын да нарт атлагъа къошады,
Кирди, дейди, кеси да, салам берип къошха да.

– Арыгъанды жаш, – делле, – ай, ач да болур, – делле. –
Бюгече чакълы, – деле, – бюгече солу, – делле. –

Тамбла уа бир аш-суу мажарырбыз, – делле, дей. –
Кесинг да нартла бла ашарыкьса! – делле, дей.

Ачемез да: Хо, – дегенд, – солуюм – дегенд, дейди,
Солуюм, – дегенд, дейди, – жукьум да келгенд, – дейди.

Ол ингирде Нарт аскер ашсыз-суусуз кьалады,
Ашсыз-суусуз кьалгьанда, кеч-кьарангы болады.

Ачемез да жукьларгьа жатхан кибик этген эд,
Нарт аскер кьалкьыгьанлай, тыншчыкь чыгьып кетген эд.

Чыгьа барып алайда бир орманнга киргенди,
Кийик эчкиледен да иги кесек кьыргьанды.

Кьош аллына жыйгьанды, кьалау-кьалау этгенди,
Толтурады алайны кийик эчки этден да.

Сора кетгенди, дейди, сора жол кёл алгьанды,
Ол да жол кёл алгьанда, аскер жукьлап болгьанды.

21. АЧЕМЕЗНИ НАРТ АСКЕРДЕН АЙЫРЫЛЫП КЕТГЕНИ

Кетген эд, дей, Ачемез, тангны иги жарытмай,
Жетген эд, дей, ызындан Жабагьылы Жары Тай.

Жаш да тайны юсюнден жабагьысын алады,
Башына да ол сюек жоугенчигин салады.

Тай, жоугенни салгьанда – биржыллыкь тай болада,
Жабагьысын алгьанда – экижыллыкь болады.

Жер юсюне тийгенлей – айтхылы ат болады,
Жаш юсюне миннгенлей – бир залим зат болады.

Бир залим зат болгьанда, тюзге айланып чабады,
Кьамичини кёргенлей, кёкге учуп чыгьады.

Жаш да, жоугенни бошлап, кёкню барма кьояды,
Анда, тёбен кьаралгьан, илкер туйюл – кьаяды.

Тырмы-тырмы тартылгьан терен кьолла, тарлалла,
Жанып-жанып ёчюлген – буз чыранла, кьарлалла.

Кёзню жумуп ачхынчы, учуп-учуп ётелле,
Таула, тюзле, кьаяла кьачып-кьачып кетелле.

Танг да жарый башларгьа – ингир болуп кьалады,
Ингир келди дегенлей – тангны бурну кьарайды.

Кюндюз къарап кѳрген да бир къуш учхан сунады,
Кече къарап кѳрген да жулдуз учхан сунады.

Кѳкню учуп баргъан а – Жабагъылы тай, дейди,
Мангылайын жарытхан жулдуз бла ай, дейди.

22. ЖОЛДА БАРА, ЁРЮЗМЕКГЕ ТЮБЕГЕНИ

Жолда бара, Ачез Ёрюзекге къайтхан эд.
Къайры, не ючюн баргъанын ол соруп, бу айтхан эд.

– Э-э, аны къой, жаш, – дейди, – ол уллула ишиди.
Къарыу эталмас, – дейд, – ол бек хыйла кишиди.

– Угъай, угъай, Ёрюзек, кълаллыкъ туююлме, – дейд.
Атам ючюн кълан алмай болаллыкъ туююлме, – дейд.

– Ай, къой, сени – жашлыгъынг, мени кълартлыгъым, – дейди. –
Ай, къой, сени – кемлигинг, мени артыгъым, – дейди. –

Ашыгъышлыкъ этме да, бир кесекни кълара, – дейд. –
Башха бир зат болмаса, сора андан сора... – дейд.

– Кечериксе, Ёрюзек, кълаллыкъ туююлме, – дейд.
Атам ючюн кълан алмай болаллыкъ туююлме, – дейд.

Алай эсе, сора, – дейд, – кесинги иялмайма,
Сабий жашны жангъзлай ашырып кълалмайма.

Ёрюзек сабий жашха нѳгер болуп кетеди,
Къларт жашны сыйлагъаны – ол да Нартда керти эди.

Нарт Ёрюзек – Къланнга, жаш да тайчыкълга минип,
Танг къларангъсы бла чыкълдыла, чыгъл билип.

23. АЧЕЗНИ АТЫНЫ АЙТХАНЫ

Учуп баргълан ат, арып, бир кенг тюзде энди, дей.
Эннген чакълда, тилленип: – Ой, Ачез, – деди, дей, –

Мен айтханны, Ачез, акълылынга ал, – деди. –
Мен айтханны, Ачез, жюрегинге сал, – деди. –

Аллыбызда кѳпюр бар, темир бла къланжалдан,
Ол зынгырдаргъл кълалса, кълутулмабыз ажалдан.

Чыгыр башлы кълара кълуш ол кѳпюрню сакълайды,
Тогълз кълалаууру да кезиу-кезиу жокълайды.

Кълушну кълайдан учханы адам минмез ѳрдю, – дей, –
Аскер кълайдан чыкългъланын адам билмез жерди, – дей. –

Кёпюр зынгырдагъанлай кьуш да уянад, – дейди. –
Тогъуз къалаууру да таймай айланад, – дейди. – ары

Сен кишилик эталсанг, мен а атлыкь этерме,
Сен а къаты туталсанг, мен секирип ётерме.

Эмен боюнса бла сен а мени ур! – дейди. –
Мен секирген заманда, сен жыгъылмай тур! – дейди. –

Къушну атып ёлтюрсенг, биз къайгъысыз ётербиз,
Къубуну жайлыгъына ол заманда жетербиз.

Къушну урмай къутултсакь, ол къуугъуннга барыкъды,
Къуш башындан кычырса, Къубу уянырыкъды.

Ол а, кесинг билесе, нарт атангы жаууду,
Бусагъатда Къубуну жукълап тургъан чагъыды.

24. КЁПЮРДЕН ЁТГЕНЛЕРИ

Къамичини сезгенлей, ат кёпюрге жетеди,
Ачемез да алайда Ат айтханча этеди.

Багъыр айылларын да къаты-къаты таргады.
Къанжыгъада жюгюнден артыгъын да атады.

Атны боюнса бла кючюн салып урад да,
Ат а, учхан къанатлы, кёкню барып турд, дей.

Уллу суудан ётеди, ол жанына тюшеди,
Жаш да къаты тутханлай, ишге жетсе киши эди!

Ол налланган аякъла мылы жерге баталла.
Тёрт аягъы да бирден жер къобарып аталла.

Ол къобаргъан жерлерин сызып-сызып иелле,
Таш-топуракъ тауушла жез кёпюрге тиелле.

Ат аякъларын алып дыгалас этеди да,
Биягъы таш-топуракъ кёпюрге жетеди да,

Къара кьуш да, уянып, учуп кёкге чыгъады,
Къалауур да, сагъайып, тегерекден чабады.

Жаш да, къармашып, дейди, аз алгъаракъ атады,
Ат да тилленип, дейди, аз артдаракъ айтады:

– Хайда, маржа, Ачемез, къушну ат да ур! – дейди.
Къушну атып ургъанлай, жетди къалауур, дейди.

Ол тогъуз да къалауур тегерекден алады,
Тогъузуна Ачемез тогъуз киши болады.

Ол заманда Ачемез: «Ай, анассы!» – деген эд,
Анасыны ауазы кьулагына келген эд:

«Тогъуз учхан кьанатлы бола элле была уа,
Тогъуз кьаты атлыдан кьолай элле была уа...»

Ол заманда Ачемез ёзенгиге турады,
Ол тогъуз атлы ючюн тогъузун да кьырады.

Юч жыйырма аскер да чабып ёшюн ургъан эд,
Атасы ючюн а ол аланы да кьыргъан эд!

25. КЁПЮРДЕН ЁТГЕНЛЕРИНДЕН СОРА АЧЕМЕЗНИ АТЫНЫ АЙТХАНЫ

Тейри бизни кьоркьуулу жаубуздан кьутхарды,
Жол кёргюзтюп, Кьубуну жайлыгына чыгъарды.

Энди дангыл тюзледе не бар, не жокь – кьарайыкь,
Эдил сууну бойнунда акь жылкыгъа барайыкь!

Анда болур атангы Кьубу сюрген жылкысы,
Алтын бла чилледенд ол жылкыны жалкьасы.

Ол жылкьаны кьютген да – сары ажир кесиди,
Кьалауурлукь этген да – сары ажир кесиди.

Ол ажирни ашы да юзmez бла суу болур,
Ол ажирни тиши да жетгенинде уу болур.

Ол а, мени кёргенлей, жылкьыдан чыгъар, – дейди, –
Ол а, мени кёргенлей, юсюме чабар, – дейди. –

Сиз да мени сыргымдан ат жерими алыгъыз,
Кьызыл будай бла уа сиз а мени багъыгъыз.

Юсюме юзmez кьатыш сиз а желим жагъыгъыз,
Жети кьат мелте бла чулгъарсыз мени, – дейди.

Ол желимден кьапханда, мен этинден кьабарча,
Мен этинден кьапханда, ол ойсурап кьалырча.

Ай, Ёрюзmek, сен а, – дейд, – тиши тюшген нарт эдинг,
Ай, Ачемез, сен а, – дейд, – этер ишинг бар эди...

Санга туурагъа чыгъып аз да жарамаз, – деди. –
Сыртда кесинг бугъарча юч уру да кьаз, – деди. –

Бир урудан бирине секире келирча – дейд, –
Секирип чыгъып, атны сыртына минерча, – дейд. –

Ол кезиуде башына жюгенинги салырса,
Ол кезиуде юсюне кьонуп минип кьалырса.

Мен онглу болсам, бизге ётерикди, – дегенди. –
Ол онглу болса, бизни ёлтюрлюкдю, – дегенди.

26. АТЛАНЫ ТАЛАШХАНЛАРЫ

Теберди Кьобан суугъа кьошулгъан жерде, дейди,
Ачемез да жылкыны алайда кёрдю, дейди.

Ёрюзмек да кьарайды, Ёрюзмек да кёреди,
Ол Кьубуну жылкысы болгъанын да биледи.

Ай, ол да кьайдан болсун ол мурдарны жылкысы –
Алтын бла чилледенд ол жылкыны жалкьасы!

Акь жылкыны бир сабий жашчыкь кюте тура эд,
Была кьарап кёргенде – кьачып кетип бара эд.

Ат айтханча, была да желим эте башлайла.
Ат айтханча, была да желим этип бошлайла.

Желимге юзmez салып, мелте этип чыгъалла,
Жети кьат мелте бла атны белин чулгъайла.

Желим кьатып тутханда, ат урчукьча болады,
Ат иги да силкинип, сермешир кьан алады.

Ачемез да алайда, кьалай этди эсе да,
Ат айтханча, юч уру жарашдырды кеси да,

Сары ажир акь атны кенгден окьун эслейди.
Акь ат да, сыртдан кьарап, жылкы таба кишнейди.

Жылкыдан айырылып, ол да мынга чабады,
Чабып келип, акь атны желиминден кьабады.

Ол да муну желимин сермеп-сермеп тартады,
Бу да аны терисин юзюп-юзюп атады.

Акь ат сермеген чакьда, ажир чёгюп кьала эд,
Чёкмегенден чёкгени, баям, кёп да кьолай эди!

Жети кьаты мелтесин ол да сыдырды, дейди,
Жети кьаты терисин бу да кьобарды, дейди.

Ажир атны мелтесин сыдырып бошар да, дей,
Ажир атны терисин кьобарып башлар да, дей,

Акь ат кишнеп, сызгьырып, шиш туруп кьалды, дейди,
Желим кьатыш юзmezге оюлуп ауду, дейди.

Юч кере да юзmezге аунагъан эди, дейди,
Юч кере да желимин аулагъан эди, дейди.

Таш-топуракъ жабышып, жер къобарып турду, дей,
Беш-Тау кибик болгъанда, кёкден келип урду, дей.

Чычхан сыртлы сары ажир тобкъланнган эд, дейди,
Аuzu желим юзmezден толуп къалгъан эд, дейди.

Ат да тобукъланнганда, жаш да чартлап чыгъады,
Атха жоугенин салып, къонуп минип къалады.

Ат да табанлап, аунап, сызгырады, кишнейди.
Кёкге-кёкге чыгъады, жерге-жерге тюшеди.

Башын-башын булгъайды, жашха амал эталмайд.
Не кюрешди эсе да, жашны юсюнден аталмад.

Сары ажирни юсюне жаш да алай къоннган эд,
Быгъынларын къысханда, къан сийдирип къойгъан эд.

Ат да жууушду, дейди, боюн салды ат да, дейд,
Алай жигит миналгъан кёрмеген эд алкъа, дейд.

Ол заманда, тил битип, сары ажир айханды:
– Эр иелик этеди, къалгъаны уа атданды.

– Энди, ахшы жаш, – дейди, – акъ жылкъыны сюр, – дейди,
Жылкъыны Нар ёзенни башы бла бур, – дейди. –

Тор жылкъы уа Эдилдед, ары тебире, – дейди. –
Эдил сууну бойнундад багъыр тегене, – дейди. –

Да ма ол тегенеден дарман суула ичебиз.
Да алайгъа биз, – дейди, – ыйыкъдан бир кёчебиз.

Аллай амал тап, – дейди, – жылкъы ызынгдан барырча,
Кючюнг манга къарыгъан, эсинг анга къарырча.

Ол заманда Къубуну къоруучусу Темир Чокка ёллюкдю.
Аны урлукъ Элия кёкню жарып келликди.

Къубуну андан сора ёлтюралырса, – дейди, –
Атанг ючюн дертинги жетдиралырса, – дейди.

27. АЧЕМЕЗ ЖЫЛКЪЫНЫ КЪАТЫНДА КЕЧЕ КЪАЛГЪАНЫ

Ачемез атасыны жылкъысына барады,
Жылкъысыны къатында ол бир кече къалады.

Жылкыы ызындан барырча, аллай амал табады –
Тегенени ажирни куйругуна тагдады.

Ол баггыр тегене да дынгар-дунгур этген эд,
Тор жылкыы да ызындан бойнун созуп тепген эд.

Нарт да Нар ёзен бла акъ жылкыыны бурду, дей,
Ол кезиуде кёк жашнап, Элия да урду, дей.

Элия ургъан чакъда Ачемез да билген эд:
Къубуну къоруучусу Темир Чокка ёлген эд!

28. КЪУУГЪУН

Жылкычы жашчыкъ, дейди, жияп-улуп келгенди.
Къубу да: – Нек жияйсан, не болганды? – дегенди.

– Ол биягы жылкынгы сюрдюле да! – дегенди. –
Ол биягы атлыла юрдюле да! – дегенди.

– Энди уа ким юрлюкдю? – дегенд, дейди, Къубу да. –
Энди уа ким кёрлюкдю? – дегенд, дейди Къубу да. –

Артлары болгъан эд да быланы, – дегенд, дейди. –
Къалмагъан эд да муну уланы, – дегенд, дейди. –

Ай, бюгюн а, – дегенди, – атланмаучу кюнюм эд!
Ай, бюгюн а, – дегенди, – мени кюнюм тьююл эд!

Кеси кюнюн сакъламай, атына жер салганды,
Акъ жалкыалы жылкыыны ызын ызлай къалганды.

29. АЧЕМЕЗНИ САГЪЫШЫ

«Жел этдирип, ашыгып мен а къайры барама?
Мен а сыйлы башымы къутхарамы турама?»

Эй, мен мискин, къарыусуз – жауунданмы къачама?
Не жанымы къутхарып, жауумданмы къачама?»

Мен а жылкыы сюрюрге чыкъмагъанма да, тейри!
Мен а жерле кёрюрге чыкъмагъанма да, тейри!

Юйюмде уа не айтырла?.. «Тюнъюлюп къайтханды...» деп?!
Тенглерим а не дерле?.. «Тюйюлюп къайтханды!» деп?!

Нарт Элим а не айтыр: «Ма-а, барып келгенди!» – деп?!
Ай, айтсын андан эсе: «Ачемез ёлгенди!» – деп.

Мен а атамы къанын алмагъанма да, тейри!
Алыкъа уа мен ёлюп къалмагъанма да, тейри!»

Ай, андан эсе уа мен – ёлгеним иги эди,
Анама да сал болуп келгеним иги!» – деди.

Ол сагъыш бла уа, дей, жылкыны сюре эди,
Кесини ким болганын бек иги биле эди!

«Ахшы жаш, сен жылкыны Насраннга бер! – деди. –
Насыбынг барын-жогъун артха къайтып кёр! – деди. –

Эрге саналмагъанды антдан къайтхан эр, – деди. –
Жерге саналмагъанды, ата журтсуз, жер!» – деди.

Кеси кесине, дейди, алай айтып келе эд,
Алай нек айтханын да ол а кеси биле эд.

30. АЧЕМЕЗ БЛА ЁРЮЗМЕКНИ КЪУТУРГЪАН СУУДАН ЁТГЕНЛЕРИ

Юч жол айырылгъандан ёте башлалла, дейди,
Ол къутургъан суугъа да жете башлалла, дейди.

– Хайда, энди, Ёрюзек, сен жылкыны бур, – деди, –
Сууну женгил ётерча, иги кыты ур! – деди.

Мен а сенден алгъаракъ суугъа кирейим, – дейди, –
Назыранны кьошуна хапар берейим, – дейди.

Ол къара ажирни да Ёрюзекге береди,
Ол къутургъан суугъа да андан алгъа киреди.

Ёрюзек да жылкыны аны ызындан бурду, дей,
Ёрюзек да жылкыны сыгъындырып урду, дей.

Къубуну акъ жылкысын сыгъындырып урду, дей,
Жукълап тургъан нартланы юслерине бурду, дей.

Аскер жукълап тургъанын билген окъу болмаз эд,
Билген болса, жылкыны алай къаты урмаз эд.

Уянганд, дей, аскер да, элгенгенд, дей, аскер да,
Сауутлагъа жабышып, силкингенд, дей, аскер да.

Ол гюрюлдеп келгенни, ат къадарны эслер да –
Кау-куу болду аскер да, чач-тюк болду аскер да.

Къубу черекни, дейди, кирип келген суннганд да,
Къубу чериюу бла уруп кирген суннганд да.

Ол заманда Ачемез кычыргъанды кенгден да:
– Ой, къоркъмагъыз, къачмагъыз, Ёрюзекди келген! – деп. –

Ёрюзекди, къоркъмагъыз, къайтыгъыз! – деп айтды, дей,
Ачемезни ауазы аскерни сагъайтды, дей.

– Ёрюзмекди жылкыны сюрюп келген, кчачмагъыз.
Ёрюзмекди бу сууну жырып келген, кьоркьмагъыз.

Ол Къубуну чериую болмагъанын айтады,
Аскер, бираз эс жыйып, мулжарына къайтады.

Къубу болмай, Ёрюзмек болгъанын да кѳреди.
Жортуулда жылкыла сюрюлгени тѳре эди.

Ачемез да кетгенде, аскер жукълай къалгъан эд,
Ачемез да къайтханда, аскер жукълап болгъан эд.

31. НАРТ АСКЕРИ ЁРЮЗМЕКГЕ КЪАЛАЙ ТЮБЕГЕНИ

Нарт аскер Ёрюзмекге: – Жокъ сенича нарт! – деди. –
Биз а жау келген сунуп... Насыбынг да бар эди!

– Ай, сау къалгъын, Ёрюзмек, нарт башчысы! – делле, дей.
– Ай, жашагъын, Ёрюзмек, эр ахшысы! – делле, дей.

– Сен болмасанг, Ёрюзмек, не этеригек? – делле, дей.
– Сен болмасанг, Ёрюзмек, не кѳрюгек? – делле, дей.

– Сенден сора Къубуну атын сюрген чыкъмагъанд,
– Сенден сора Къубуну затын кѳрген чыкъмагъанд!

– Ой, къоюгъуз мени, – дейд, – ма Ачемез болмаса,
Ол барып айланмаса, жылкыны ол бурмаса...

– Ай, Ачемез аллай жаш болгъа эди ансы! – деп. –
Жашны кѳлюн алыргъа айта уа тураса! – деп.

– Кѳресе да дагъыда Ёрюзмекни – анга деп...
– Ай, кена уа, Ачемез, ант жетмесин санга! – деп.

Ёрюзмек да таймаздан: – Ай, бу аллай жашды, – дей, –
Ачей улу Ачемез, жаш болса да, башды! – дей.

Нартла муну къошха уа кече къайтхан суналла,
Нартла муну бош алай ѳхчеге айтхан суналла.

гхчеге айтхан сунмай а, керти айтады дермисе –
«Кетди-келди» дер кибики, къарап киши кѳрмесе?

Этди, жетди дерча да, киши затын билмесе,
«Ингири нартла бла къошда къалгъан бир эсе!

Алкъа танг а атмагъанд, бу къачан бурлукъ эди?!
Ёрюзмек уятмаса, энтга да турлукъ эди.

«Жукъум да келгенди» деп, бу ингирде айтды да!
Къошдан айырылмагъанд атасыны аты да».

Ёрюзмекни бош алай – ёхчеге айтхан суналла!
– Кирип да кылай ётдюнг бу суудан? – деп соралла.

– Суу болуб а, аз кирип ётмегенме! – дегенд, дей. –
Къарангыда сезген да этмегенме, – дегенд, дей.

Айтдыла, дей, нартла да: – Тилегибиз толду, – деп, –
Аллах айтса акъ жалкы энни бизни болду! – деп.

Насран да къошду, дей: – Нартха адам жетмез! – деп. –
Энни къайта барсакъ да киши айып этмез, – деп.

– Хоу-хоу, – деди, – къайтайыкъ, Къубу къуууп келгинчи,
Кимни кючю болгъанын Тейри сынап кёргюнчю!

– Ай, аны уа урушда билир эдик! – делле, дей.
– Ай, аны уа ийлеуюн берир эдик! – делле, дей.

– Табалмадыкъ да, начас, айланыб а! – делле, дей.
– Ай, аны уа! – делле, дей. – Ай, аны уа! – делле, дей,

– Ай, жау жокъда жигит кёп, бош даурдан къырмагъыз!
Бзыгъызгъа къайтыгъыз, энгта он жыл турмагъыз!

32 АЧЕМЕЗ НАРТ АСКЕРНИ АШЫРГЪАНЫ

Ачемез тор жылкыны Насраннга бергенди.
– Акъ жылкыны, Ёрюзмек, сен сюре бар, – дегенди.

– Сен а, – делле, – Ачемез, келмеймисе? – делле, дей.
Бу атангы мюлкюд да, билмеймисе? – делле, дей.

– Да, хоу, жылкы атамы жылкысыд да, – дегенди, –
Юлешеме андан, – деп, – къысха жууап бергенди.

Айтды, дейди, Ачемез: – Къарамагъыз манга, – дейд, –
Бзыгъыздан жетерме, Тейри къойса, тангнга, – дейд.

– Ай, къой, харип, – кел, – делле, – бизни бла къайт, – делле. –
Бизсиз мында кесинглей не этериксе, айт?! – делле.

Насыран да айтды, дей: – Кетсек иги сунама,
Жер жутарыкъ Къубуну мындан кёп да сынама.

Тарта турсанг, чыкъмагъан жаны барды! – дегенди –
Аман жерде тётюллюк къары бары! – дегенди.

Жылкысы сюрюлгенин билген бла жетер да!
Атанга бет этмеген, сангамы бет этер да!

– Да, хо, – дейди, – мен да, – дейд, – келгенине къарарма,
Бери жете башласа, билдирирге жарарма.

– Ай, туругъуз, кетдик, – деп, – дыгаласды аскер да,
Жарыгынчы чыгъайыкъ, къан жаудурур, эслер да!

Ёрюзмек да къошду, дей: – Ачемез, кетерми эдик?
Атангы къарындашы айтханны этерми эдик?

Унамады Ачемез: – Нартма ахшы-аман, – деди, –
Атамы къаны жерде къалып жашамам! – деди. –

Ма бу эки жылкъыны сюрюгюз да барыгъыз,
Ма бу аскерни да, – дейд, – юлюшюн чыгъарыгъыз.

Боллукъ болур бу дауну, бу ишни бир арты, – дейд, –
Атасыны жууугъу Насраннга айтды, дейд:

– Менден алгъа чыкъгъанса, менден алгъа къайт, – деди, –
Къарт анама мени да саулугъуму айт, – деди.

– Да, хо, – делле, – сора, – деп, жол къайгъылы болалла.
Ачемез хазырлагъан этлени да алалла.

Боз жылкъыны нарт аскер акъ жол таба бургъан эд,
Ол кезиуде буз къатыш бир сууукъ жел ургъан эд.

Акъ жылкъыны Ёрюзмек кеси сюрюп кетген эд,
Халкъ да жигитлигине ёлюмсюз жыр этген эд.

О заманда жылла да шёндюча тюйюл элле,
О заманда кюнле да шёндюден тюрлю элле.

Бусагъатда он жылынг анда кюн да болмаз эд.
Бусагъатдагылылача анда ким да болмаз эд.

Ачемез да алайдан артха къайтып кетеди,
Ачемез да алайдан сууну кирип ётеди.

Ёрюзмек да, Насран да жылкъыны буруп алып кетеди.
Ачемез да къутургъан сууну артха ётеди.

33. АЧЕМЕЗ БЛА КЪУБУНУ ТЮБЕШИУЛЕРИ

Ачемез да нартланы ашырып къайтханд, дейди,
Ачемез да ызына ашыгъып къайтханд, дейди.

Юч жол айырылгъанда, алайда тохтайд, дейди,
Жабагъылы тайы да арлакъда отлайд, дейди.

Ачемез къумда ойнай тургъан кибик этди, дей,
Къумда ойнай тургъанлай, ай, бир боран жетди, дей!

Ай, кёрдю, дей, анда да боран къатыш бир атлы.
Тюбюндеги ат тюйюл – алты аякъ къанатлы!

Башындагы нарт туююл – бир эмеген маталлы!
Къарамындан къоркъуулу, ауазындан хаталы.

Ол къумдагы элемей, атып уруп кетер да,
Атып уруп кетер да, атын буруп жетер, дей.

Хайда, бери сызыл, дей, хайда, ары атыл, дей,
Бурун тешиклеринден от чыкъганча аты, дей.

Ат аякъ тюплеринден чаукала учханча, дей,
Атны къарын тюбюнден къоянла къачханча, дей.

Ары чыгып излейди, бери чабап излейди,
Бир заманда къараса, бир жашчыкъны эслейди.

Бу жашчыкъ а алайда къумда ойнай болады,
Къайдам, жашчыкъ дерча да – бир сюркелген балады.

– Жашчыкъ, – дегенд, – жылкы зат озмагъанмыд былайны?
– Тюнене, бир акъ жылкы кетген эди ма алайны, –

– Эй-хей, маржа, ол мени жылкъымды да! – деди, дей.
Уруп кетип, бир чакъдан: «Зохту да!» – деп келди, дей.

– Сора бери бар, – деди, – о занында зогъ эсе,
Хоу-хоу, – деди, – бери бар, мында болур огъесе.

«Тюклесхан» да атылып, бу жанына кетеди.
Жаш да: – Бар, бар, бар, бар! – деп, алай-алай этеди.

Бир заманда къайтды, – дей, – бир заманда къайтды, – дей,
Тин-тери болуп, – дейди, – юсю-башы, аты, дей:

– Бери жылкы бармагъанд, жашчыкъ! – деп къайтды, дейди.
– Тейри, анда болургъа керек эд, – деп айтды, дей. –

А-а, эсима тюшдю, – дейд, – хау-хау, – дейди, – хеу, – деди, –
Ол акъ жылкы бу къолну кетген эди, деу! – деди.

– Ай, къалмазкъ! – деп уруп кетди, дейди, биягъы,
Къол ичине – тереннге жетди, дейди, туягъы.

Ол биягъы кеминде жукъ да тапмай къайтды, дей.
– Ат зохт анда! – дегенде, ол балачыкъ айтды, дей:

– Жангылыргъа болурма, бирчалла да къулакъла,
Ма ол къулакъны бар, – деди, – сора андалла ол атла!

Чамланыучу къылыгынын этди, дейди, биягъы,
Аман айтып, атылып кетди, дейди, биягъы.

– Бар-бар-бар-бар-бар! – деди, – анда иги табарса! –
Бар-бар-бар-бар-бар! – деди, – алкъа иги чабарса!

Ары жоргуп къарайды, бери жанын къармайды,
Излегенин табалмай, төгерекге къарайды.

Да, суу-салам болуб а, къайтды, дейди, биягъы,
Ата-ана къоймайын, айтды, дейди, биягъы

– Итден туугъан! – деди, дей, – шайтанмыса, жекмисе?
Манга къаршы чыгъарча, къаямыса, бекмисе?

– Санга къаршы чыгъаргъа къаямамы, бекмеми?
Кесинг сагъаш эт, – деди, – алдарыгъем нек? – деди.

Абызыратаса да, тюз айтыргъа къоймайса.
Айыбынг менид, – дейди, – жылкынг анда болмаса!

Алай айтып, биягъы терс жанына ийди, дей.
Къанатлыны туягъы тиймез жерге тийди, дей.

Да суу-салам болуб а къайтды, дейди, талагъа,
Къыжырланып, тебинип айтды, дейди, балагъа:

– Мени мынча алдарча, жинмисе, обурмуса?!
Ай, сен, – деди, – ол гяуур тукъумдан болурмуса?

Тамырыгъызны, – дейди, – юзгенем да, ёсmezча,
Энди уа сен кимсе, – дейд, – Къубу сени эmezча?

Къагъып жагъып къоярма, алдамай тюз айт! – деди. –
Къайры думп болуп къалды тала толу ат? – деди.

– Мени жагъып табарынг жокъду сени, нарт, – деди. –
Тала толу ат десенг – онг къулакъны тарт! – деди.

Бергисинде болмаса, аргъысына къара, – дейд, –
Жаш да деуню булжута, Ёрюзмек да бара! – дейд.

Тогъуз къулакъ бар эди, бир бирге ушаш, дейди,
Ол тогъуз да къулакъгъа жол салдырды жаш, – дейди.

34. АЧЕМЕЗНИ КЪУБУ БЛА СЕРМЕШГЕНИ.

Деу дагъыда алданып, къатыш-къутуш келди, дей.
– Ай, жашаусуз боллукъ а! Атыш-тутуш! – деди, дей.

Жашчыкъ айтды: - Эр эсенг, атышайыкъ! – деди, дей.
Къая кибик Къубу да: – Тутушайыкъ! – деди, дей.

– Тутушхан а эрлени ишимид да? – деди, дей. –
Тартып садакъ атмагъан кишимид да? – деди, дей. –

Болсун сора! – деди, дей, – кенг кетейик, – деди, дей, –
Ашны-сууну, сауутну тенг этейик, – деди, дей.

Сауутларын санайла, эки тенг а этелле,
Эгиз сыртха чыггалла, эки кенг а кетелле.

БИРИНЧИ КЮН

Сыртха чыгып, была да атыш-тутуш башлалла,
Ачeмeз бу деу бла демлешди, дей, машалла!

Жюз кере садакь тартды, жюз садакь окь бошалды!
Къубагъа уа окь ётмейд, окьдан туююл ажалы.

Жашха да жюз садакь окь къадалды, дей, алайда,
Къубугъа да аллай бир къаланды, дей, алайда.

Кирпи кибик болду да, садакь окъла къаланнган,
Юсю окьдан толду да – аумады да, таланнган!

Кюн да батып, кеч болгъанд, окь да кёзге илинмейд.
Къубу да арып талгъанд, жашчыкъда жукь билинмейд.

– Энди бираз солуюкь, арыгъан да болурса.
– Арымагъанма! – дегенд. – Арымай а, игидамы арырса.

Ач да болгъан болурса... – Ач туююлма! – дегенди.
– Ач болмай а! Къояйыкь бюгюн чакълы да энди.

Юйге барып, бир аш-суу этдирейим, – дегенди. –
Огъубуз да къалмагъанд, жетер чакълы окъла да келтирейим, – дегенди.

Ачeмeз да тынгылайд, андан кепли болмаз эд.
Арымаса, алайда къыртышха да аумаз эд.

– Хайда, жашчыкъ, бюгече танга дери солурса.
Эрттен бла, эр эсенг, ма былайда болурса!

– Сен да, – дейди, – окъланы менден энчи этмезсе,
Сылтау бла, къутулуп, къачып берип кетмезсе!

БИРИНЧИ КЕЧЕ

Юйюнде уа Къубуну къатыны бар, жарагъан –
Сау этип къояды, дей, къолу тийсе жарагъа.

Анга терк бакъдырмаса, сау къалмазын билгенди.
Алтаякъ ажирине кючден ёрлеп миннгенди.

– Къатын, битип къалама, ый маржа! – деп жетгенди. –
Бир мадар эт! – дегенди, ол да мадар этгенди.

Окь жараны сау этген жан жаулугъун алгъанды,
Къара дарман билеуюн аны юсюне салгъанды.

– Кесинги былай элек кылай этдиргенсе? – дейд. –
Мынча жараны, кюнюм, кылай кетюргенсе? – дейд.

– Ай, бир кыан ауузлугъа жолукъдум да ансы – дейд.
Къатыны да: - Къой ауум, иги да кыалгъанса! – дейд.

– Эки аягъы биз кибик, бир атханы жюз кибик!
Кёрюмдюсю бар кибик, келимдиси жар кибик!

Аллай асылсызын а ким кёрген эд, – дегенди, –
Бюгюн болмаса, былай ким келген эд, – дегенди. –

Ай, ол ит урлугъундан энтта бир уу жетгенди,
Акъ жылкыым да, сюрюлюп, Эдил суугъа кетгенди.

Къатыны да: - Ай ханым, жылкыы табылып – дейди. –
Сен сау болсанг, жылкыы да, хар не да болур – дейди. –

Кесинге сакъ бол, маржа, къой жылкыны, э киши! –
Алай эте турдула танга дери бу экиси.

Къатынчыгъы Аймёлек дары-дарман этгенди,
Жарыгъанды Къубу да, арыгъаны кетгенди.

Жаралары бителип, бу сау болуп кыалгъанды,
Къатынчыгъы, дейдиле, аллай уста болгъанды.

Ачемез да талада ашсыз-суусуз кыалгъан эд.
Ашсыз-суусуз кыалгъанда, кеч кыарангы болгъан эд.

ЭКИНЧИ КЮН

Эрттен бла биягъы Къубу да келгенд, дегенд.
– Ашны-сууну, окъланы эки тенг а эт! – дегенд. –

Хайда, энди ашайыкъ, иги тоюп кыал, – дегенд. –
Хайда, энди башлайыкъ, юлюшюнгю ал! – дегенд.

Экиси да тууратын олтурушуп ашайла.
Экиси да ташатын садакъ тартып башлайла.

Окъла да бир бирине ал бермейин учалла,
Барып-барып тиелле, тийген ташын чачалла.

Бир окъ ары кетерге, бири бери жетеди,
Бири бери жетерге, бири ары кетеди.

Эки жау да къадалып кезиу-кезиу тарталла.
Батар-батмаз жерлеге садакъ окъла баталла.

Кюн ауаргъа Къубу да кирпи кибик болгъан эд,
Ачемезни да юсю садакъ окъдан тогъан эд.

Къубу айтханд бияггы: – Кеч болгъанды, – дегенди,
Къатынчыггы бакъмаса, сау къалмазын билгенди.

– Бар, – дегенди жашчыкъ да, – танга дери солурса,
Эрттен бла кеч къалмай ма былайда болурса!

– Сен да, – дегенд, – окъланы менден энчи этмезсе,
Мен да жолгъа тышгенлей, бугъуп къачып кетмезсе!

Къубу кетгенд юйюне, жашчыкъ тюзде къалгъан эд.
Жашчыкъ тюзде къалгъанда, кеч-къарангы болгъан эд.

Арып келген Къубу да орундурукъгъа аугъанды.
Къатыны да бияггы жан жаулугъун алгъанды.

– Кимди сени кюн сайын ичинги окъдан толтургъан,
Бу къан чериу тюл эсе, кенгден келип олтургъан?

– Ай, къан чериу болса уа, аллай сейир-тамаша!
Ахырыма тыяндым, сабий бла талаша!

Юч жыйырма атлыны бир урумгъа къырыучем,
Башым бла учханны, ычхындырмай, уруучем.

Ит кючюкге, мынгар а, атып турсанг арымай,
Къалады да, таланган, сауут кючю къарымай! –

Сауутларын тагъад да, чюйге сауут тагъалмайд,
Жараларын санайд да, санап санын табалмайд.

– Ай, жашаусуз боллукъ а, ненча жара салгъанды!
Ай, ол ит урлугъундан бир учхуну къалгъанды!

Шёндю алай атышхан, жылы толса уа, – дейди. –
Манга не кюн келликди, уллу болса уа?! – дейди. –

Къара билеу этген эд кече узуну къатын да,
Къубу туруп кетген эд, жел этдирип атын да.

ЮЧЮНЧЮ КЮН

Ючюнчю кюн Къубу да танг атдыра жетгенди:
Ол келтирген окъларын жашны аллына тёкгенди.

– Хайда, эки тенг эт да, юлюшонгю ал, – дегенд. –
Къалгъанын да былайгъа, жамычыгъа, сал, – дегенд. –

Хазырмыса? – Хазырма! – Хазыр эсенг, тур сора!
Жерледингми? – Жерледим! – Кезиу сенид, ур сора!

Садакъларын биягъы кезиулетип тарталла,
Жерге тюшмей, окъла да батар жерге баталла.

Бири бери кетерге – бири ары жетеди,
Бири ары жетерге – бири бери кетеди.

Къзауатдан окъла, дей, ары-бери чабалла,
Ары-бери чапханда, кюнню кёзюн жабалла.

Учхан зат да кёрюнмей, кёз байланып къалады,
Экисини юсю да садакъ окъдан толады.

Къубу айтханд биягъы: – Ай жаш, бюгюн тамамды,
Арыгъан да этгенме, билегим да талгъанды.

Кюн да батханды, – дейди, – ач да болгъан болурса.
Жаш да айтханды, дейди: – Кеч да болгъан болурса.

Къубу кетгенд юйюне, жаш талада къалгъанды,
Жаралыры къысханды, ач, къарыусуз болгъанды.

ЮЧЮНЧЮ КЕЧЕ

Ёлмей-къалмай Къубу да къаласына жетгенди.
Терк окъунча къатыны дары-дарман этгенди.

Жан жаулугъун алгъанды, къара билеу салгъанды,
Тирилгенди Къубу да, жангы Губу болгъанды.

Чыкъгъанды, дей, биягъы, ишге жюрюгенча, дейд,
Жашчыкъ да аллын сакълап, мынга юйренгенча, дейд.

Эрттен сайын Къубу да танг атмайын жетеди,
Ингир сайын къуру да къатынына кетеди.

Ол да дарман этеди, жараларын байлайды,
Жапсарады эрин да, Ачемезни къаргъайды.

– Ай къурусун къолунг, – дей, – былай къаты урмасанг,
Къатып къалгъын кена уа, мынга къатып турмасанг!

– Эй, къатын, – деп Къубу да, – тюбю бла къурур да!
Эшигими жабар, – дейд, – кече солуп урур да!

Ай, бу жин а болурму, не бир шайтан-жекди, – дейд. –
Мен къарыу эталмазлыкъ бу не тукъум бекди?! – дейд.

Къатыны да, къаныгъып, дары-дарман этеди,
Деу, жангыдан жан кирип, урушургъа кетеди.

Юч кюн бла юч кече урушханын айталла,
Беш кюн бла беш кече урушханын айталла.

Ачез да деу бла кьан кьазауат этди, дей,
Ачез да деу бла ахырына жетди, дей.

Агыша уа кетди, дей, кюреше уа кетди, дей,
Ахырына жетди, дей, жилигине ётдю, дей.

Ачез да беш кюнню кьан кьазауат этди, дей,
Ачезге беш кьаты жетер огъу жетди, дей.

Агыша уа келип а, кюреше уа кетиб а,
Ачезни бу деу да жилигине ётдю, дей.

Деуню атып тургъандан эрикди, дей, безди, дей,
Кюч бла мынга бир зат эталмазын сезди, дей.

«Ай, медет, онглап кьоя кёреме!» – деп ойланды.
Бешинчи кюн, дейдиле, бу ёлгенча сойланды.

Къубу барып жанласа, кьарар муратда, дейди:
– Да муну уа болуру болуп турат та! – дейди.

– Угъай-угъай, кесинги тыялмайенг да! – дейди, –
Угъай-угъай, бетинге уялмайенг да! – дейди.

Деу бла демлешген а игимиди, кьалайды?! –
Аягы бла тюртюп, буруп-буруп кьарайды.

Юсюнде бир жара зат кёрмегинде, дейди,
Жаш да бир тюрлю ышан бермегинде, дейди:

– Ай, жазык а, – дегенди, – кьалай тёзгюн эримей,
Кьоркьгъандан, эси азып, ёлюп кьалгъан кёреме!

Да, харип, сизни, – дейди, – болууугъуз байлайды! –
Саутларын тешеди, кьанжыгъага байлайды.

Ачезни да атын адеж тартыу этеди,
Жабыгъылы тайчык да ызларындан жетеди.

35. КЪУБУ БЛА КЪАТЫНЫ

Къубу артха кьайтыргъа ай чыгып, кюн батхан эд,
Тушманыны хапарын кьатынына айтхан эд.

– Ёлюгюн а не этдинг? – деп кьатыны сорад, дей.
– Ёлюк болуб а, – дейди, – не этерикме, турад! – дей. –

Харам кьанны кёргенде, садакь окъну тартханма,
Сюйреп келип, мыллыгын жар тюбюне атханма.

Ит зат ашар! – деп, Къубу кёл кенгдире кюлгенди,
Кьатыны да, чыкьгъанд да, жашны кёрюп киргенди.

– Къатын, кёрдюнгмю, – дейди, – харам къанны уланын,
Аны бла артлары болгъан болур быланы!

Ол къарыусуз затчыкъгъа жаным да ауруйд, – деди, –
Алай ол ит урлукъну барлыгъы арыд, – деди.

– Чычхакъ сабийге кюнчюнг иги да къарыед! – дей.
«Аннан боллукъ ажалынг!» – деп эрин къаргъыед, дей. –

Юч кюнден бери аны зат сунуп, – деген эд, дей, –
Жабагъылы тайны да ат сунуп!.. – деген эд, дей.

– Ат талауу тийсин, – дейд, – кеси салып келгенди!
Къуугъан да бир этдим, – дейд, – къууалмадым, – дегенди. –

Иесине шо былай ушагъан а ким кёргенд!
Таймады да, таланган! Къатын, барчы, ким киргенд?

Къатын барып биягъы: – Бош шыхыртд, – деп къайтды, дей.
Арып келген Къубу да къуу тёшекге батды, дей.

Тёшегинде бурулуп, тынчаялмайд Къубу да,
Тынчаялмайды жазыкъ, ынчхагъанлай къуру да.

– Ай, бу жаш, – дейд, – бу харам, тирилип зат къалмасын!
Жукълаяллыкъ туююлме, къалауурла салмасам!

Къатыны да: – Оуей! – деп. Аны адам эштмесин!
Хоу, ма къачып кетер, – дейд, – темир буруу эшмесенг!

Ким эштгенди ёлгеннге къалауур салып да, – дейд, –
Ким кёргенди ёлюкню тирилип къалып да! – дейд.

– Ай, бир да билмезсе, – дейд, – билмезсе, – дейд, – быланы,
Тирилип окъун къалыр харам къанны уланы!

– Ёлгенинде бу былай къоркъутхан сени, – дейди, –
Саулугъунгда туурамай къойгъаны сейир эди!

– Ай, эталлыгъын а, – дейд, – къоймагъан эд аяб а,
Туурагъанны уа кёрдюнг, ёз къанына бояб а!

Гитче кёрюннгеликке, иш этме аны да, дейд,
Темир чюй кибик – дейди – жапысы, саны да – дейд.

Жашны ёлюгоне да къалауурла салады,
Къалауурла салгъанлай, Къубу къалкъып къалады.

36. АЙМЁЛЕК АЧЕМЕЗНИ БАКЪГЪАНЫ

Къатын, тёмей, дагъыда жашха къайтып келеди,
Ачей улу болгъанын сыфатындан биледи.

– Ай, сени сыфатынгы бузгъан а ассы, – деди, –
Бузула къалсын, кена, аман таш бассын! – деди.

Тийип-тийип кѳреди, чачын-башын сылайды,
Жан жаулугъун чѳргейди, жараларын байлайды.

Къара билеу этеди, дары-дарман салады,
Къолу жетген жери да жан киргенча болады.

Аймѳлекни кѳлю да – «къарамындан тоймам» деп,
Ачемез да: «Къубуну, ѳлтюрсе да, къоймам!» – деп.

«...жанын алмай къоймам!» – деп, ѳрге туруп къалад, дей.
Бийче да, сейирсинип: – Нек сора? – деп сорад, дей.

Жаш да: – «Кесим билеме!» – дегенча уа къарайды.
Сауут-саба къайгъыда тѳгерегин къармайды.

– Ай, не хазна ѳлтюргюн алай тынч аны, – дейди, –
Женгил чыкъмаз терендед Къубуну жаны, – дейди. –

Сен мында къымылдасанг, ол анда билликди – дейд, –
Мен уютуп турмасам, ол чыгъып келликди – дейд. –

Андан эсе, ханым, – дейд, – мен айтханны эт, – дейди. –
Мен айтханны эт да, – дейд, – муратынга жет! – дейди.

Соруп-сормай, бир бири акъылларын билелле,
Соруп-сормай, бир бири тасхаларын берелле.

37. КЪУБУНУ АХЫР КЕЧЕСИ

Къатын юйге киргенде, Къубу уянып турад, дей.
– Не кѳп къалдынг, э къатын? Къайдаса?! – деп сорад, дей.

– Кѳп къалыб а, къайдама!.. Барып кѳрюп келеме.
Садакъ огъунг бауурун чачып къойгъан кѳреме!

Къарауашха арлакъгъа сюйретгенме кесин да.
Жат, ханым, жукъла, – дейди, – нек ачылдгъанд юсюнг да.

– Ай, къатын, бир тюш кѳрдюм, мени соя тургъанча.
Эгер итле этимден ашап тоя тургъанча.

– Къалай соя турлукъду ѳлюп тургъан зат? – деди. –
Аны ючюн а не затха уянаса, жат! – дейди. –

Барып къарап келдим да, тышына чыгъып, – дейди. –
Жар тюбюнде турады тишлери ачылып! – дейди. –

Къубу къууандад, дейди, ичинден кюлед, дейди,
Жаш да эшик артына къысыла келед, дейди.

– Э кьатын, уяумуса, барчы, бу харам, – дейди, –
Тирилип иш кьалмасын, энгта бир кьара, – дейди. –

- Тишлери да ачылып турады да, дедим да!
Баууру да чачылып турады да, дедим да!

Ой Кьубу, сен ёлмегин! – деп айтды, дей, кьатын да.
Биринчи кере айтды кишисини атын да.

–Ай, аны уа жумушун тындыргьанса! – деди, дей. –
Бош тюшонгде кёрюне болур ансы, – деди, дей. –

Хоу, сен ёлмегин дегин, тьюбу бла кьурур э!
Чычхакъ сабий, сау болса, дауур этмей турур э!

Тюш дегенинг билесе, жукьулану богьуду,
Тюшге ийнаннган киши – адамланы жогьуду.

Кьубу кьалкьыды, – дейди, – Кьубу уюду, – дейди –
Бир заманда элгенип Кьубу уянды, – дейди.

– Кьатын, кьылычым! – деди, – кьылычым кьайдад? – деди.
– Кьоркьма, жанынгы алгьын, кьылыч былайдад, – деди. –

– Бу гьуур мени, – дейди, – башымы кесди! – дейди.
– Кьалай кесер башынгы, ёлтюрсенг кесинг? – дейди. –

– Ай, бир аман тюш кёрдюм, сау болгьанча жаш! – дейди.
– Ой, сени жауунг аллай сау болсун, жукьлаш! - дейди.

Жюлгючюнг эсе, – дейди, – кьара кьубюрде, - дейди. –
Ачхычынг эсе, – дейди, – төшек тьобюнде, – дейди. –

Сырпынынг эсе, – дейди, – орундукъ башда, – дейди. –
Не кьайгьынг сени, – дейди, – кьурурукъ жашда! – дейди. –

Ай, тынчай, ханым, – дейди, – жат, жукьла, жаным, – дейди. –
«Жашчыкьдан болсун, кена, сени уа ажалынг!» – дейди.

– Кьатын, барчы бир кьара, эшикден бир баш... - дейди.
– Оуей, энна нетесе?! – Сау болмасын жаш, – дейди.

– Ой, кет-кет, ары, – дейди, – ой, кет-кет ары, – дейди, –
Ёлюп тургьан жаш кьалай сау болуп кьалыр эди?!

Кесим кёрюп келдим да, тышына чыгьып, – дейди, –
Жар тьобюнде мыллыгы, тишлери ачылып, – дейди.

– Ай, бир да билмезсе, – дейд, – билмезсе, – дейд, – быланы,
Тирилип окьун кьалыр харам кьанны уланы!

– Сени сьоймеген аллай тирилсин, кена! – деди.
Иги сыкьгьан кёреем бу сабий сени а, – деди.

Бешик жырларын айта, тынчайтды аны, дейди.
Ол да уюду, дейди, бошайды саны, дейди.

Къатын эшик артына гиданы да салгъан эд,
Жаш да эшик артындан гиданы да алгъан эд.

– Ай, игиге кёрюнсюн бу жол мени тюшюм! – дейд,
Бир заманда жыгъылып орундукъдан тюшдю, дейд!

– Жанынгы алгъын, жаныма аласа да! – деди, дей. –
Не этесе, не кылычны, ала-сала! – деди, дей. –

– Ким эсе да къадалып эшикни ургъанча, – дейд. –
Къонакъ юйде жаш, келип, тешине тургъанча, – дейд.

– Къалай тешинир эди, ёлюп жатхан жаш! – дейди.
Ийнанмыйсенг, бар, къара! Энни бир тохташ! – дейди.

– Кеси кылычым бла бойнуму тартханча! – дейд. –
Мен да, аллында, – дейди, – союлуп жатханча! – дейд.

– Оу-оу, аны ючюнмю жанымы аласа? – дейд. –
Жат, харип, жукъла, – дейди, – жанып да къаласа – дейд. –

– Ай, сабыр эт, э киши, не болгъанды санга? – дейд. –
Къыйналгъанса да, харип, кёрюнеди анга. – дейд.

– Ай, жат, ауум, жат, – деди, – ёлюп тургъан зат, – дейди. –
«Ай, жат, – деди, – жат, – деди, – ёре сыгын къат!» – деди. –

Къубу уюду, – дейди, – Къубу басылды, дейди.
Жаш да эшик артына жууукъ кысылды, дейди.

38. КЪУБУНУ ЁЛЮМЮ

Къатын, къуулуп барып, жашны жокълагъанд, дейди.
– Энни не сюйсенг да эт – Къубу жукълагъанд! – дейди.

Ачeмeзни къолунда балтасын да эслер да,
Ачeмeзни къолунда гидасын да эслер да:

– Ай, бу балта Къубуну бойнун хазна кессин! – дейд. –
Ай, бу гита Къубуну башын хазна юзсюн! – дейд. –

Аны къой да, иги жаш, сырпын бла ур, – дейди, –
Орундукъ къулагъында сырпыны болур, – дейди.

Сырпыны да алмаса, жюлгюч бла тарт! – дейди.
Къара къюбюр ичинде жюлгючю да бард, – дейди, –

Аны ажалы, – дейди, – сырпыннан болур, – дейди, –
Сырпын бла болмаса – жюлгюч бла ур! – дейди.

Ачемез да шыхыртсыз босагъадан киргенди.
Орундукъ къулагъында сырпынны да кѳргенди.

Орундукъ аягъында ачылып, дей, кюбюр да.
Ол кюбюрню ичинде жюлгючню да кѳрюр да.

Гида бла урургъа жаш да керилген эд, дей,
О чакъда къулагъына бир ауаз келген эд, дей:

«Жукълагъанны ургъан а – нарт кишиге айыпды,
Алайсыз да, кѳр, муну эси – эсен тайыпды».

Жаш да: «Къубу!» – дегенд да – бу секирип тургъанды,
Ол секирип туруругъа – бу да сермеп ургъанды!

Гида бла ургъанд да, бойнун гида алмагъанд,
Сырпын бла тартханд да – башын юздюралмагъанд.

Сора жюлгючню алып, жюлгюч бла тартханды,
Къубуну башын юзюп ол заманда атханды.

Аны бла толду, дей, къычырыгъы – неси да.
Таурухда айтылыр кибик болду Ачемез кеси да.

Ачемез да Къубуну бойнун тартхан заманда,
Тѳммегинден айырып, башын атхан заманда,

Аягъына бир къанчыкъ чачылгъан эд да, дейди,
Эти къуруп, сюеги ачылгъан эд да, дейди,

Инчигинден алгъасын къурутуп къойгъан эди,
Мурдар къаны болгъанын Ачемезни анасы айтхан эди.

Аймѳлек, дарман этип, алай сау этген эд, дей.
Къан тамычы этине бир азчыкъ жетген эд, дей.

39. АЧЕМЕЗ БЛА АЙМѳЛЕК

Ачемез да айтды, дей: – Борчлума, – деп, – сени ючюн, –
Сен кючюнго аямай, кюрешгенсе мени ючюн.

Жанымы сау къалдырдынг, къоруп жаумдан, – деди, –
Санга не юлюш этейим мен да жанымдан? – деди.

Бу ахшылыгъынг ючюн, айт, не бла жарайым,
Игилигинги санга не бла къайтарайым?

Аймелек да айтды, дей: – Къор къатайым жанынга,
Не борчунг бар кимге да, дерт жетдирдинг жауунга.

Жашлыгъынгы кѳрюр мен, жашарынгы кюседим,
Тюзлюгюнго билип мен, санга амал изледим.

Сюйсенг, эгеч болайым, сюйсенг, ана болайым,
Мында атып кетме, – дейд, – ауруунгу алайым!

Атлан десенг – барайым, сакъла десенг – къарайым,
Кесим жангыз мен мында, немме базып къалайым?

– Мени анам бард, – деди, – эгечим да бард, – дейди.
– Сора, мында къойма да, бойнуму сен тарт, – дейди.

– Разы болсанг, анама сени келин этейим,
Къояр болсанг къалангы, къарт анама элтейим.

– Ит бол десенг – болурма, сен айтханны этерме,
Къайры десенг – барырма, къула тюзге кетерме!

– Мен да сени алдасам, жаным бла тѐлейим,
Анам берген сютюмю къаным бла тѐгейим! –

Ачемез Аймѐлекге алай айтхан эд, дейди,
Ала жолгъа чыгъаргъа, танг да атхан эд, дейди.

40. АЧЕМЕЗ БЛА СОСУРУКЪ

Ачемез да Къубуну мюлкюн алып кетген эд,
Ачемез да Къобанны уруп кирип ѳтген эд.

Сосурукъну жерине бу кюн ауа жетген эд,
Сосурукъну жеринде солур акъыл этген эд.

Сосурукъ да бу ишден хапар билип тура эд,
– Жол болсун! – деп, алгъышлап, жол жасагъын сурай эд.

– Да мен а санга – дейди – айт, не жасакъ берейим?
Жеринге кирген эсем, намысынгы кѐрейим.

Ма бу алтын жюкленнген атларымы ал, – дейди. –
Да бу жолгъа жерленнген затларымы ал, – дейди.

Сосурукъ да ышаргъанд, хиликкя этгенча, дей,
Сосурукъ да чарлагъанд, бурнуна ѳтгенча, дей.

– Мен а алтын керекли туююлме да, жаш! – дейди. –
Мен а атынг керекли туююлме да, жаш! – дейди.

– Не берейим сора, ма, жесирлени ал, – дейди, –
Барын санга къояйым, разы болуп къал! – дейди.

– Жесирлеринги да, – дейд, – хайырларын кѐр, – дейди. –
Сен а манга Къубуну къатынчыгъын бер! – дейди.

Ачемез да, абзырап, мынга сейир болгъан эд,
– Ол дегениг?! – деген эд, тамашагъа къалгъан эд. –

Мен а сора Элиме не бет бла кьайтырма?
«Къатынынг а?...» деселе, мен а не сёз айтырма?

«Биреу тюбегенд эд да, анга бердим» депми? – дейд.
«Бир бек тилеген эд да, сыйын кёрдюм» депми? – дейд.

– Алай эсе, ахшы жаш, сыйы барны кёрюрбюз,
Кишиликни уа, – дейди, – урушда уа билирбиз.

Ачемез да айтды, дей: – Бедишден хурмет ахшы,
Андан ары сурасанг – аман жандан бет ахшы!

Ачейлада къатынын сыйыртхан эр туумагъанд,
Ачейлада кьоркзуп да артха киши турмагъанд.

Эр кишиге, Сосурукъ, намыс бла къан бирди.
Эр кишиге, Сосурукъ, къатын бла жан бирди.

– Эй, ахшы улун, ахшы улан! – деди, дейди, Сосурукъ.
– Нарт ойнатмаз башы блан! – деди, дейди, Ачемез.

– Эр сынаусуз танылмайды! – деди, дейди, Сосурукъ.
– Жыр бошуна тагьылмайды! – деди, дейди, Ачемез.

– Тохтагъан суу сюзюлмейди! – деди, дейди, Сосурукъ.
– Эр киши да сёгюлмейди! – деди, дейди Ачемез.

41. АЧЕМЕЗНИ ЁЛЮМЮ

Экиси да алайда садакъ тартып башлайла,
Экиси да алайда минг садакъ окъ бошлайла.

Сосурукъну минг чакълы садакъчысы бар эди,
Ачемез да абзырап артха турмаз нарт эди.

Атхан огъу шашмайды, жерге тюшмей тиеди,
Сосурукъ да жаздырмай, мингден-мингден иеди.

Кюн да аууп, кеч бола тебиреген эд, дейди.
Асекри да алайда седиреген эд, дейди.

Аскери да алайда буз ургъанлай болады,
Ачемезни да юсю окъ жарадан толады.

Къаны да кёп кетеди, къалкъанын да атады:
Жангыз огъу къалгъанда, Сосурукъгъа айтады:

– Энди, Сосурукъ, сенден бир зат тилейим, – дейди.
– Тилегинги этерме, айт да, кёрейим, – дейди.

– Ненчау къалды аскеринг? – Аскерим а жюз! – дейди,
– Да сора аскеринги бир сагыргъа тиз, – дейди. –

Кесинг а былай, – дейди, – бир жанлыракъ тур, – дейди.
Бир жанлыракъ турду, дей. «Нетерик болур?» дейди.

Айтханымча, аскерин бир сатыргъа тиздиред,
Бир атханлай жюзюн да къулакъларын юздюред.

Ёле туруп, къарамы Аймёлекге къатды, дей,
Аймёлек да мыллыгын Ачезезге атды, дей.

Сосурукъну анасы, ол билгич къатын, дейди,
Алайда болады да, кычычырып айтды, дейди:

– Ай кюнюм а, къатынны, къатынны жаллатма! – дейд, –
Ай, кюнюм а, къатынны къатына жаллатма! – дейд, –

Къолу жетгенлей, – дейди – сау этип къояр да, – дейд. –
Кёзюнден къан тамарыкъ, жашымы жоар да, – дейд. –

Къара къанла жаудуруп мени башыма, – дейди. –
Къылыч бла ур да, – дейд, – жашны башын ал! – дейди.

Сосурукъ да къатындан аз алгъаракъ болгъан эд,
Ёле тургъан жашны да башын уруп алгъан эд.

Жан жаулукъ да юзюлген башны сау эталмады,
Аймёлекни сарыны жашны сау эталмады.

Кюн да таудан аугъан эд, жаунчукъ да жаугъан эд,
Жаунчукъ да жаугъанда, жер къарангы болгъан эд.

42. «КЪУЛАКЪСЫЗНЫ» АСКЕРИ

Да бедишлик болгъан эд Сосурукъну аскери,
Айта эд, дей, кеси да, Ачезезни эсгере:

– Аскерими нечик этип кетди, – деп, – бу кылыкъсыз:
Бир жанлары къулакълы, бир жанлары къулакъсыз!

Аскерине «къулакъсыз» аталгъан эд да, дейди.
Сабийлеге кюлкюге да къалгъан эд да, дейди.

Алгъа уа «къулакъсызла» деб а аталып, дейди,
Артда уа «къулакълыла» болуб а къалып, дейди.

Бюгюн иш да ныгъышда, айталла, дей, эскере:
Къалай болуп къалгъан э Къулакъсызны аскери?

СЫНАУ

Жомакь

Бир уллу шахарны патчахы санлап бирде кийимлерин да алышындырып, эл тубюне жашырын чыгып, жамауатдан хапар биле болгъанды. Бир ингирде ол бир юйню терезесинден къарагъанды да, бир чырайлы жаш бла бир ариу кызыны сюймеклик ушакъларын эшитип, алайда мычыгъанды.

– Мен сени алай сюеме, жаным, жети кёкню бла жети жерни байлыгына да алышаллыкъ туююлме сени. Манга сенден уллу байлыкъ жокъду, – дегенди жаш.

– Наным, тырнагъынг да ачымасын ансы, дуня мюлкю да неди манга? – дегенди кызы. – Мен сени жанымдан да бек сюеме.

«Бююннге бу эшитгеним тамамды», – деп, къаласына къайтханды патчах.

Эрттен бла патчах эшик къалаууруна: «Ол жашны бери алып кел!» – деп буюргъанды.

Къалауур жашха келгенди да, аны къатынчыгъындан жашырын:

– Сыйлы патчахыбыз сени кёрюрге сюеди. Ансыз бери келме деп, бек къаты айтханды. Тебیره! – дегенди.

Угъай деп амал жокъ, жаш патчахха баргъанды. Патчах анга жарыкъ тубегенди, сыйлы ашарыкъла бла сыйлагъанды, сора:

– Ахшы улан, мен сени бери уллу жумуш бла чакъыргъанма, – дегенди. – Мен сенден бир зат тилерик эдим, сен ол тилегими толтурсанг, оноумда болгъан байлыгымы жартысын санга берип, кесинги уа баш ёзюр этерикме. Мен абери ангылай эсем, сен жамауат адамыса, эслисе, кырал таматаны жанында турсанг, кыралгъа, халкыгъа да жарар адам сунама сени.

– Хурметли патчах, тилегинг неди? – деп соргъанды жаш.

– Сен биргенге жашагъан юч адамынгы ёлтюрюрге керексе, – деп, жашха соруулу къарап тохтады патчах. Жаш жунчугъан халы бла:

– Хурметли патчах, сен ол манга санагъан сансыз байлыкъ манга керек туююлду. Алай айтханым жанынга тиймесин. Мени бар байлыгым, жашау насыбым да кёп болмай жашау негерге алгъан адамымды. Аллай огъурсузлукъну мен эталлыкъ туююлме, кьой, тилеме, – дегенди жаш.

– Да жанынг ыразылай этерге эркинсе, алай бу ушакъны юйдегинг да билмесин. Артда эшитмегенме деме, – деп, патчах жашны юйюне ийгенди.

– Жанымы кыйыры, къайда айланаса? Мен аллынга къарай, эки кёзюм тёрт болургъа жетдиле, – деп кычакълады къатынчыгы эрин. Энди кыйры барсанг да, биргенге барып турлукъма. Жаным, кёп къаратдынг аллынга. Къайры кетдинг, къайда жубандынг? Аллахха шукур, жаным эс тапды, – деп, эрини кёзюне къарап, жангыдан кычакълагъанды. – Къайда айланаса? Мени быллай бир кесинге тансыкъ этдиртип?

– Жаным, эрттеден кёрмей тургъан бир иги негериме тубеп, андан

айырылалмай, хапар-хайыр соруша, кѣп кьалдым, – дегенди эри, – кесинглей кьоюп, бир жары да кетерик тьююлме энди.

Бир ауукъдан, жаш солуп жатхан кезиуде, биягъы патчахны кьалаууру келип, ариу, жаш келинге тьубегенди арбазда. Сора патчах аны кѣрюрге сьуйгенин айтханды. Келин юйге кирип, сьуйген эри жукълап тургьанын кѣрюп, уятыргьа кѣзю кьыймай: «Охо, жанчыгъым жукълай турсун, мен анда кѣп мычымай кьайтырма», – деп, ханкеншеге минип кетгенди.

Патчахны шапалары ариу келинни кьала отоуланы биринден бирине ѳтдюрюп, патчахны кьаллай байлыгъы болгьанын кѣргюзтдюле. Сора аны хан тоханагьа элтдиле. Ариу келин патчахха баш ийип, анга хурмет этгенин билдирди. Патчах шапаларына белги берди да, ала чыгъып кетдиле. Патчах, жеринден туруп келип, жаш келинни кьолундан тутханды. Сора, алтын тахына олтуруп, аны аллына олтуртханды да:

- Кеси юйюнг бла мында башхалыкь эследингми? – деп соргьанды.
- Хурметли патчах, эслемей а, бизни юйюбюз а сени кьалангы кьатында... – деп андан ары жукъ айталмай кьалгьанды.
- Нек тауусалмадынг сѣзюнгю? Быланы кьатында сизни юйюгюз кьаллайды? Бу кѣрген отоуларынг асырымы жылтырайдыла?
- Мен алайлыгъын сѣз бла ангьлаталлыкь тьююлме.
- Аллай юйледе жашаргьа уа сьоменг?
- Кьайда бизге аллай насып?
- Да ол насып кеси кьолунгдады!
- Кьалай бла кеси кьолумдады?
- Манга кьатын болсанг, сукъланган насыбынг сени болады да кьалады. Алай сен манга кьатын болурдан алгьа бир иш этерге керексе.
- Не ишди ол? – деп соргьанды жаш кьатынчыкь.
- Сен эринги ѳлтюрюрге керексе. Ол сауда мен сени алаллыкь тьююлме.
- Чурум ол эсе, мен сен айтханны этерме, алай сен да сѣзюнгде тур, – дегенди кьатынчыкь.
- Мени сѣзюме ѳлюп бир адам да кѣрмегенди. Сенича ариу кѣгюрчюнчюкню кьоюнуна кирип ючюн а, патчахны бир сѣзю эки болмаз.

Андан сора патчах жаш келинни юйюне ашыртханды. Кьатынчыгъыны акьылындан хапары болмагьан жаш ушхууур ашап жатханды. Жаш келинчик муркку эте, эри жукълагьынчы мычыгьанды. Патчах ол шагьырей юйюне тынгычы ийгенди. Тынгычы, айлана кетип, ол юйню тапханды да, босагьадан кьан тама тургьанын кѣрюп, эрттен бла ол юйню арсарсыз таныр ючюн кьолун кьаннга бояп, эшик кьангагьа белги салгьанды. Сора, кьайтып келип, кѣргенин патчахха айтханды.

Эрттен бла патчах ол жаш келинни алып келигиз деп кьалауурланы жибергенди. Алай кьалауурла патчах айтхан юйню табалмагьандыла, нек дегенде, хар эшикде кьан тамгьа бар эди. Ол тамгьаланы салгьан жаш келинчик болгьанды. Эрини ѳлюгюн басдырыргьа таша жер кьарай тышына чыкьганлай, босагьасында кьан ыз кѣргенди, эшигинде уа – кьол ыз тамгьа. Тамгьа белгиге салынганын билип, ол хар юй эшикге

аллай белги салып юйюне кьайтхан эди.

Патчах кьалауурла бу жангылыкны айтып бошаргъа кьуугъун атлы сууукъ хапар алып, патчахха киргенди.

– О, сени уллулугъунг! – деп, кьуугъунчу патчахха баш ургъанды.
– Къарабий патчах уруш бла бийлик жеринге киргенди.

Халалбий патчах, кёп сагъыш эте турмай, ёзюрюн чакъыртып:

– Мен Къарабий патчах бла урушха кетеме. Сен а, тамбладан башлап, мен оноу этген шахарлада бла элдеде бир деп бир тиширыуну сау кьойма. Мен сау кьайтсам, кёзюме ёз кьатынларымдан башлап, бир тиширыу кёрюмесин. Айтханымы этмесенг а, сен да ала бла жоулугъунгу бил.

Быллай буюрукъ берип, Халалбий патчах сансыз аскерлерин Къарабий патчах бла уруш этерге атландырып кетгенди.

Тамата ёзюр Хоразбий, сауутун, сабасын тап жарашдырып, сагъышха кьалгъанды: «Энди мен ёз анамы кьалай ёлтюрейим? Угъай, мен бир тыйгъысыз тиширыу патчахны кьапханына тюшгенди деп, тиширыулань кырып чыкъмам. Андан эсе, Халалбий патчах мени ёлтюрюнчю, кесими жояргъа керекме», – деп, арт тохташхан оюму алай болду. Сора, ол мудах халында атасы бла анасын кёре баргъанды. Аны кёрген анасы:

– Жашым, аурунг, не этесе сауут-сабаны уа? Халалбий сени элде кьуюп жау бла туюншюрге кетген эсе, сауутунг бла кьайры бараса? – деп соргъанды анасы.

– Анам, тенглерим сауут-сабаларын жарашдырып, урушха кетгенле-ри эсима тюшюп, андан сауутланганма, – дегенди.

– Жашым, сени халынг айтхан сёзлеринге келишмейди. Ачыкъ айт, кесинг да былай мудах нексе? Халалбий абери-затмы буюргъанды? Ишни болушун манга жашырмай айт, мени ананга санай эсенг, – деп, кьаты болгъанды.

Ёзюр, кесек сагъыш этип:

– Сен бир затмы сезгенсе, сорууунг алайгъа ушайды? Не болса да, айтмай болалмайма, – деп, Халалбий анга кьаллай иш буюруп кетгенин жашырмай айтханды. Тиширыулань гюнахларына кирмей, кесин жояргъа таукел болгъанын да.

Хоразбийни анасы жашын кьучакълап, жияп кьалгъанды.

– Жашым, сен ол терс буюрукъ ючюн жанынгы жойма. Халалбий патчах хорласа, хорлатса да, бери кьайтыр. Ол заманда буюругъуму нек толтурмагъанса дер. Сен кьоркъма, аны толу жууабын мен берирме. Алайды да бир тиширыугъа да тиймейсе, кесинги да жоймайса, – деп, атасы жашын жапсаргъанды.

Халалбий патчах, Къарабий патчах да уруш башлардан алгъа барлаучуларын бош тутмайдыла. Бир кюн а, Къарабий патчахха барлаучулары ол сакълагъан хапарны айтхандыла. Халалбий патчахны аскери Къарабий патчахны аскеринден кьайда аз эди. Къарабий аны эшитгенлей, мыйыкъ тюбюне ышаргъанды.

– Аллах айтса, Халалбийни бу жол тобукъландырама. Аны аскери

мени аскеримден аз эсе, уруш кѐп созулмай бошалыргъа керекди, – деп, бир жыр макъамчыкъны мурулдай, жарыгъанды.

Халалбий патчах а, Къарабий патчахны чек къоншусу Саранбий патчахха келечиле жибергенди. Ала бир тилли болуп, Къарабийни керох хорлар ючюн, аны аскерин къуршоугъа алыргъа керек эдиле. Иш, Халалбий айтханча, тап къуралгъанды.

Халалбий ѳзюрлерин тѳгерегине жыйып, алагъа акъылын айтханды:

– Къарабий патчахха келечиле иейик да, урушсуз, туююшсюз кесин хорланганнга санап, аллымда тобукъланып кечгинлик тилесе, аскерин бошунагъына къырмай, сабырлыкъ, тѳзюмлюк этерме. Ол аны оноуунда болгъан жерни, мени оноумуа берсе, кеси баш ѳзюрюм болур, – дегенди.

ѳзюрле Халалбий айтханнга ыразы болгъандыла да, келечилени жолгъа тебиретгендиле.

Келечиле, жол къоратып, Къарабий патчахны чатырына келгендиле.

Тамата келечи:

– Сизни уллулугъугъуз, – деп, башын Къарабий патчахны аллында энишге ийгенди да, Халалбий патчахны айтханын баям этгенди.

Аны эшитген кюйсюз Къарабий жеринден секирип ѳрге туруп, къамасына жабышханды. Сора, къычыралгъаныча къычырып, къалауурларына:

– Быланы къолларына бла аякъларына шынжыр бугъоула салып, зинданны бек терен жерине атыгъыз – деп буюргъанды.

– Сизни уллулугъуз, биз келечилебиз. Келечиге ѳлюм жокъ деп нек айтылгъанын эсинге тюшюр да, алай къыл чайна, – дегенди келечилени таматалары Хорламбий.

– Ауузунгу къыс! – деп къычыргъанды патчах.

Келечилени аякъларын, къолларын да байлап, экеу-ючеу болуп, кѳтюрюп алып кетгендиле.

Халалбий патчах келечилерин ол кюн да, экинчи кюн да сакълагъанды. Алай ала къайтмагъандыла. Сора Халалбий патчах бардырлыкъ урушун оюмлап башлагъанды. Танг белги бере, Сарабий патчахны аскери, кесини аскери да Къарабий патчахха чапхандыла. Уруш къазауаты башланганды. Къанлы къазауат ѳчюлмезден башланганнга ушай эди, уллу бичакъла кюнде жылтырай. Къарабий аскерчи таматаларына къаты буйрукъ берип, кеси уа тѳрт-беш болушлукъчусу бла бир туура жерден урушну баргъан халына кѳз къакъмай къарап тургъанды. Алай Къарабийни эсине да келмеген иш болгъанды. Аны аскери ортагъа тюшюп, къырылып башлагъанды. Халалбий патчахха бир башха патчах аскер болушлукъ ийгенин Къарабий шарт ангылагъанды. Алай къолларында байракъла Халалбий патчахны къырал байракълары болгъанларын ачыкъ кѳргенди ол.

Къалай алай болду эсе да, солуй да уруша, солуй да уруша, къауум заман озгъанды. Бир кюн а Къарабий кесини къырал байракъларын кѳрмей, бек чамланганды. Эслеп къарагъанда да, аскерини къалгъанкъулгъаны кеси таба къачып келгенин кѳргенди. Сора, жесир болуп

къалмайым деп, кеси да къачханды.

Ол хапар Халалбий патчахха жетгени бла къаты чабыучу атладан къауумун терк окъуна Къарабийни ызындан ийгенди. Халалбийни айырма аскер бёлеги Къарабийни къуууп жетгенди да, аны, суйреп, Халалбийни аллына алып келгенди. Алай бла Къарабий патчах хорланнганына суймей бой салганды. Халалбий жесирин тузакъ этип, аны Къарабийни ёз къыралына сюрюп барганды да, жамауатны жыйып, шуёх халда сёлешгенди. Бир тиширыу Халалбийни аллына келип, башын ийгенди, сора:

– Хурметли патчах, бизни патчахыбыз Къарабийни аты къарача, жюреги да къарады. Ол дертчи, халкъына жарагъан, эс тапдыргъан патчах туююлдю. Аллах ючюн тилейме, айып этмегиз. Ма бу къарабет патчах сени къыралынгы кеси къыралыма къошмай амалым жокъду деп, уллу кёллю болгъанында, баш ием: «Халалбий огъурлу, эсли патчахды, аны бла жарашып жашаргъа керекди», дегени ючюн аны да, сен ийген келечилени да аны ызындан зинданнга атдыргъанды. – Тиширыу алай айтып, артха тургъанды.

Халалбий патчах тиширыуну айтханына эс буруп тынгылагъанды, ызы бла зинданны таматасын аллына чакъыртып, тузакъланы бошларгъа буюргъанды. Кёп мычымай бир-эки жюз тузакъ патчахны аллына келгенди. Ала, сакъаллары жетип, бек тозурап эдиле. Кёзлери къамап, къолларын кёзлерине жапма этип, Халалбий патчахны аллында тобукъланып башлагъандыла. Алай Халалбий патчах аланы тобукъландырмагъанды. Сора, ол сёлешген тиширыуну эрин аллына чакъыртып:

– Сен бу къыралгъа патчахлыкъ эталлыкъма деймисе? – деп соргъанды анга.

– Сыйлы уллу патчах, алай айтханыма айып этме. Мен патчах болсам, бир тюз адмны тыкъсытмазма, зинданнга атмазма, сен анга толу ийнан, – деп, эсли сёлешгенди.

– Сени жамауатынг бла бирлешип жашар акъылынг бар эсе, къыралны, халкъны оноун да сени къолунга береме. Манга сизден бир зат да керек туююлдю, – дегенди Халалбий.

– Ол сёзлеринге да эсиме келген оюмуму айтайым. Бир уллу байлыкъ манга да керек туююлдю. Нек деп сорсанг, къыралда къарыусуз жашагъанла кёпдюле. Шахарлада бла элледе къарыусузланы тизмеге салып, Къарабий аладан зор бла жыйгъан байлыкъны кеслерине къайтарыргъа дейме, сен эркин эте эсенг, – деп, ол Халалбийге соруулу-умутлу къарады.

Халалбий патчах жууап бергинчи, алайгъа жыйылгъан жамауат ыразылыгъын билдире: «Бизни бу къаражюрек патчахдан къутхарып, Залимбийни патчахха сала эсенг, биз ыразы, Аллах да ыразы. Залимбий огъурлугъу эм эслилиги бла кёплени озгъан халал жюрекли, асыл адамды. Бизге андан башха патчах керек туююлдю. Аллах санга сау-лукъ берсин» – деди Халалбий патчах жангы патчахны къолун тутуп, алгъышлагъанды. Ызы бла аскер башчыгъа кимни саллыгъын соргъанды. Залимбий, кеси бла бирге зиндандан чыкыгъан Алимбийни алайгъа

чакъыртып:

– Мен аскер башчыгъа Къарабий патчахны кѣп ишине бюсюремей, анга жууап къайтаргъаны ючюн зинданлыкъ болгъан Алимбийни салама, – деп, Залимбий Алимбийни къолун тутуп алгъышлагъанды.

Халалбий патчах Алимбийни алгъышлап, урушдан сау къайтхан аскерчилени саф-саф тиз деп буюргъанды. Алимбий да буйрукъ халда сѣлешип, аскерчилени сатыр-сатыр тизгенди. Андан сора Халалбий:

– Багъалы асчерчиле! Сизни бюгюнден башлып жангы патчахыгъыз бла жангы аскер башчыгъыз барды. Алагъа тюз къуллукъ этерге аллым бла ант этип озугъуз, – деп буюргъанды Халалбий.

Аскерчи ант этип бошагъандан сора бир жашаулуракъ мингбашчы Халалбийге ийилип айтханды:

– Багъалы Халалбий патчах, бизни жангы эм эсли патчахыбызны оноуна берип, адамлыкъ даражабызны эниш этмей, жау аскерчилегеча къарамай, бизни бирикдирип, тенглик жашау къурагъыз деп сѣлешгенинг ючюн сени къолунгу тутаргъа эркин эт, – дегенди.

– Сау бол, мингбашчы, сен мени къолуму тутардан алгъа атынгы билирге сюеме. Неди атынг?

– Багъалы патчах, атымы сора эсенг, атым Сабырлыды.

– Энди саламлашыргъа эркинсе.

Сабырлы, келип, Халалбийни къолун тутханды. Ызы бла Залимбийге бла Алимбийге салам бергенди.

– Залимбий патчах, Сабырлыны кесинге Ёзюр этсенг керекди, – дегенди Халалбий, Сабырлы керти да сабыр эм эсли кѣрюнеди. Сен бу оноума къалай къарайса?

– Халалбий патчах, Сабырлы мен бюсюреген, ышанган да адамларымы биринчисиди. Мен оноунга суююп бой салама.

– Алай эсе, Сабырлы Къарабийни оноунда болгъан хазнаны санап къолунга берсин. Къарабийни кесин а, бугъоуларын тешип, башына эркин эт. Къайры суюсе да, ары кетсин. Алай андан хапарынг болгъанлай а турсун. Ол бюгюнню кюнюн унутуп, артха къайтыргъа да угъай демез. Аны унутма.

Алайда жамаутха алгъыш сѣзню айтып, Халалбий ызына кетерге тебирегенди.

– Баргъан жолунг нюрлю болсун, Аллах кѣп жылланы саулугъунг бла жашатсын, – дегенди жамаут.

– Багъалы Халалбий патчах, бизни унутуп къоймай, келе-келе тур. Келсенг, жашау халыбызны да кѣрюрсе. Келмей къалма, табу, – деп, саламлашханды Залимбий патчах да.

Халалбий, къырал чегинден ётюп, биринчи элине киргенди. Ол аскерни аллына чабып келген тиширыулары кѣрюп, буйругъу толмагъаны ючюн бек чамланнганды. Халалбий патчах хорлау бла келгенин унутуп, ачыкъ чамланнганын ёзюрлерине билдирмей, хансарайына жыйылгъанды. Юч кюн баргъан къууанч селейгенден сора Халалбий Хоразбий ёзюрюн аллына чакъыртханды да:

– Айтханымы нек этмегенсе?! Мен кете туруп санга къаллай буйрукъ

бергенем? Айт, неди бу чоланы чуруму? – деп, юсюне айланганды.

– Хурметли патчахым, сени буйругунгу толтура тебирегенимде, ол сен таныгъан къарт атам: «Аны жуабын патчахха кесим беририме, бирине да тийме», деп тыйгъан эди мени.

Бегеюлюн жиберип, къарт Оразбийни аллына чакъыртханды патчах.

– Сен мени буйругуму толтурургъа нек къоймагъанса жашынг Хоразбийге? Нек тыйгъанынги айт, эшитейм, – дегенди Халалбий.

– Бошдан бурун айтырым, Сизни уллулугъуз, унарыкъ эсегиз мени ашыкъдырмагъыз, – деп тилерик эдим. Бу мен айтырыкъ хапарым керти болгъан ишди. Аягъына дери тынгылагъыз, табу.

– Айт-айт, – дегенди патчах, – алай мен эшитмеген не хапар айталлыкъса ансы?

– Айтыр хапарымы кесимден башха бир инсан да билмейди.

– Башла, акъсакъл, къулагъым сендеди.

– Мени айтыр хапарым, мен дуня жарыгъын кёрюнчю болуп бошгъан ишди. Хапарны манга анам бла атам айтхандыла. Мени атамы кесича къарыулу адамладан жыйырма нёгери болгъанды. Ала мал сюрюрге, кёнчекликге да бирикген жыйын болуп бирге жюрюп тургъандыла. Ала жортууулгъа жюрюгенде бир жыйын болуп анланганлыкъгъа, жангы жолоучулукъ чыкыгъынчы, хар бири юйюрлери бла жашай, заманларын алай ашыргъандыла. Алай быланы сатырлары жортууулдан жортууулгъа жукъара, жашланы къайры къалай думп болуп баргъанларын ангылаялмагъандыла. Ахырында мени атам жангыз кеси къалгъанды. Бир кече атам, анам да тынч жатып тургъанынлай, эшик къагъылды. Атам эшик ачаргъа къопханында анам: «Хата азданды. Кийинип, сауут-сабангы да тагъып, алай чыкъ», – деп, къаты болгъанды. Атам, кийинип, сауут-сабасын да тагъып, эшикни ачса, ат юсюнде биреуню кёреди.

– Не адамса, атдан тюш да, юйге жууукъ бол, – дегенди атам.

– Мен бери жууукъ болургъа келмегенме. Атынга мин, арлакъгъа барырча жумуш барды. Эринме да, алай эт, ахшы улан, – дегенди атлы.

Этер амал жокъ. Атам атына иер салып, кечеги къонакъ бла жолгъа тебирегенди. Иги кесек жол къоратхандан сора, жолдан бир жанына бурулуп, жангыз терекни къатында тохтагъандыла.

– Сен энди былайда турлукъса. Мен а, ма бу аллыбызда сыртны ары жанына ауарыкъма. Мен эрттен бла бек кючлю жаум бла тюбеширикме. Кюн артына къайталмасам, бу терекни жанында айрыны тюбюнде алтын бла кюмюш хазнам барды, аны алып, юйюнге къайтырса. Ма алайда къабыр барды. Ёлюгюмю атым былайгъа келтирсе, аны жанында къабыр къазып, мени асырарса. Экинчи айтырым а – сени онтогъуз нёгеринги да мен жокъ этгенме. Алагъа санга баргъанча бара, эшиклерин къагъа, ала уа ич кийимлери бла чартлап чыгъа да, аллыма сюеле. Аллай адам манга нёгерлик эталмазын биллип, аллымда сюрюп барып, таша жерде ёлтюрюп къоя эдим. Сен а, алача болмай, сауутунг, сабанг бла хазыр болуп чыкыгъанса. Сени манга нёгерлик этеринги ангылап, былайгъа дери келгенбиз. Мени заманым азды. Мен кетеме. Сен а таза да эр жюрекли, тюз ниетли адам эсенг,

мени сакъларса. Не сау, не шау болуп келирме. Ма ол терек бутакъдагы ар-
тмакъда жол азыкь барды. Ашдан ёлмезсе, бу тийреде кийик кёпдю. Хайда,
экибиз да Аллахха аманат болайыкъ, – деп, кетип къалгъан эди ол киши.

Мен ол атлы кетгенден сора, атымы алайда аркъанлап, бу мени нёгерле-
рими бирем-бирем жойгъан адам не тюрлю адам болур? Бу сырт артына да
нек кетди? Айтхан алтын байлыгы уа керти болурму? Бу жангыз къабыр
да кимни къабырыды? Бу тюрлю сагъышларымы алларын бла ахырларын
бирге келишдиралмай, армау адамча олтурама. Сора, артмакъны алып,
ачып къарасам, бал къууут, жауда бишген чырламала, мияла шешачыкъ бла
сарымсах тузлукъ, къозу уча, айран. Ма артмакъда болгъан ашла. Аладан
тойгъунчу ашайма. Алтынларын излерге уа эр намысым дурус кёрмеди.
Терек ауанасында къалкъып тургъанымлай, атым кишнейди да, мен уянама.
Ол адам кетген жары къарайма да, бир атлыны келе кёреме. Сагъаяма. Ол
мен былайгъа алып келген адам эди. Кьолуна алып келген адам башны
мени аллыма атып, атындан тюшеди. Сора, бёркюн тешип, эки кьолу бла
бетин жабып, жилип къалады. Ол тиширыу эди. Хайран болама.

– Эгечим, бир уллу жюрек къыйынынг барды, не болгъанды? – деп
сорама, абызырап.

– Ма ол алайда къабыр, суйген жашымы къабырыды. Аны кесим асыра-
гъанма. Бу мен башын келтирген адам ёлтюрген эди аны. Сыртындан уруп.
Энди сенден бир тилеригим барды. Мени ёлтюрюп, суйген жашымы къа-
бырыны жанында асыра. Андан уллу насып керек туююлдю манга, – дейди
манга мудах къарап.

– Эгечим, андан эсе сен мени ёлтюр, мен эталлыкъ иш туююлдю сени
тилегинг. Аллах адамла арсында юлгюге тутарча алай ариуса. Сен жашаргъа
керексе. Женгиллик этме, тилейме. Суйген жашынг ол дуниягъа кёчгенли-
кге, бу дуняда жашау ёчюлмей, барып тургъанын кёресе. Бир кесек сабыр
бол да, айтырыма бир тынгыла. Мен сени къабыргъа салаллыкъ туююл-
ме. Андан эсе мен сени кесиме жашау нёгер этейим. Мени юйде къатыным
барды. Субайханды аты да. Ол болмаса эди, мен да аллынга ич кийимлерим
бла чыгып, палахха къаллыкъ эдим. Ол сени хапарынгы билсе, сиз, эгечле-
ча, татлы жашарыкъсыз. Сен кесинги жойгъанлыкыгъа, бир зат тюрленмез.
Ашыкъмай, бу мен айтханны хыйсаплап, манга алай жууап бер, – дейме.

Ол, бир зат да айтмай, къабыр таба кетеди. Сора, къабырны къучакълап,
жиляп башлайды. Мен, анга чырмау этмей, жилимагъа къояма. Бир кесек-
ден ол тауушсуз болуп къалады. Эслеп къарасам, эси аууп тура эди. Башын
ёрге кётюрюп, бетине суу сылайма. Бир кесекден анга жан киреди да, сен
айтханлай болсун дейди, кёзлерин энишге ийип.

Терекден арлакъда жер къазып, адам башны басдырама. Ол кыз:
«Атым Нюржанды», – деп, асыралгъан алтын хазнасын манга къаздырта-
ды. Тёрт алтын-кюмюш артмакъны эки атха жюк этип, кесиби да минип
мени юйюме келебиз. Айтханымча, Субайхан бизге жарыкъ тюбейди.

– Субайхан эркин эте эсе, анга кюндеш болургъа хазырма. Кыз намы-
сым бла санга къошулайым, – дейди Нюржан,

Субайхан, Нюржанны аллына барып:

– Сау кел, манга эгечлик этерик кыз, – деп, аны къучакълайды, башын

кезиу-кезиу эки жанына алышып. Сора, кьолундан тутуп:

– Огьурлу сагьатда кьошул, бизни юй адамыбыз болуп, Аллах энди ачыгу сынатмасын. Мен ыразыча, Аллах да ыразы болмаса, ючюбюзню бюгюн былай бетлешдирмез эди. Энди кичи эгечим кибик тур, толу юй адамыча, юйге шагьырей бол. Жюрек жылыгууму сенден аямай, жарашып жашаргьа мен Аллахны арагьа салып, толу сёз береме, – деп, Нюржанны жанындан кьучакьлайды...

– Багьалы Халалбий патчакьым, Нюржан мени анам эди. Мен бошадым. Сен а не этеринги кесинг бил. Алай энтта да бир-эки сёз. Бир кьыз дуния мюлкюне алданып, суйген эрин жоялгьан эсе, аны мени анам бла тенглешдирип кёр.

Экиси да шум болуп иги кесек тургьандыла.

– Жаш сени буйругьунгу мени амалтын толтуралмагьанды. Халалбий патчах, не этерик эсенг да, манга эт, жаш терс туююлдо, – дегенди ахьрында кьарт.

- Барьп, ол тиширыуну мени аллыма алып келигиз, – деп Халалбий эки мыртазагьына буйрукь этгенди.

Патчах, ёзюрню аллына чакьырып:

– Сени бош терслейме. Мени буйругьуму толтурмагьанынг ючюн бек сау бол. Мен, ол тиширыуну сынайма демесем, аны огьурлу эри ёллоук туююл эди. Анга бек ачыгу этеме. Энди аны жойгьан жаш кьатын а кьаллай хукму бла кьалыргьа керекди? – деп, кьарт Оразбийге кьарады патчах.

– Мени ёз анамы жашаундан бир юзюгон айтханма. Андан оюм этип кьарасакь байлыкьны эринден эсе сайлагьан тиширыуну хазна юйде кьалмам, алтын-кюмюш, накьут-налмас байлыкьны букьусун сылап-сыйпап турурча этсенг дурус болур, – дегенди Оразбий Халалбий патчахха.

Ол кезиуге ол жаш тиширыуну патчакьны аллына келтиргендиле.

Патчах анга:

– Мен сенден эсе эринги алгьа чакьыргьып, санга айтханларымы анга да айтхан эдим, ол манга: «Патчакьлыкь хурметинг бла тилейме, манга юйдегимден уллу байлыкь керек туююлдо, тилейме, аны жой деп кьысма, ёзге не десенг да, этерикме» Эринги сёзлерин эшитдингми? Эшитдинг эсе, ол сени кьалай кьоруулады да, сен а анга кьалай этдинг, дуния малгьа алданып? Энди ол сен кёрген алтын отоулагьа кьалауурлукь этип, алагьа букьу кьондурмай, сылап, сыйпап турлукьса. Кьатынга бир адам баласы барлыкь туююлдо. Бир адам бла да сёлешаллыкь туююлсе. Терслиги болмагьан ол алапат эринги алтынла ючюн сойгьанса да, энди ала бла жаша!

Патчах алай айтыргьа мыртазакьлары ол малкёз тиширыуну сюрюп кетгендиле.

АТАБИЙЛАНЫ Магомет

ЗАРЛЫКЪ

I

Бир жумуш бла Келлетге тюберге керек болуп, аны ишлеген жерине барама. Отоугъа киргенимде, ол къайры эсе да кетерге хазырлана тура эди.

- Ассалам алейкум, хурметли тамата, - деп, жарыкъ саламлашама.

- Алейкум салам, ахшы улан, жууукъ бол. Къайдан чыкъдынг, таланган? – дегенни айта, ышара, къолуму да бошламагъанлай, къатына, диваннга олтуртду. Манга сагъышлы къарай:

- Алан, къалай турасыз? Сау-эсен болугъуз?

- Сау бол, игибиз, Аллах санга да тынчлыкъ, ырахатлыкъ берсин.

- Аллах ыразы болсун.

- Кете тургъанынглай чырмадым эсем, кечгинлик бер, тамата.

- Угъай-угъай, чырмамагъанса. Мени эсгерип, жокълап келгенинг ючюн ыразыма, ахшы улан...

Ол кезиуде Солман кабинетге суку кирди. Кёзлюклерини башы бла экибизге да кезиу-кезиу къарады. Ол, ажашып, бармазлыкъ жерине тюшген адамча, салам-келям да бермей, артха чартлап чыкъды. Келлет аны ызындын къашларын туююп къарады. Солман, сёзсюз, отоуну иесини жанына тийгенин сездим. Алай, жукъ айтмай, шум болуп олтурама. «Кертиси бла да, была бири бири бла урушуп турмай эселе, ол адам нек саламлашамады, нек сёлешмедиде? Огъесе мени ючюнмю кетип къалды? - дедим ичимден. – Тейри бир да иги жанына тюрленмегенди бу – биягъыча келепенлей турады...»

- Алан, Солманны сени бла энчи сёзю иш болур эди? Чырмадым, - дедим Келлетге.

- Хоу бир да. Иши болса, уяллыкъ туююлду...

- Былайда кесими терслигим болгъан сунуп, жарсып турама.

- Сени бир тюрлю терслигинг жокъду.

- Сора, алай нек этди да? Бир да ангылаялмайма!

- Ой сен хажиде болгъун, Солманны ким болгъанын иги танымагъанынгы ангылатдынг былайда.

- Да хау, - деп къойдум, сёзюмю чорт кесип.

- Аны тутхан къылыклары болуучуду. Аллай кезиунде киши бла да сёлешмеучюду. Шёндю бери келгенини себеби уа неди десенг, ол билмей тургъанлай манга бир уллу игилик болуп къалмасын деп, къоркъгъандан. Бери келип мени бир тюрлю ырысхыгъа боялмагъанымы кеси кёзю бла кёргенине да ийнанмагъанлай, адамлагъа соруп айланыучуду. Ала уа Солманны сёзлерин манга мычымай жетдириучюду.

Жангы кийим кийип чыкъсам, адамла бла жарыкъ кёллю сёлешсем, бети тюрленип, къаны бузулуп къалыучуду.

- Ол а бек сейир ишди, тейри.

- Солман жанынга бир бек тийген болур ансы, ахырысы, сени да бетинг тюрленип, къанынг бузулуп къалды, аны кѳргенлей.

- Саппа-сау бол да къал. Ол мени жанымы къыйнар ючюн угъай деп къоймагъанды. Аны былай, сенича, башхасыча, кенгден таныгъанла, асыулу, жарашыулу, къолайлы адам да суна болурла.

- Тейри, сен чам эте эсенг да, болгъаны алайды. Алай, мени оюму сорсанг а, бек иги адамладан бирине санап тургъанма, оллахий. Энди, былай, жолда-къолда тюбесе, башымдан аягъыма дери тюрслеп къарар. Эки къолуму да бирден тутуп саламлашыр. Кесин эм къаршы адамларымдан бирича этип къояр.

- Аны юсюнден кеппе-керти хапар атайыммы?

- Айт-айт, маржа, тынгылайма.

- Ол сени къатынгда ышаргъан, къолген кибик этгенликге, осал къылыгъы болгъан адамды. Анга ышаныргъа арталлыда жарарыкъ туйюлдою. Аны билип къой, шуѳхум.

Тюртдом сѳз бла адамны жанына тиерме деп, къоркъгъан этеме. Кесинг билесе, кимге да игилик этерге, кимни да кѳлюн алыргъа, жюрегин жапсарыргъа бек сюеме. Жаныма тийген адамны уа аны юсюнде болгъан кемчиликлерин кѳзюнде ачыкъ айтама. Адамны таша сѳкгенни кѳрюп болмайма. «Энди бу кесин махтап турады», деп, кѳлюнге алай келмесин. Бошуна махтаныргъа сюймеучюму да кесинг билесе.

- Хау, сен кесинг кѳтюргенледен а туйюлсе. Мен билгеннге кѳре, экигиз да бир эллилесиз, жууукъ окъуна да болурсуз. Бир биригизни нек жаулайсыз?

- Биз бир элде туугъанбыз, ѳсгенбиз. Школда да бирге окъугъанбыз. Орта билим алгъандан сора, мен Ленинградха, ол а Москвагъа кетебиз. Бир къауум замандан окъууну бошайбыз. Туугъан жерибизге да къайтабыз. Баям, къада-рыбыз алай болур эди ансы, экибизге да бир жерде ишлерге тюшеди.

- Ма, санга! Ол къалай игиди!

- Хау, тейри, бек тюз айтаса. Биз бир-эки жыл ишлеген болур эдик, баям. Солманны профсоюзланы таматасына айырадыла. Мени уа парткомну секретарыны орунбасарына тийишли кѳредиле.

Бир жол жыйылыуда эки-юч адамны (аладан бири уа мен болама), «Маданиятны сыйлы къуллукъчусу» деген хурметли атха тийишли кѳредиле. Солман анымы эшитди, олтургъан жеринден секирип туруп, мени юсюмден оюмун ачыкъ айтды:

- Мени саргын, Келлетден эсе иги да, юлгюлю да адамларыбыз кѳпдоюле. Келлетни тизмеден кетерип, аны орунуна Расулну тукъум атын жазыгъыз. Мен аны тюзге санайма.

- Сау бол ѳз оюмунгу билдиргенинг ючюн, - деди жыйылыуну бардыргъан. – Энди Келлетни кетерирге, къояргъа уа жыйылгъанла оноу этерле, - ала сен айтханны тийишли кѳрселе, Алла-Аллах, мен угъай демеиме, дегенни айтып, хар бирибизге да энчи-энчи къол кѳтюртдою. Ол кюн бир Солмандан башха, манга къажау сюелген болмады. «Аманны бир къылыгъы болур, ол да сѳзю болур», деп халкъда бошдан айта болмазла. Ма ол кюнден сора, биз бир бирге къанлы жаулача болуп

къалдыкъ.

- Солман санга къазауат этип, къажар сюелирча, анга не хатанг жетгенди?

- Ийнан сен манга, кесим билип, аны сёгюп бир жерде ауузумдан учхара сёз чыгъармагъанма. Алай, ким биледи, бирле менден тил этмеген эселе?.. Тилге бек эс буруучуду.

- Сыйлы атынг бла уа алгъышладымы?

- Угъай-угъай, ол зат аны эсинде да жокъ эди...

- Сёлешген а этемисиз, алан?

- Хау, анда-санда. Алай а, бир-бирде саламлашыргъа да тюшючюдю.

- Сейир хапар айтдын, Келлет.

- Сейирми дейсе? Хапарымы сейирин а алыкъа эшитмегенсе. Кетерге ашыкъмай эсенг...

- Хоу бир да, сени ишинг болуп тыймайым ансы, мени ашыкъгъан жерим жокъду.

- Ахшы. Бир антлы нёгерим...

- Келлет, кечгинлик бер сёзюнгю бёлгениме. Санга сорама-сорама дей тургъанымлай, унутуп къойгъанма. Алан, Солман да ол сыйлы атхатийишли болгъанды да?

- Хау, бир-эки жылдан.

- Жашырын туююл эсе, айтчы, анга сен а къалай къол кётюрген эдинг?.. Нек сагъышлы болдунг? Бир кишиге чуу этмем, оллахий.

- Да, «Къанны къан бла жуума, аманны аман бла къуума» дегенлей, мен а аны ючюн таза жюрегим бла, ариу ниетим бла кётюрген эдим къол. Аллах, тюзлюгюмю кесиме берсин!

II

- Хы-ы, Асхат улу Маштай бла иги шуёхлабыз. Ол жангы фатар алады да, адетде болуучусуча, къурманлыкъ этеди. Ол къууанча мен да болгъанма. Эсинде эсе, жангырыуну биринчи жылы, тюзю уа сексен бешинчи жыл, ичги жюрюмеген заман. Ичгенинги къуллукъчуладан адам кёрсе, неда билсе жууапха тартмай къоймай эдиле. Таматагъа къайсы тилчи жетдирди? Бир кюн Азамат Батталович кесине чакъыртады да:

- Маштай жангы фатарына къурманлыкъ этгенде сен анда болгъанса да? – деп сорду.

- Хау, Азамат Батталовичге алгъыш да этгенме.

- Сау бол, баргъанынги иги этгенсе. Бир бирни жюрютюрге, бир бирге игилик, билеклик этерге керексиз, - деп, Баттал улу Азамат манга ыспас сёз айтады деп турсам, ол а:

- Кёремисе, бу къагъыт ичинде жазылгъан сени юсюнгденди. Ичерге жарамагъанын атамдан да уста билесе. Сени кеф болуп тургъанынглай кёргенлерин айтадыла. Энди санга жауап тутаргъа тюшерикди. Керти-миди, ётюрюкмюдю? Болушун билирге чакъыргъанма. Бу къагъыт бла байламлы айтыр сёзюнг бармыды?

- Шуёхуму жангы фатары бла алгышларгъа баргъаным ючюн нек терс къараргъа керекдиле? Даулашмайма, аракъы да ичгенме. Киши бла да сёз болмагъанма. Бир-эки сагъат олтуруп, юйюме къайтханма.

- Жолда адамгъа иш тубегенмисе?

- Угъай, ийнана эсенг. Нек дегенде, юйюме машина бла келтирген эдиле. Къанаматха сор, ётюрюк айтхан суна эсенг? Ол жетдиргенди. Сау болсун. Бек иги жашды кеси да.

- Аха, ангыладым!

Тамата, ёре туруп, къолуму тутуп, кабинетни эшигине дери ашырды. Баям, ол къагъытда жазылгъанны ётюрюк болгъанын ангылагъан болур эди.

- Аны бла бошалып къалдымы ол керексиз сёзню даууру?

- Энди, тамата къагъытны да кёргюзтдю, манга айтырыгъын да айтды. Аны бла бир кесек хош болама. Алай мени жүрек тынчлыгъым кёпге бармады. Кюнлени биринде Азаматны къагъытчысы Роза, ишлей тургъан жериме келип:

- Келлет, иш къолай болсун, - деп саламлашады.

- Сау бол, жууукъ бол, ахшы къыз, - Дей, мен да жарыкъ болама.

- Азамат Батталович беш сагъатда манга бир тубесин дегенди.

Унутуп, юйге иш кетип къалырса.

- Хоу бир да. «Чакъырмагъаннга барма, чакъыргъандан къалма» деген нарт сёзню эсге тюшюртдюнг, оллахий.

- Ахшы сора, хайырлы иш этигиз, - деп, Роза кетип башлагъанлай.

- Нек излей болур тамата? – дейме.

- Ол сорууунга уа жууап эталлыкъ туююлме.

- Менден сора кимни чакъыргъанды?

- Кишини да угъай...

Беш сагъатха дери къайгъылы болгъанлай турама. Башыма кёп тюрлю сагъышла келедиле. Ол жалгъан тарыгъыу кибикиге кеси оноу эталмаймыды бу? Айхай да, эталлыкъ эди, сүймейди ансы. Бусагъатдагъы адамланы сёзлери бла ишлери бирге келишмейдиле. Аны себепли ышаныулукъ да жокъду арада.

Хы, энди, баям, не да ачыкъланыр. Бюгюн мени ючюн жыйыла эселе, сёзсюз, ол «шуёхларым» да анда боллукъдула. Кимледиле ала? Бек алгъа таматадан башлайым эсгериуюмю.

Сёз ючюн, ол къаллай адамды? Аны иги ышанлары уа бардыла. Къайгырыулулугъун унутмазгъа керекди. Ишге бек къатыды. Жангылычынг болса, кечип къорыкъ сунма. Энди адамны былай тышындан кёргенинг бла къаллай болгъанын тохташдыргъан кыйынды. Айхай да, аны ич дунясын да билирге кюреширге керекди. Ма ол заманда айтыргъа боллукъду адамны юсюнден керти сёзню. Терс, тюз заманында окъуна, къалай-алай болса да, мен айтхан болургъа керекди деген буруш кылыкъчыгъы уа барды... Мени бюгюн ол «маскечиклени» талатдырмай а кюярыкъ болурму? Огъесе, бютюнда аланы манга кюзутупму кюрешир? Аны къайдан билликсе? Иш таматаны оноундады.

III

Таматаны экинчиси Аскербий да огъурсуз адамды. Кесини ишин таммалагъандан башха бир инсаннга къайгыра билмейди. Сёзно чойре айландырып айтыргъа да устады. Тил этгеннге бек къулакъ салгъанладанды. Энди, ётюрюкден не асыу, манга аны хатасы, хайыры да тиймегенди. Бир жукъ тилей аллына да бармагъанма.

Парткомда болгъанымда, не айтдыраса, намысымы жюрютюучю эди. Сёз ючюн, бир жууаплы ишни тамамларгъа тношсе. Телефон бла кесине чакъырып:

- Келлет Мухтарович, бу тизмеде болгъанланы саугъаларагъа умут этебиз. Ала тийишлимидиле? Кесинги оюмунгу айт, - деп, ариучукъ сёлешуочю эди. Орунбасарны къуллугъундан кетгинчи, мен къатышмагъанлай бир жууаплы иш тамамланмагъанды. Кёзбау эте болур эди ол заманда. Не этериксе? Тёзерге керекди, тёзерге. Алай бюгюнню жыйылыуу бла байламлы, аны уа къаллай ниети болур манга? Тап сёлешир деп, къалай эсе да, ышаналмайма. Алай къорууласын деген жерим да жокъду. Охо, эшитирме айтырыгъын, кёп къалмагъанды.

Профсоюз комитетни таматасы Солман а, сёзсюз, къажуу сюелликди. Тамата Солман бла келишмегеними биледи, ол терслеп сёлешгенин эсге алмаз эсе уа? Охо, суйгенинлей этсин... Асмакъгъамы асарыкъдыла?..

Анда дагъыда Суфиян, Сахай, Тохтамыш, Шамдарий да боллукъдула. Суфиян райкомну члениди, ол иги адамды. Бир киши жанына тиерге суймеучюдо. Ол керти сёз айтырыгъына ишеклигим да жокъду, мени ючюн угъай, тюзлюк ючюн. «Ахшы адам халкъ байлыгъы, ахшы жер жашау байлыгъы», - деп, ма аны ючюн айтадыла. Суфиянны таныгъанлы, бир адамгъа кёзюнг къара болсун деп, айтып эшитмегенме. Бек халал жюреги барды... Аллаила кёбюрөк болгъа эдиле.

Парткомну члени Сахай да жумушакъ адамды. Кишини ызындан къара сабан сюрмеучюдо. Терсин, тюзюн да, аманын, игисин да инсанни кёзюнде ачыкъ айтып къоюучуду. Аллаил тюзлюгю ючюн кёрюп болмагъанла, суйгенле да бардыла. Ол адамны ахшы ышанлары кепдюле. Къолундан келген жашды. Айтхан сёзю тюзге кетмеучюдо. Сахай турушунлай тюзлюкню ёкюлю кибикди. Сёз ючюн, жыйылыуда аны жанындан къоркъуу жокъду.

Тейри, биринчи партия организацияны секретары Тохтамыш а эки бетликди, сёзно башын жабып айтыргъа ёчдю. Бир да аяма аны ким болгъанын билирге. Адамда тюк тенгли бир терслик эслесе, аны бармакъгъа чулгъаргъа къорешгенледенди. Кеси уа кемчиликледен топпа-толу. «Кёзюнде тереги болгъан чёбю болгъаннга кюле эди», деп, баям, анычала ючюн айтылгъанды халкъда. Ол да манга къажууду, сёзсюз. Къысхасы, Солманнга нёгерлик эталлыкды.

Андан артха уа, айхай да, аны экинчиси Шамдарий да къаллыкъ болмаз. Ол да бек къанбузладанды. Къолундан келсе, билген Аллахды, кёзкёрмезге жибертдирип къояр. Алай, насыпха, аны аллай кючу жокъду. Алгъаракъда даулашханыбызны да, баям, унутхан болмаз. Ол кеси да бек дертчи адамды. Былай, алтын тишлерин жылтырата, сууукъ ышара, айтхан сёзлери уа жилиян

кыпханча ачыта. Андан таматабыз окыуна кыоркыады: ол огъурсуз тиширыудан игилик сакъламайма.

IV

Бюгюн жыйылыгуда, мени тарт-соз этериклени юслеринден быллай сакъгышла бла таматаны отоууна киреме. Бары да мени сакълап тура эдиле. Ала бла саламлашама да, эшикни кыатында шинтикге олтурама. Ол кезиуде Азамат Батталович, ёрге кыоба:

- Шуёхла, ишибизни башлайык. Нек жыйылганыбызны билмегенигиз да болур. Ма бу кыагытны кёремисиз? Тарыгыгу кыагытды бу. Ким жазганы белгисизди. Алай биз аны бла шагырей болайык. «Келлет, эсирип, юйюне бара турганлай, бир адам бла туюношюрге аздан кыалганды. Асыры кефден не айтханын, не этгенин да ангыламай эди. Аны ары-бери ауа, сюркеле барганына адамла ызындан хыликкя, этип, кюле эдиле. Ол кесини, сизни бетигизни да жойганды. Аллай сыйы-намысы болмагъан ичгичини партияде нек тутасыз? Сизге жазганым бла чекленип кыаллык туююлме. Аны юсюнден райкомгъа, обкомгъа да билдирликме».

Ма быллай жазылыпды бу письмода, жолдашла! Муну юсюнден кимни кыаллай оюму барды?

- Нек тынгылайсыз?

Суфиян, ёрге тура:

- Азамат Батталович, мен кёп сёлеширик туююлме. Сёзюмю не кыадар бир кысыха айтып кыояргъа сюеме. Ол сен бусагытда бизге окыуганны бир айтыуу да керти туююлдю. Ким эсе да Келлетни аман бетли этерге кюрешеди. Ол алай туююл эсе, туююнде атын, тукъумун нек салмаганды? Быллай ётюрюк затха кыараргъа керек туююлбюз. Келлетни бек тюз ниетли, керти адамныча таныйма. Кыайсыбыз ичмейбиз? Не файгъамбарла болургъа кюрешебиз? Барыбыз да адамлабыз. Керексиз бир бири жан кыйнамайык!..

- Энди уа кимни барды айтырыгы?

Тамата олтурганлагъа кезиу-кезиу кыарады. Бир заманда Солман, секирип турду да:

- Мени оюмум а башхаракъды, жолдашла. Келлет ичмеген кюн бек азды. Аны кефлигин бирле кёрген болурла. Мен, терс жазылганды деп, ётюрюк айталлык туююлме. «Сохан ашамаганны ийиси чыкъмайды» деген сёз барды. Ичгини да иче билирге керекди. Ансы, аныча, эсирип, адамла бла туююш излеп айланыргъа жарамайды.

- Солман, Келлетни кыаллай жууапха тартайык? – деп сорду Азамат.

- Аны ишинден кыыстаргъа керекди. Аллай кыулукъда ичгичини тутаргъа жарамаз.

- Сора кыыстаргъа дейсе?..

- Хау, айтдырмай кыоймай эсегиз, Келлет партияны тизгинлеринде туругъа тийишли туююлдю.

- Ахшы. Аскербий, энди сенми сёлешесе?

- Бир-эки сёз айтайым. Адамны кемчилигин кёзюнде ачык этгенге жетген жокъду. Не букъдурлугъу, жашырлыгы барды. Кыайсыбыз да

«шайтан суудан» уртларгъа ёчбюз. Алай ол бизни ичибизде, шешадача, тынчайып турмайды. Оздураракъ этип кьойсанг а... Жюрекни алай ишлетеди, алай... Бир он жылынг кете болур, тейри. Муну айта келгеними себеби, аны бла ойнаргъа жарамайды. Сёзну ачыгъы керекди, Келлет ичгиге берилгенча кёрюнеди. Ичги бла къуллугъ а бирге келишмейдиле!..

- Сора къалай этсе тап кёrese? – деп сорады жыйылыуну бардыргъан.

- Башха жерге, жууаплылыгъы да азыракъ болгъан къуллукъгъа кёчюрюрге керекди.

- Сейирсе сен, Аскербий. Да, ююннге ахшылыкъ, аракы ичерге да эркинлик берген, аз жууаплылыгъы да болгъан, аллай къуллугъубуз а бармыды да, ы-ы-ы?

- Да, сора Солман айтханча этсекми тюз болур? Адамны кыстагъан тынчды, алай тюз жолгъа салгъан кыйынды.

- Былайда аллай бир сёгерча Келлетни не терслиги барды? – дегенни айтып, ушакъгъа Сахай да къошулду. – Ол къагъытны сен-мен, кыйсыбыз жарашдырып, жазып жибердик? Суфиян тюз эслегенди, ол ётюрюкдю! Бир кир ниети болмагъан адамны юсюнден жалгъан айтып, жанына тийген айып да, гюнях да тыйюлмюдю? Мен Азамат Багталовичден болсам, Келлетни чакъырып, бир къауум ётгюр сёз айтып, тырманчыкъ да этип, аны бла хапарны бошاپ къоярыкъ эдим. Келигиз, жюйюсханла, сюйсегиз а жолдашла, не уа шуёхла дейим, керексиз бир бирибизни къанын бузгъанны къояйыкъ. Бу кысха жашаубузну кысхартмайыкъ.

- Оюмунгу билирге сюеме, Сахай.

- Келлетни кишиге хатасы тиймейди, къоюгъуз, кюрешмегиз.

- Ангъларча жууапладын, сау бол, Сахай. Энди Тохтамыш, тынгылайбыз санга да.

- Эки-юч кюнден партия жыйылыубуз боллукъду. Анда Келлетни ишине къараллыкъды. Ол заманда мен да кесими сёзюмю айтырма. Былайда уа, Солманны селешгенин жаратдым. Бизни арабызда ичип, кеслерин тапсыз жюрютюп, айып келтиргенле болмазгъа керекдиле. Аны орунунда болсам, ариулукъ бла, башха ишге кетип къаллыкъ эдим.

- Айтханымы къабыл кёрсегиз, - деди Шамдарий, - Келлетни ичгичилеге бакъгъан жерге иерге керекбиз. Мени акылыма кёре, биз кючню ол жанына бурургъа борчлубуз... Былайда лахор этип тургъандан магъана жокъду.

- Да, аны ол багъычу жерге иер ючюн юй бийчесинден, сабийлеринден да эркинлик керекди. Алайчыгъын да унутмагъыз. Артда сёз бютюнда уллугъа кетип къалыргъа болур. Айтхандан хайыр чыкъмагъанын кёре турасыз, - деди жыйылыуну бардыргъан. – Барыгъыз да селешдигиз, сау болугъуз. Башында айтылына келгенге бир къошарыгъым бар эди. Къагъытда жазылгъаннга мен да артыкъ ийнанып тыйюлме. Сизни бла тюбеширден алгъа Келлетге жолугъуп, ушакъ этгенме. Болсада былайда тюрлю-тюрлю оюмла айтылгъанлары себепли, сиз угъай демей эсегиз, Келлетни башха ишге ётдюрейик дегенле къол кётюрейик. Солман, Аскербий, Шамдарий, Тохтамыш – тёртеулен. Угъай дегенле уа бармыдыла? Бардыла! Ала уа Суфиян бла Сахай. Сен а нек къол кётюрмедингми дейсиз? Бир жанына да къатышмай къалайым дегенлкен.

Барыбыз да Келлет ючюн жыйылып, селешип, кесине уа сёз бермей кьойсакь, уллу жангычылыкь этерге боллукь эдик. Аны себепли, энди тынгылайбыз санга.

- Да мен не айтрыкьма?.. Кьагьытда жазылган ётюрюкдю. Эсирип, орамда бара, туйношюрге аздан кьалгьанды деп жазгьанды да ким эсе да, бетими жояр ючюн кюрешеди. Хурмели тамата, эрттенликде кабинетде селешгенибизде да айтханма. Энди былайдагыла да билип кьалсынла. Мени ахшы шуёхум фатар алгьанына кьурманлыкь эте эди да, анда болгьанма. Ашагьан, ичген да этгенме. Кеф болгьан деген эсимде да жокь эди. Юйюме дери Кьанамат кесини машинасы бла келтиргенди, сау болсун. Терслигим бар эсе, Аллах-Аллах, боюном кьылдан иничкеди. Кьууанчда, тойда ичерге тюшеди. Аны да букьдурмайма. Кьысхасы, ичги бла байламлы бир киши бла да сёз болмагьанма. Аллаиймы биригиз кёрюр эдигиз. Мен жер этегинде жашамайма да. Келигиз, бир бирни аягьын марап турмайкь...

- Да, ахшы, селеширбиз энтада. Биз кесибииз да бир кенгешейик. Келлет, сен а бар, солугьан эт, - деп, тамата мени ол кюн жыйылыгудан алай ашырды.

- Сора ала кеслерими кьалдыла?

- Хау.

- Сен кетгенден артхасында ол «шуёхларын» сени юсюнгден не айтханларын билалгьан болмаз эдинг?

- Угьай, хоу бир да. Да, ала айтырыкьларын айтхан эдиле. Алай болса да, артда кьалгьанларында да Суфиян бла Сахай мени кьоруулагьан болурла.

- Ишден чыгьаргьанларын а кьалай билдинг?

- Да, тамата айтды.

- Жангьдан алгьыннгы кьуллугьунга уа кьалай кьайтдынг?

- Мындан кетгенден сора, эки-юч жерде ишлерге тюшгенди. Манга жалгьан дау бла сюелгенлени Аллах кьаргьагьан болур эди. Батгал улу Азаматны эл бла бир кемчиликлерин ачыкьлап, партиядан, кьуллугьундан да кьыстайдыла. Энди уа, юйюнден чыкьмай тургьан хапары барды. Аны орунуна Масхутну салгьандыла. Ол бек тюз ниетли адамды.

Жангы тамата кимни ким болгьанын таныйды, жаратмагьанларын аз-аздан, алышындыра барады. Ол хыйлачыланы, ташжюреклени да кеслери кетерча этеди. Алай бла Аскербий башха кьуллукьыга салынады. Солман бла Шамдарий да, саулукьларыбыз осалдыла деген сылтау бла, солургьа чыгьадыла. Тохтамыш да кьачады мындан. Бююнюлюкде заводда ишлейди дейдиле.

- Суфиян бла Сахай а?

- Ала уа хайт деп, ишлеп турадыла. Тамата Солманны кетерип, аны орунуна профсоюз комитетге Суфиянны айыргьанды. Сахай да аны экинчисиди.

Бир жол Махмутха тюбеп кьалама. Ол бек жарыкь болады. Мени ишден кьалай кетергенлерини хапарына сейирсинип, сёзюмю да бёлмей, тынгылайды. Бир-эки кюнден, ишден келе келгенимлей, бийче:

- Махмут деп, ким эсе да, биреулен сени излегенди. «Заманы болса, тамбла, бирси кюн болса да, манга бир тюбесин», - дегенди. Кимди ол кеси да?

- Ол мени кьыстагьанны орунуна салыннганды. Чакьыргьан эсе, сау болсун, барырма, - дейме. Экинчи кюн окьуна атланама ары. Не айтдыраса, бек жарыкь тюбейди, оллахий. Бир кесек ушакь этебиз. Ол сёзню ачыкь

салып тохтайды: «Алгъыннгы жеринге кьайт да, бирге ишлейик».

Мен аякъ да тирейме: «Къой, ушамайды, айыпды артха-алгъа бара айланган», - деп. Къоймайды, хорлайды. Ма алай бла кьайтханма эски къуллугъума. Аллах айтса, андан бери ишлеп турама.

Энди ангыладынгмы, Солман мени кёргенлей, жухуна ургъанча, артха айланып, шайтан желча, нек чыгъып кетгенин?

- Сагъышлыма, аны алай нек этгенин а къадан билейим?

- Айтыргъа унутуп барама. Тюнене Солман бери да келип, иги кесек туруп кетгенди. Энди мени заманым жетип, солургъа чыкъганма. Ишими кьуюп кеталмай турама ансы. Аны сагъыннганым не бла байламлыды десенг? Солман манга пенсиянг къаллай бирди деп соргъанында, элли мингнге жууукъду дегенимде, ол олтургъан жеринден элия ургъанча, секирип туруп:

- Санга нек бередице аллай бир? Къыралда сенден эсе мени уллу кыйыным барды. Сыйлы грамоталарымы, кёп ахча саугъаларымы санамай кыйсам да, жети майдалны иесиме мен. Кесими таныгъанлы, къуллукъ этгенлей келгенме. Партия жаны бла бир выговорум да болмагъанды. Иш бла байламлы Совет Союзда айланыр ючюн да къалмагъанма. Ким кёп кыйналгъанды бу властьха экибизден? Тейри, ол элли минг сомгъа жууукъ ахчаны сен угъай, мен алыргъа керекме.

- Да, берселе – алырса.

- Санга бередице да. Манга уа нек бермейдиле?

«Солманны бир кесек къанын бузайым», - дейме ичимден. Тышымдан а:

- Министерствода бир ахшы танышым барды да, манга олду болушхан.

Ахшы тенглерим, шуёхларым керек кюнде терк окъуна табылып къаладыла. Ма, сёз ючюн, жаш кеси бир отоулу фатарда жашай эди да, аны юч отоулугъа алышдыргъандыла. Кесиме болушханларыны юсюнден айтсам а, Аллах-Аллах, телефон ючюн хакъ телемезча этгендиле. Жыл сайын курортха барыргъа хакъсыз пугёвкам хаппа-хазырды. Россейде, СНГ-ни къайсы кыралына да жолоучулугъум ючюн ахча телемезча къагъыт да бады. Манга ол ахшылыкъланы этгенлени ёмюрлери узакъ болсун, муратлары толсун. Сау болсунла ала, - дейме да. Ол кезиуде Солман:

- Тейри, къуллукъчуланы уа сенден эсе мен игирек танийма. Менден алгъа ол затланы къурагъанынга ачыу этип турама. Бусагъат, бир къарап тур сенден артха къалсам? – дегенни айтып, къууулуп кетеди, насыпсыз.

- Сен ойнап, масхара этип айтаса да?

- Хау, бир сынайым, энтга да деп. Ансы, сагъыш эт кесинг да, аллай ахшылыкъланы манга бу кыйын заманда ким бераллыкъ эди? Баям, Солман, ол танышларыны бир къауумларына тюбеген болур. «Келлетге кесинги алдатдыргъанса, хыликъя этдиргенсе», - деген эселе. Кёпмю керекди аллай адамгъа? Ол манга былай, бир иги ачыуланайым деп, кызып келгенлиги эди. Баям, сени къатынгда мени бла сермеширге базынмай, чыгъып кетгенди. Энди ангыладынгмы аны ким болгъанын?

- Оллахий, бек сейир хапар айтдынг, хар зат тюз да кёз аллыма келип, кёрюнюп тургъанчады...

Тил этиу адамны къанын былай бек бузгъанын, сёзсюз, бюгюнча иги бир заманда да ангыламагъанма. Зарлыкъ – аурууду, жукъгъан ауруу.

КЪАРЫНДАШ КЪАЗАХ ХАЛКЪНЫ АДЕТ-ТӨРЕСИНДЕН

КЕЛИН КЕЛТИРИУ

Къазах адет бла къызны алып къачадыла. Сора жаш нёгерлери бла бирге къызны бир кишиге да айтмай, кесини юйюне алып келип къалады. Жашны атасы, анасы да абызырап, дагъыда бир-эки къоншуларын да чакъырып, къарт къатынла бла къызны юйге кийиредиле, элтип отоугъа олтуртадыла. Андан сора къарт арбазда чабып айланган жаш сабийчиклени чакъырып ишни болушун ангълатадыла, суююнчю сурап, аланы жууукъларына, къоншуларына чагдырадыла. Сабийле уа, къууанып, бири бири бла эрише чабып кетедиле. Ол суююнчю соруп баргъан сабийлеге ахча да кампет да бередиле.

Сора жууукълары, къоншулары, нёгерлери, къартла жашла да келин келген юйге жыйыладыла. Жаш къызла отоуда келинни тегерегине жыйыладыла, аладан кёрюмдюк да аладыла. Кёрюмдюк бермегенлеге уа келинчикни бетин кёргозтмейдиле. Къарт къатынла уа келинчикни бетин да ачып, кёрюмдюклерин да берип, анга иги тилекле этедиле. Жаш къызчыкъла уа келинчикге сукъланып къарап турадыла.

Сора дастархан къурашдырадыла. Эфендини чакъырып, неках да этедиле. Андан сора тамаша башланады.

Экинчи кюнде уа келинчикни бетин ачадыла. Анга къазакълыла бетачар дейдиле. Келинни бетин ачаргъа домбрада бек иги ойнай билген уста жырчыны чакъырадыла. Сора келинни да, ол жырчыны да ортагъа чыгъарадыла. Келинчикни бети кёрюммейди, башына уллу жаулукъ атылыпды. Аны аллына ариу жаулукъ жаядыла. Сора ол жырчы – акын жырлап башлайды. Къартдан башлап бешикте жатхан сабийге дери атларын айтып, домбра бла жууукъларыны, къоншуларыны, нёгерлерини атларына жыр чыгъарады. Келинчиг а ол жырчы атларын сагъынган адамгъа сёзсюз, башын ийип, салам береди. Сора келинчик салам бергенден адам келинчикни аллында жаулукъгъа ахча салады. Аны бла ол жаулукъгъа иги кесек ахча да жыйылады. Акын жаулугъун андан сора ачады. Ала да алгъышларын айтадыла. Сора ол жыйылгъан ахчаны жаулукъгъа туюноп башха саугъала да салып, юлюш этип, жырчыгъа-акыннга бередиле.

Уллу тоюу а бир айдан сора этедиле. Къазахлыла уллу тойгъа кёп адам чакъырадыла. Келинни ата-анасы, битеу жууукълары, нёгерлери да келедиле. Той алай бошалады.

КОКБАР

Къазах халкъны «Кокбар» деп, халкъ оюну барды. Ол, жаланда оюн болуп къалмай, миллет төрелени бек игисиди, бек эрттеден келген ырым адетиди. Аны спорт магъанасы да барды. Къазахлыла «Кокбарны» былай ойнайдыла. Хайт деген жашла жыйыладыла, атлыла болуп, эки жыйыннга юлешинедиле. Хар жыйында онушар, бирде андан да кёп атлы болады. Тюзлюкчю айырып, тартышыу аны башчылыгъы бла барады. Жыйын жыйын бла, эл эл бла эришедиле. «Кокбар» - эчкини не къойну мыллыгы болады. Эчкини не къойну кесип, башын кетередиле. Тюзлюкчю аны ат боюнуна алып, эл къыйырында бир тюз жерге элтип атады. Андан сора эрише хазырланган атлылагъа буйрукъ береди. Атлыла ат ёшон уруш этип чабадыла - къайсы жыйын алгъа болалса да, ол, «кокбарны» ат боюнуна алып, къачады, бирси жыйын аны къуады, жетип, мыллыкны тартып алыргъа, сыйырыргъа кюрешеди. Алалгъан – къачады, ал-

дыргъан къуады. Алай тартыша, атлы жыйынла кюч, усталыкъ сынашадыла. Ахырында къайсы жыйынны атлысы мыллыкны алып къачып, жетдирмей, белгиленген жерге дери баралса, ол хорлагъан болуп, «Кокбарны» эркинлиги анга къалады. Ол ырым мыллыкны хорлагъан кеси элине элтеди, неда башха элде сыйы жорюген арбазына атады. Ол юйде той къуралады. Тойгъа эки жыйын да бирча къатышады.

ТРАМЛАНЫ Люба.

БАРАСБИЙНИ ЖЫРЫ

Мени анам Герюкланы Хажимырзаны къызы Хазинер айтханнга кёре, Уллу Ата журт урушну заманында, къарачай халкъ, зор бла кёчюрюлгенден сора, бир юч-тёрт малкъарлы тиширыу – Уяналаны Хаудан башхаланы атларын унутханды) Нарсанада (Кисловодск) базаргъа бара болгъандыла. Ол тиширыула ушакъ эте келип, бара тургъанлай, госпитальны терезесинден къарап тургъан къарачайлы жаш: «Сиз таулуламысыз» деп сёлешгенди, сора алагъа терезеден тёрт бюкленген къагъытны жашырын атханды. Ол къагъытда жазылгъан жыр болгъанды, жырны анда-мында къалгъан-къулгъан юзюкчюклерин эште турабыз. Къарачайда бу жырны жазгъан аскерчи да, ол мени адамым эди деген адам да табылгъандыла. Мени анам: «Урушда эки къолу бир буту да кетген къарачайлы жаш, жигит Барасбийни жырын айтайым, жыр тас болуп къалмасын», - деп бу билген кесекчигин манга жаздыргъанды.

Ой, ийсагъан бир барыр эди
 Къарачай таулада жайлагъа.
 Мени жарлы анам къатымда болмады
 Жараларымы байларгъа.
 Окъ тийгенликге, ёллоук тюйюлем,
 Хужу машина болмаса.
 Бу къыйынлыкъланы кёрлюк тюйюлем
 Анам дунягъа тапмаса.
 Мен къазауатха кирген заманда
 Бир бек титиреди тор атым.
 Билегим бла бойда къалгъанды
 Бууунумда алтын сагъатым.
 Мени анам бир къыйын анады,
 Аны жилигъанын ким тыяр.
 Битеу къыралгъа жайылгъан санларымы
 Мен къыйынлыны ким жыяр.
 Бу къыйынлыкъланы манга сынатхан
 Январь, февраль айдады.
 Ичине оюлсун фашист – Германия,
 Туугъан элимден айырды.
 Къалайлада тура болурла
 Кесим кютюучю малларым?
 Германияда къурт этип жаталла,
 Анам, сен ёсдюрген санларым.

УЛЬБАШЛАНЫ Саният

НАРТ ТАУРУХЛАНЫ БЕТЛЕРИ

7-8 КЛАССНЫ САБИЙЛЕРИНЕ ОЮН

*Нарт таурухланы бетлери.
«Къарт болсанг да, нарт бол»
(нарт сез)*

Устаз:

Сабийле, сиз бюгюн ойнарыкъ оюнну соруулары нарт жигитлени юслеринден къуралгъанды. Сорууланы барысына да тюз жууап ким бералса да, ол хорларыкъды. Оюн юч бѐлюмден къуралгъанды. Бир бѐлюмню сорууна жууап эталмагъан оюндан чыгъады. Соруулагъа жууапларыгъызны айтхан этмей, къолугъузда болгъан тарихле бла кѐргюзтюрюксюз. Хар тюз жууапха жулдузчукъла берликбиз. Алгъан жулдузланы санына кѐре, хар турну ахырында ойнагъанланы саны аздан аз бола барлыкъды. Финалгъа жаланда экеулен чыгъарыкъдыла.

I тур

Алайды да башлайбыз. Сизни аллыгъызда малкъар жазычуланы суратлары тагъылыпдыла.

Соруу: Къайсы малкъар жазычу халкъ фольклорну жыяргъа уллу къыйын салгъанды?

Къангада:

1. Отарланы Керим
 2. **Шахмурзаланы Саид**
 3. Кулийланы Къайсын
 4. Хочуланы Салих
 5. Будайланы Азрет
 6. Мѐчюланы Кязим
- Тюз жууап: 2**

Къангада нарт таурухланы жигитлерини атлары.

Соруу: Алмостула кимни сабийлеринден жайылгъандыла?

Къангада:

1. Дебет
 2. Ёрюзмек
 3. Сосрукъ
 4. **Алауган**
 5. Къарашауай
 6. Ачемез
- Тюз жууап: 4**

Соруу: Нарт аскерни атасы ким болгъанды?

Къангада:

1. Дебет
2. Ёрюзмек
3. Сосрукъ
- 4. Алауган**
5. Къарашауай
6. Ачемез

Тюз жууап: 4

Къангада нарт таурухланы атлары. Бу таурухладан биринде, эт бишир-ирге адырлары болмаса, жолоучулукъда бизни ата-бабаларыбыз этни къалай биширгенлерини юсюнден айтылады.

Ма ол тизгинле:

Ол ёзенден къачдыла, кетдиле,

Кече къаллыкъ жерлерине жетдиле.

Ол да кюйюп, жукъланып, кюлю бери ачдыла,

Къарынны ичинде этлени тапдыла,

Алапат татлы бишип, жукъланып, адам ашарча, жутланып.

Бу тизгинле къайсы таурухда тюбейдиле?

Къангада:

1. «Сосрукъ бла Бёдене»
2. «Элия»
- 3. «Сосрукъ бла эмеген»**
4. «Тулпар Гемуда»
5. «Сибилчи»
6. «Умай бийче»

Тюз жууап: 3

Соруу: Нартла «Голлу» байрамгъа жыйылгъанларын кёрюп, шайтан-ла да ары келликлери келди, алай алгъа эркинлик алыргъа керек эдиле. Ала ол эркинликни кимден алдыла ?

Къангада:

1. Дебет
2. Ёрюзмек
- 3. Элия**
4. Апсаты
5. Сибилчи
6. Ачемез

Тюз жууап: 3

Юлгюге тизгинлени окъуйбуз:

Шайтанла тейриси Элиягъа келгенди

«Голлугъа» бизни да къой», - деп тилегенди

Элия анга ыразылыкъ бергенди.

Шайтан, жин да къалмай алайгъа жетгенди.

Эндиги сорууга жууап этер ючюн а кьюру таурухланы билгенден сора да ана тилни да уста билирге керекди.

Соруу: Нартла не ауруудан кырылып кетгендиле?

Ауруулары атлары орусча берилгенди. Тюз жууап берир ючюн аланы атларын тауча да билирге керексиз.

Къангада:

1. <i>Холера</i>	(<i>ёлет</i>)
2. Тиф	(тели ауруу)
3. Чума	(эмина)
4. Малярия	(безгек)
5. Оспа	(чечек)

Тюз жууап: 1

II бёлюм

Оюнну 2-чи бёлюмюнде бизни оюнубузга кырагъанла да ой-нарыкъдыла. Ала берилген харфладан жарым минутну ичинде сёзле кыуарыкъдыла. Сёзле баш болушда, бирлик санда тукъум атла болургъа керекдиле. Бек узун сёзню кыурагъан саугъа аллыкъды. Ойнагъанладан бек кысыха сёз кыурагъан а оюндан чыгъарыкъды.

Т, р, с, ч, я, у, ю, е, к.

III бёлюм

Соруу: Сизни аллыгъызда алты тауну аты жазылыпды. Бу тауладан кыайсы тауну аты нарт таурухлада тюбемейди?

Къангада :

1. Къазман тау.
2. Тихтен тау.
3. Дых тау.
4. Алф тау.
5. Кесе тау.
6. Минги тау.

Тюз жууап: 0 (барысы да тюбейдиле)

Соруу: Нарт халкъы кыайсы таулары араларында жашагъандыла?

Къангада:

1. *Къазман тау*
2. Тихтен тау
3. Дых тау
4. Алф тау
5. Кёсе тау
6. *Минги тау*

Тюз жууап: 1,6

Юлгоге тизгинлени окъуйбуз:

*Нарт халкъ батыр бола келгенди,
Эмегенле бла суулары сюзюлмегенди.
Минги тау бла Къазман тауну арасында,
Туръандыла къыркъ сууланы жагъаларында.*

Соруу: Къайсы уллу сууну аты нарт таурухлада терк-терк къайтарылады? Китапда сууну аты тауча бериледи. Биз сууланы атларын орусча бергенбиз. Тюз жууап берир ючюн сиз аланы кесигизге тау тилге кёчюрюрге керексиз.

Къангада:

1. Лена
2. Нева
3. Дон
- 4. Волга**
5. Терек
6. Чегем

Тюз жууап :4 (Итиль).

Соруу: Аллыгъызда таулулада жюрюген тукъумланы кёресиз. Аланы кёбюсю нарт таурухлада да тюбейдиле. Бу тукъумланы ичинде нарт таурухлада тюбемеген тукъум бармыды?

Къангада:

1. Усхуртуклары.
2. Аликлары.
3. Боралары.
- 4. Рачикъаулары.**
5. Индилары.

Тюз жууап: 4.

Соруу: Ёрюзмек Къызыл Фукну хорлар ючюн, къуртха анга юч амал юйретгенди. Къангада жазылган амалла уа тёртдюле. Къайсы артыкды?

Къангада :

1. Ёрюзмекни биргесине Фукну 9 тамгъалы жюзюгю болса.
2. Кекден тюшген жулдузну кесегинден къамасы болса.
- 3. Фукну бек алгъа сакъалындан тутса.**
4. Фукну къаласын сакълагъан 9 сюлесинни терилеринден тон этип кийсе.

Тюз жууап:3.

Соруу: «Голлу» байрамда нарт жигитле биришер жумушну толтурадыла. Алай биз ажашып бирини жумушун бирине жазганбыз. Бизни халатыбызны тюзетигиз.

Къангада:

1. Нарт Алауган къазан асды.
 2. Къарашауай керюк басды.
 3. *Нарт Ёрюзмек от келтирди.*
 4. *Нарт Сосрукъ буу ёлтюрдю.*
- Тюз жууан : 3,4*

Финал.

Финалда оюннга жаланда экеулен къатышадыла. Ала бир минутну ичинде бу сёзде болган харфладан сёзле къуаргъа керекдиле. Ол сёзле бирлик санда, баш болушда тукъум атла болургъа керекдиле. Сёзлени кезиу-кезиу окъурукъдула. Ким кёп сёз къураса да ол хорларыкъды. Башлагъан аз очкосу болган этерикди.

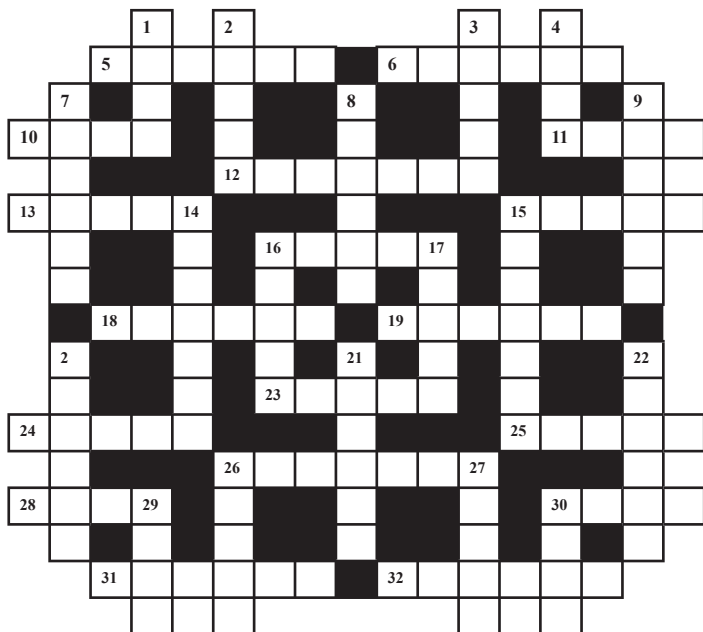
Къангада:

Къарашауай

КУЧМЕЗЛАНЫ Роза.
*Яникой элни орта школуну
малкъар тилден устазы*

С Ё З Б Е Р

Энине: 5. Къоратылган ырысхы. 6. Тауукъну ёчешиучю сюеги. 10. Жаш. 11. Намазгъа чакъырыу. 12. Малны боюнуна тагъыучу "музыка инструмент". 13. Сабий туууп сегиз кюн озгъандан сора этилиучю къууанч. 15. Отарланы жырында ол багъанадан базыкъ. 16. Тиширыуну къулакъ эни. 18. Олгурургъа сыйлы жер. 19. Киришген жюн. 23. Жалынчакъ саугъа. 24. Ишчи ат. 25. Кюлге кёмюлюп неда табада биширилген тегерек гыржынчыкъ. Сабийни да аны бла алдайдыла. 26. Тёммекни "къарындашы". 28. Кенг ауузлу балта. 30. Малны арт аягъында ойнаучу сюек. 31. Озгъан жауунну аны бла къууучудуда. 32. Мюйюзсюз мал.

Ёресине: 1. Уллу къулакълы къоркъакъ жаньуарчыкъ. 2. Кюпес жаулукъну тегерегинде "чачы". 3. Гебенни бир тюрлюсю. 4. Аракы адыр. 7. Жангы ёсген кырдык. 8. Шёндю уюган, чайкъалмагъан айран. 9. Чертлеуюк чыбыкыладан буруу. 14. Хиликкя этиу, сёгюу. 15. Жаз башы кьар. 16. Кёп ишлеп жыйышдырылады. 17. Не этерге билмегенлей тынгысыз, сагъышлы болуп къалыу. 20. Адам кирмезча темир чыбыкыладан ишлеп терезелеге орнатылыучу зат. 21. Тукъум бутакъ. 22. Жаш ёгюз. 26. Къабыргъаланы акъслаучу койген таш. 27. Ыннаны халы ийириучю "станогу". 29. Инсан. 30. Мадар.

Сёзберни ТОКУМАЛАНЫ Хусейин жарашдыргъанды.

Журналны биринчи номеринде басмаланган сёзберни жууаплары

Энине: 1. Хыршы. 6. Элтир. 8. Малик. 11. Къалкъан. 12. Илипин. 15. Заба. 17. Темирчи. 18. Эрке. 19. Эмеген. 20. Отунчу. 24. Шаркъ. 25. Ылытхын. 26. Кёсе. 29. Налтек. 30. Гырмык. 31. Кесеу.

Ёресине: 1. Къырмакъ. 2. Ышым. 3. Элек. 4. Шибиля. 7. Талакъ. 9. Ленин. 10. Сирке. 13. Бегеуол. 14. Ачитхы. 16. Асмакъ. 18. Эмчек. 21. Талах. 22. Атлес. 23. Ыстым. 27. Шерият. 28. Бызанк. 31. Кран. 32. Умут.

АТЛАРЫ

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУННА – 70 ЖЫЛ

ГУЗЕЛАНЫ ЖАМАЛ. Толгъурланы Хамитни жашы Зейтун. <i>Статья..</i>	2
МАЛКЪОНДУЛАНЫ ХАМИТ. Жазыучуну бай дуниясы. <i>Статья...</i>	11
ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Къаспотну жашлары. <i>Повестьден юзюк..</i>	20

КЪЫРАЛЫБЫЗНЫ ЁХТЕМЛИГИ

БЕРД ЯХОГОЕВ. Таурухлу таякчыкъны иеси. <i>Статья.....</i>	36
--	----

КЪАРЫНДАШ ОТ ЖАГЪАДА

ОБРАЩЕНИЕ Президента ЧР Кадырова Р.А. <i>Ал сёз.</i>	38
МАГОМЕД МАМАКЕВ. <i>Назмула.....</i>	39
МУСА АХМАДОВ. Агъач гинжиле. <i>Хапар.</i>	42
МАРИЯМ НОХЧИЕВА. <i>Назмула.....</i>	53
МУСА БЕКСУЛТАНОВ. Ким къагъар эшигинги кечегиде. <i>Хапар.</i>	55
ЭЛЬБРУС МИНКАИЛОВ. Озгъан заман бла тюбешиу. <i>Хапар.</i>	68
ЗЕЛИМХАН МУСАЕВ. <i>Назмула.....</i>	74
СУЛИМАН МУСАЕВ. Танг аласында. <i>Хапар.</i>	77
ЛЕЧА АБДУЛЛАЕВ. <i>Назмула.....</i>	88
ЛИДИЯДОВЛЕТКИРЕЕВА. МусаАхмадовнухапарларындаблаповесть-леринде жашау кертиликни поэтикасы. <i>Статья.....</i>	91
ШАРИП ЦУРУЕВ. <i>Назмула.....</i>	97
АРБИ МАМАКАЕВ. Туугъан элге. <i>Хапар.</i>	99
РОЗА ТАЛХИГОВА. <i>Назмула.....</i>	109
РОЗА МЕЖИЕВА. <i>Назмула.....</i>	111
РАЙСА АХМАТОВА. <i>Назмула.....</i>	114

СЮРГЮННЮ 65-ЖЫЛЛЫГЪЫНА

АТТОЛАНЫ МАГОМЕТ. Насыпдан тюнгюлген заманла.	116
МАГУЛАЛАНЫ ФАРИДА. Сюргюнде этилген кюйле.	121

КЯЗИМНИ 150 ЖЫЛЛЫГЪЫНА

ТОКУМАЛАНЫ ЖАГЪАФАР. Ахыр жолоучулукъ. <i>Пьеса.....</i>	128
--	-----

ЖАШ КЪАЛАМЛА

ГАЗАЛАНЫ АМИНА. *Назмула*..... 150

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАРНЫ АЛТЫН ХАЗНАСЫНДАН

БЕГИЙЛАНЫ АБДУЛЛАХ. Нарт агъасы – эл багъасы..... 152

Ачей улу Ачемез. *Нарт таурухла*. 154

АТАБИЙЛАНЫ МАГОМЕТ. Сынау. *Жомакъ*. 204

ТАУ ХАПАР

БЫЗЫНГЫЛЫ МАГОМЕТ. Зарлыкъ. 213

КЪАРЫНДАШ КЪАЗАХ ХАЛКЪНЫ АДЕТ-ТЁРЕСИНДЕН

ТРАМЛАНЫ ЛЮБА. Келин келтириу. 222

УЛБАШЛАНЫ САНИЯТ. Барасбийни жыры. 223

УСТАЗЛАГЪА БОЛУШЛУКЪГЪА

КУЧМЕЗЛАНЫ РОЗА. Нарт таурухланы бетлери. *7-8 класс*. 224

ТОКУМАЛАНЫ ХУСЕЙИН. Сёзбер. 229

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 2 (144)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство по делам молодежи,
общественных объединений и средств массовой информации,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р.А. Боттаева*

Подписано в печать 30.03.09. Формат 60x90¹/16. Бумага офсетная Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,50 Уч.-изд. л. 12,50 Тираж 1550 экз. Заказ № 39. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 года». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмалан-нган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.